

Норматов М., Зикриёев Ф. Қ.

ЗАБОНШИНОСИИ УМУМИ

**(Васоити таълим барои донишҷӯёни
мактабҳои олий)**

20
Норматов М., Зикриёев Ф.Қ.

Забоншиносии умумӣ
(Васоити таълим барои донишчӯёни
мактабҳои олий)

«Матбуот»
Душанбе
2006

САРСУХАН

Забоншиносии умумӣ аз фанҳои асосии назариявии факултаҳои филология мебошад. Вай баъди таълими ҳаман қисматҳои забоншиносӣ – лексикология, фонетика, морфология, синтаксис, таърихи забон, шевашиносию услубшиносӣ таълим дода мешавад. Аз ин сабаб мувофиқи нақшаи таълим ба ду соли охири таҳсил гузошта шудааст. Забоншиносии умумиро назария ва ё фалсафаи илми забон ҳам меноманд. Дар ин фан фикру ақидаи донишмандону олимони соҳаҳои гуногун – забоншиносон, файласуфҳо, мантиқшиносон, табиатшиносон, ҷомеашиносон, аломатшиносон (семиотикҳо) доир ба илми забон аз давраҳои қадим то имрӯз инъикос ва баррасӣ мегардад.

Забоншиносии умумӣ дар донишгоҳҳо ва донишқадаҳои ҷумҳурӣ дар равияи мактабҳои олии Россия таълим дода мешавад. Таъмини донишҷӯёни мактабҳои олии Россия бо китобҳои дарсӣ, хрестоматияҳо ва барномаҳо аз забоншиносии умумӣ назар ба шогирдони мо хеле беҳтар аст. Ба забони русӣ чанд китоби дарсӣ, хрестоматияҳо ва барномаҳо нашр шудаанд. Вале дар забони русӣ ҳам китоби дарсӣ ва ё барномаи ягона нест. Дар солҳои наздик китоби дарсӣ чоп нашудааст.

Дар забоншиносии тоҷик доир ба фанни забоншиносии умумӣ соли 1987 барномаи таълифнамудаи проф. Карамшоев Д. бо номи «Программаи забоншиносии умумӣ», соли 1988 китоби ёрирасони дотсентон Каримов А. ва Муҳаммадиев М. – «Воситани таълимӣ аз забоншиносии умумӣ», соли 1991 китоби Норматов М. – «Забоншиносии умумӣ» ва соли 2005 «Барномаи забоншиносии умумӣ»-и ӯ нашр шуданд, ки дар таълим ва азҳудкунии фанни мазкур ёрӣ расонидаанд. Мутаассифона, ин китобҳо имрӯз дастраси толибилмон нест. Ҳаминро ба назар гирифта лозим донистем, ки наشري дуҷуми «Забоншиносии умумӣ»-ро барои чоп ҳозир намоем. Дастур дар асоси барномаи нави соли 2005 таълифгардида тартиб дода шудааст. Ҳангоми тайёр кардани он фикру мулоҳизаҳои ҳамкорон, мутахассисон ва махсусан устодоне, ки фанни мазкурро дар донишгоҳҳои дигари ҷумҳурӣ таълим медиҳанд, ба эътибор гирифта шуданд. Пеш аз ҳама дастур пурра таҳрир карда шуд, то ҳадди имкон истилоҳҳои русӣ тоҷикӣ кунонида шудаанд, бештари мавзӯҳо мукамалтар гардиданд, за-

ББК – 81.2 тоқик Я 722

Н - 81

ISBN 1-831938-06-02

Нашири дуюми такмилёфта

© Норматов М., Зикриёев Ф.Қ., 2006

© Матбуот, 2006

ПРЕДМЕТ ВА МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ ЗАБОНШИНОСИИ УМУМӢ

Забоншиносии умумӣ ҳамчун як қисми лингвистика предмети омӯзиши худро дорад. Вай масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад. Пеш аз ҳама забоншиносии умумӣ структураи забонро нишон дода, аз қисматҳои фонетикаю фонология, лексикологияю семасиология, калимасозиву морфология ва синтаксис иборат будани онро таъкид мекунад. Ин гуна тақсимои ба ҳамаи мактабҳои забоншиносии дунё хос аст, бо вуҷуди он ки чунин хусусиятҳоро дар тамоми забонҳои миллии мушоҳида кардан мумкин аст. Забоншиносии умумӣ мавҷудияти ҳар як забони ҷудогоноро ба эътибор мегирад: масалан, забонҳои русӣ, тоҷикӣ, англисӣ, ҳиндӣ ва ғайра. Ғайр аз ин забоншиносии умумӣ чихати иҷтимоии ҳар як забонро нишон дода, мавҷудияти забони адабӣ, шеваҳо, услуби забон, хусусияти забони асарҳои бадеӣ, илмӣ ва ғайраро қайд мекунад. Ба ғайр аз ин мавҷудияти равию чараёнҳои забоншиносӣ, мактабҳо ва методҳои тадқиқотӣ, инчунин вариантҳои лингвистика, аз қабилҳои забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, забоншиносии тасвирӣ, структурӣ, тасвирӣ (дескриптивӣ), этнолингвистика, психоллингвистика, фонетикаи таҷрибавиро нишон медиҳад.

Забонҳои дунё гуногун буда, ҳар яки онҳо хусусиятҳои хоси худро дорад. Вале баробари ин онҳо ҷиҳатҳои умумӣ ҳам доранд. Ин умумиятҳоро ҳам дар вазифа, ҳам дар сохт, ҳам дар алоқа ва ҳам дар таърихи онҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Агар ин гуна умумият намешуд, муносибати халқҳои гуногунзабон ва ё тарҷума аз як забон ба забони дигар ва ё аз забонҳои қадим ба имрӯза номумкин мегардид. Он умумият аз инҳо иборат аст.

Ҳамаи забонҳо:

- а) воситаи алоқаи байни одамон мебошанд;
- б) дар ташаккул ва ифодаи фикр хизмат мекунанд;
- в) аз овозҳо, калимаҳо ва грамматика иборат буда, калимаҳо маъноро ифода карда метавонанд;
- г) шакли гуфтугӯӣ ва хаттӣ дошта метавонанд, вале шакли хаттии онҳо дар давраи муайяни тараққиёт ба амал меояд;

боншиносии муосири тоҷик аз нав навишта шуда, фасли махсуси «Таърихи забоншиносии форсу тоҷик» илова гардид, дар охир лугати мухтасари баъзе истилоҳҳо оварда шуд.

Курси мазкур дар асоси китобҳои дарсии «Забоншиносии умумӣ»-и ба забони русӣ таълифшуда, асарҳои ҷудоғонаи забоншиносии русу тоҷик тартиб дода шудааст. Ба ин «Забоншиносии умумӣ» (муаллифон Кодухов В.И. ва Берёзин Ф.М.; Головин Б.Н.), сецилдаи бо ҳамин ном чопкардаи Институти забоншиносии СССР, «Асосҳои забоншиносии умумӣ»-и Степанов Ю.С., «Таърихи таълимоти лингвистӣ»-и Лоя Я.В., «Масъалаҳои омӯзиши ҷиҳатҳои функционалии забон»-и Аврорин В.А., «Таърихи таълимоти лингвистии рус»-и Виноградов В.В. ва «Ташаккул ва инкишофи забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна»-и Д.Хочаевро дохил кардан мумкин аст.

Ба ҳамаи онҳое, ки фикру мулоҳиза ва пешниҳодҳои худро ба нашри яқум баён намуда буданд, миннатдории худро баён мекунем.

худ воқеъ ва объективист. Ин аст, ки вай предмети мушоҳида, тасвир ва чамъбасткунӣ, яъне предмети омӯзиши илмӣ мебошад. Масалан, яке аз воҳидҳои забон – фонемаро гирем. Фонема чизи реалӣ ва объективии забон буда, дар майнаи соҳибонаш ба таври ҷудогона вучуд дорад. Баробари тағйир додан ва ё иваз кардани он ҳам шакл ва ҳам маънои калима дигар мешавад: бод, буд, бад, бед.

ТАЪРИХИ ЗАБОНШИНОСӢ

Ҳар як илм таърихи худро дорад ва донишмандон он барои хубтар аз худ кардани ҳолати ҳозираи он ёрӣ мерасонад ва инчунин барои инкишофи он таҳкурсии мешавад. Ғайр аз ин донишмандон барои муайян кардани ҳолати пештараи илм, роҳҳои ташаккул ва тақомули он ба мо имконият медиҳад, ки тадриҷан ташаккул ва афзун гардидани дониши инсониятро муайян донем. Инак, таърихи илми забоншиносиро ба чунин давраҳо ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) аз давраҳои қадим то асри XVIII;
- 2) пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва фалсафаи забон (охирин асри XVIII ва аввали асри XIX);
- 3) забоншиносии мантиқӣ ва психологӣ (миёнаи асри XIX);
- 4) неограмматистҳо ва сотсиологияи забон (охирин асри XIX ва аввали асри XX);
- 5) забоншиносии ҳозира ва структурализм (солҳои 30-60 асри XX). Албатта, ҳар яке аз ин давраҳо боз ба давраҳои хурдтар ҷудо мешаванд ва ҳар яке аз онҳо методу мактабҳои худро доштанд.

1. Аз филологияи қадим то забоншиносии асри XVIII

Ин давраи забоншиносӣ 20 асрро дар бар мегирад ва дар ин муддат тадриҷан заминаи илми лингвистика ба амал меояд. Забоншиносии ҳозираро бе ин давра тасаввур кардан мумкин нест, чунки бисёр проблемаҳои илми забоншиносӣ маҳз дар ҳамин давра муайян карда шуданд ва барои ҳалли минбаъда пешниҳод гардида буданд. Ин фосолаи тараққиёти лингвистикаро олимони давраи навбати худ ба се давра: филологияи қадимаи классикӣ, за-

д) мувофиқи шароити таърихӣ шакли адабӣ ва услуги хос дошта метавонанд.

Вазифаи забоншиносӣ умумият ва фарқи забонҳоро нишон додан аст. Аз ин рӯ, забоншиносии умумӣ чун қисмати чудоғонаи лингвистика омӯхта мешавад. Дар гузашта забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ асоси илми забон ва инчунин забоншиносии умумӣ фаҳмида мешуд.

Омӯзиши ҳозираи забонҳо имконият медиҳад, ки забоншиносии умумиро аз тасвири муқоисавӣ-таърихӣ ва ё муқоисаи ду ва ё якчанд забонҳо фарқ намоем. Вазифаи забоншиносии умумӣ танҳо чамъ намудани маводҳои забонҳои дунё набуда, балки нишон додани умумиятҳо, фаразияҳо ва қонуниятҳоест, ки ҳам ба забонҳои зиёд ва ҳам ба забони чудоғона мувофиқат кунад. Чунин қонунро дар асоси материали як забон ва ё якчанд забон додан мумкин аст, зеро чунин ҳулосаву қонуну қоидаҳо ба аксари забонҳо мувофиқат мекунад.

Забоншиносии умумӣ аз забонҳо он ҳодисаҳоеро қабул мекунад, ки ба қонуни умумии забонҳо мувофиқ меоянд. Дар курси забоншиносии умумӣ масъалаҳои зерин, ки хусусияти умумӣ доранд, таълим дода мешаванд:

- а) муайян намудани объекти лингвистика;
- б) масъалаи сохт ва структураи забон ва муносибати дохилии байни он структураҳо;
- в) муайян намудани функсияҳои (вазифаҳои) забон;
- г) тараққиёти таърихии забон, шароити дохилӣ ва берунии тараққиёти забон;
- г) аломатнокии забон ва фарқи он аз системаи аломатҳои дигар;
- д) ҷиҳати универсалии забонҳо ва таснифоти забонҳои дунё;
- е) илми забон, методҳои он, сохти дохилӣ ва алоқаи берунии он ва аз ҷумла муносибати забон бо илмҳои дигар.

Муайян намудани объекти илми забон низ яке аз масъалаҳои баҳснок ба шумор меравад. Илми забоншиносӣ объекти муайян ва реалиро меомӯзад ва ё системаи абстрактии мафҳумҳоро? Ин чизро муайян бояд кард, зеро дар баъзе асарҳои забоншиносони ҳозира ҳам қайд шудааст, ки ҳам система ва ҳам структураи забон – фонема, калима ва ҷумла чизи абстракт мебошад. Ин ақида галат аст, зеро забон бо тамоми мураккабии

баъдинаи Ҳиндустон ВАРАРУЧИ КАТЪЯНА (асри III пеш аз милод), Бхартхари (асри I), Хемачандра (XII) ва Вопадев (XIII)-ро ном гирифта мумкин аст. Вараручи ба грамматикаи Панини шарҳ навишта, грамматикаи забони пракритро тартиб додааст. Бхартхари философ-забоншинос буд, доир ба синтаксис низ қайдҳо дорад. Хемачандра забони гуфтугӯии давраи миёнаи забони ҳиндӣ – апабхранширо тадқиқ намудааст. Вопадев грамматикаи нисбатан мукаммали санскритро меофарад. Хизмати забоншиносони Ҳинд дар соҳаи тадқиқи системаи қовзоҳо хеле қалон аст. Ба фикри онҳо, гимнҳои муқаддаси Вед ҳамон вақт вазифи динӣ, сеҳрҷодуии худро адо мекунад, ки калимаҳо саҳеҳ ва пурра талаффуз карда мешаванд. Маҳз ҳамин омил мебоист, сабаби пурра ва ҳаматарафа омӯхтани овозҳо гардад. Аз ин рӯ, онҳо муваффақ гардиданд, ки чанде пеш аз юнониҳо ҳамсадою садонок, овозҳои роғу зич, ҳичо дарозу кӯтоҳии овозҳо, зада, интонатсия ва ҳатто фонемаю овозро фарқ карда тавонанд ва ҳосилшавии овозҳо, органҳои ғайбул-пассив, иштироки беҳи забон, мобайни он ва нӯги забонро дар талаффузи овозҳо нишон диҳанд. Онҳо гайр аз ин ба тағйирёбии овозҳову ивазшавии онҳо, ки ба забонҳои Европа бештар хос асту юнониҳо ба он аҳамияте намендоданд, диққати махсус дода буданд.

Дар масъалаи морфология ҳам олмони Ҳиндустон хеле пеш рафта буданд. Онҳо ба мисли юнониҳо ҳиссаҳои нутқро бо аъзоҳои ҷумла омехта намекарданд. Ба исми ҳамаи он калимаҳоро дохил мекарданд, ки предметро ифода мекунанд, ба феъл бошад, ифодакунандаи амалро. Ҳиндуҳо чор ҳиссаи нутқро нишон дода буданд: ном (наман), феъл (ақухата), пешоянд (упасарга) ва ҳиссаҷа (нипата).

Ҳиндуҳо калимаро ба реша (дхату), суффикс (пратуайя) ва бандак (вибхакти) ҷудо мекарданд. Онҳо морфемаҳоро ба калимасозу шаклсоз ҷудо карда буданд. Забоншиносони ҳинд ҳанӯз мавҷудияти флексияи дохилиро дарк карда буданд, дар сурате, ки европоиҳо (забоншиносии яҳудӣ Ион ибни Ганна ва франсуз Анри Этьен) вучуд доштани решаро дар калима дар асри XVI муайян карданд. Ҳиндуҳо дар исми мавҷуд будани 7 падеҷро низ тадқиқ намуда буданд.

Кори бузурги забоншиносони Ҳинд ба халқҳои дигар бе таъсир намонд. Ин таъсир дар забоншиносии Хитой, Арабистон

боншиносии асрҳои миёна ва давраи таҷаддуд (возрождение), инчунин забоншиносии асрҳои XVII-XVIII ҷудо мекунад.

Филология истилоҳи юнонӣ буда, маънояш дӯст доштани сухан аст. Филология ҳамон вақт ба вучуд омад, ки зарурати хо-ниш ва омӯзиши осори хаттии қадима пайдо шуд. Ба инкишофи забоншиносӣ филологияи қадимаи Ҳинд ва Юнон таъсири калон расониданд.

Забоншиносӣ дар Ҳиндустони қадим

Ҳиндустонро гаҳвораи илми забоншиносӣ гуфтан мумкин аст. Барои ҳиндуҳо омӯзиши забон ҷиҳати амалӣ дошт, зеро за-бони гимнҳои динии қадимаи ҳиндуҳо – Вед ва махсусан Ригведа, ки 1500 сол пеш аз милод пайдо шуда, бо забони хеле бой ва му-каммали санскрит навишта шуда буд, дар асрҳои V пеш аз милод аз забони гуфтугӯии ҳамонвақтаи ҳиндӣ – п р а к рит хеле фарқ мекард. Барои саҳеҳ ва пурра барқарор намудани он гимнҳои муқаддас омӯзиши санскрит сар мешавад. Дар натиҷа лугатҳои калимаҳои номафҳум ва инчунин грамматикаи Вед ба амал меояд. Китобҳоеро, ки ба масъалаҳои забон бахшида шуда буданд, веданг меномиданд. Ҳар китоб ба як қисмати забоншиносӣ бах-шида шудааст. Китобе ки доир ба системаи овозҳо ва тарзи та-лаффуз маълумот диҳад, шикша меномиданд, ба грамматика тааллуқ дошта бошад, вякарана, ба лексикологияю этимология вобаста бошад, нирукта мегуфтанд. Маълум мешавад, ки ҳиндуҳо ба бисёр қисматҳои забоншиносӣ дахл карда будаанд. Дар асри X пеш аз милод лугати калимаҳои номафҳуми Вед тар-тиб дода мешавад ва дар асри V забоншиносии номӣ ЯСКА ба за-бони Вед тафсир менависад.

Яке аз забоншиносони машҳури Ҳиндустон ПАНИНИ буд, ки дар асри IV пеш аз милод умр ба сар бурдааст. Панини муал-лифи грамматикаи санскрити қадима мебошад. Ин асар «Аштадҳе» («Ҳашткитоб») ном дошта, аз 4 ҳазор қоидаҳои хурди шеърӣ иборат буд. Дар ин асар хусусиятҳои овозӣ ва граммати-кии санскрит ҷунон саҳеҳ ва пурра дода шудааст, ки илми за-боншиносии Европа то асри XIX ба он дараҷа нарасида буд. Па-нини ҳиссаҳои нутқро фарқ мекард, реша, асос, бандак, флексияи дохилӣ, задаю интонатсияро медонист. Аз забоншиносони номии

вад. Баъзе номҳои ҳозира ба ин мисол шуда метавонанд. Албатта, байни ному предмет муносибату алоқа ҳаст, зеро бо ҳамин ном ифода шудани ин ё он предмет муносибату алоқа ҳисоб меёбад, зеро бо ҳамин ном ифода шудани ин ё он предметро чандин насл медонад ва истифода бурдааст.

Яке аз забоншиносони Юнони қадим Аристотел (384-322 пеш аз милод) буд. Вай масъалаҳои грамматикаро дар алоқамандӣ бо мантиқ омӯхтааст. Аристотел аз ҳиссаҳои нутқ исму феълро асосӣ шуморида, исмро бо мубтадо ва феълро бо хабар як мешуморад. Ҷ ном – исмро занона, мардона ва миёна номида, бо ҳамин мавҷудияти чинсиатро ҳам фаҳмида буд. Аристотел ба фонетика низ эътибор дода, садоноку ҳамсадо ва ҳичоро муайян кардааст.

Намояндагони яке аз мактабҳои фалсафаи Юнони қадим – стоикҳо низ доир ба масъалаҳои гуногуни забон кори зиёдеро анҷом додаанд. Онҳо (Хрисипп – 280-206 ва Кратес 170 то милод) таъкид мекарданд, ки байни ному предмет муносибати зич дида мешавад. Аз рӯи ном моҳияти аслии предметро фаҳмидан мумкин аст, яъне ном предметро инъикос карда метавонад. Ва бо ҳамин ба пайдоиши яке аз қисматҳои лексикология – этимология асос гузошта буданд. Албатта, маънидоди онҳо асосноку илмӣ набуд. Ин масъала танҳо баъди ба вучуд омадани забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ хусусияти илмӣ пайдо мекунад. Стоикҳо доир ба грамматика чунин корҳоро анҷом додаанд:

1. Истилоҳи «ҳиссаҳои нутқ»-ро аз мантиқ ба забон ҷорӣ намуданд.

2. Зарфу артиклро шинохтанд.

3. Исмро (Хрисипп) ба хосу чинс чудо намуданд, вале ду ҳиссаи нутқ шумориданд.

4. Панҷ падежро нишон дода, ба онҳо ном доданд: и.п, р.п, д.п, в.п ва звательный падеж.

5. Дар забони юнонӣ 24 ҳарфро нишон дода, онҳоро ба садоноку ҳамсадо чудо кардаанд.

6. Се чихати ҳарфро: овоз, ном ва тасвири онро нишон доданд.

7. Дар забон мавҷуд будани шеваю лаҳҷаро қайд карданд.

Албатта, доир ба масъалаҳои забон хизмат ва роли грамматистҳои Искандария хеле калон аст ва инро қуллай за-

ва ба воситаи забони форсӣ дар Юнон бештар мушоҳида мешавад. Таъсири забоншиносии Ҳинд ба мамлакатҳои Европа махсусан пас аз таъсиси «Ҷамъияти осиеғӣ» (1784) зиёд гардид. Ин дар асарҳои бародарон Шлегелҳо, Бенфей, Ф.Бопп, Макс Мюллер, Витни, Г.Бюлер, Шпейер, Килхорн бештар мушоҳида мешавад.

Ҳамин тариқ, дар пайдоиш ва ташаккули илми лингвистика ҳиссаи забоншиносони Ҳиндустон ниҳоят калон аст.

Забоншиносӣ дар Юнони қадим

Юнони қадимро гаҳвораи забоншиносии Европа меноманд. Дар ин мамлақати файласуфҳои шоирон забонро ҳам аввалҳо философҳо меомӯхтанд.

Дар Ҳиндустони қадим омӯзиши забон хусусияти амалӣ дошта бошад, дар Юнони қадим ҷиҳати назариявӣ дошт.

Яке аз масъалаҳои асосие, ки тавачҷӯҳои философҳои худ ҷалб намуда, дар баробари ин онҳоро ба ду гурӯҳи ба ҳам зид чудо намудааст, муайян кардани муносибати байни предмет ном мебошад. Ба фикри Гераклит (540-480 то милод), ҳар як калима бо предмети ифода мекардагаш алоқаи зич дорад ва онро дар худ ба мисли соя ё ки акси дарахт дар об ва ё акси одам дар оина инъикос менамояд. Демокрит (460-370 то милод) баракс таъкид мекунад, ки ном шартӣ буда, бо предмет ҳеҷ гуна алоқаи маъноӣ надорад, онро (номро) аз рӯи одату анъана медиханд. Аз ин рӯ, бисёр вақт номувофиқатии ному предмет ба назар мерасад:

1) бисёр калимаҳо якчанд маъноӣ доранд;

2) як қисми мафҳумҳо бо якчанд ном ифода меёбанд;

3) бо мурури замон ба ҷои як калима калимаи дигар ба вучуд меояд;

4) баъзе мафҳумҳо шакли ифода, яъне калима надоранд.

Аз ин рӯ, дар як ҳолат калима камӣ мекунад (полисемия) дар ҳолати дуҷум калима зиёд (синонимҳо), дар ҳолати сеҷум номувор (архаизм) ва ниҳоят, дар ҳолати чорум намерасад (омоним).

Платон дар асари худ «Кратил» ҳар ду ақидаро ҳам маҳкум карда, фикри нав пешниҳод мекунад. Ба фикри қаҳрамони асари ӯ Сукрот (Сократ), мумкин аст, номҳо дар аввал бо предмети худ алоқаи зич дошта бошанд, вале баъдтар ин муносибат гум мешавад.

вад. Баъзе номҳои ҳозира ба ин мисол шуда метавонанд. Албатта, баъзе ному предмет муносибату алоқа ҳаст, зеро бо ҳамин ном ифода шудани ин ё он предмет муносибату алоқа ҳисоб меёбад, зеро бо ҳамин ном ифода шудани ин ё он предметро чандин насл меодонад ва истифода бурдааст.

Яке аз забоншиносони Юнони қадим Аристотел (384-322 пеш аз милод) буд. Вай масъалаҳои грамматикаро дар алоқамандӣ бо мантиқ омӯхтааст. Аристотел аз ҳиссаҳои нутқ исму феълро асосӣ шуморида, исмро бо мубтадо ва феълро бо хабар як мешуморад. Ҷ ном – исмро занона, мардона ва миёна номида, бо ҳамин мавҷудияти ҷинсиятро ҳам фаҳмида буд. Аристотел ба фонетика низ эътибор дода, садоноку ҳамсадо ва ҳичоро муайян кардааст.

Намояндагони яке аз мактабҳои фалсафаи Юнони қадим – стоикҳо низ доир ба масъалаҳои гуногуни забон кори зиёдеро анҷом додаанд. Онҳо (Хрисипп – 280-206 ва Кратес 170 то милод) таъкид мекарданд, ки баъзе ному предмет муносибати зич дида мешавад. Аз рӯйи ном моҳияти аслии предметро фаҳмидан мумкин аст, яъне ном предметро инъикос карда метавонад. Ва бо ҳамин ба пайдоиши яке аз қисматҳои лексикология – этимология асос гузошта буданд. Албатта, маънидоди онҳо асосноку илмӣ набуд. Ин масъала танҳо баъди ба вучуд омадани забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ хусусияти илмӣ пайдо мекунад. Стоикҳо доир ба грамматика чунин корҳоро анҷом додаанд:

1. Истилоҳи «ҳиссаҳои нутқ»-ро аз мантиқ ба забон ҷорӣ намуданд.

2. Зарфу артиклро шинохтанд.

3. Исмро (Хрисипп) ба хосу ҷинс ҷудо намуданд, вале ду ҳиссаи нутқ шумориданд.

4. Панҷ падежро нишон дода, ба онҳо ном доданд: и.п, р.п, д.п, в.п ва звателный падеж.

5. Дар забони юнонӣ 24 ҳарфро нишон дода, онҳоро ба садоноку ҳамсадо ҷудо кардаанд.

6. Се ҷихати ҳарфро: овоз, ном ва тасвири онро нишон доданд.

7. Дар забон мавҷуд будани шеваю лаҳҷаро қайд карданд.

Албатта, доир ба масъалаҳои забон хизмат ва роли грамматистҳои Искандария хеле калон аст ва инро қуллай за-

ва ба воситаи забони форсӣ дар Юнон бештар мушоҳида мешавад. Таъсири забоншиносии Ҳинд ба мамлакатҳои Европа махсусан аз таъсири «Ҷамъияти осийғӣ» (1784) зиёд гардид. Ин дар асарҳои бародарон Шлегелҳо, Бенфей, Ф.Бопп, Макс Мюллер, Витни, Г.Бюлер, Шпейер, Килхорн бештар мушоҳида мешавад.

Ҷамин тарик, дар пайдоиш ва ташаккули илми лингвистика ҳиссаи забоншиносони Ҳиндустон ниҳоят калон аст.

Забоншиносӣ дар Юнони қадим

Юнони қадимро гаҳвораи забоншиносии Европа меноманд. Дар ин мамлақати файласуфҳову шоирон забонро ҳам аввалҳо философи меомӯхтанд.

Дар Ҳиндустони қадим омӯзиши забон хусусияти амалӣ дошта бошад, дар Юнони қадим ҷиҳати назариявӣ дошт.

Яке аз масъалаҳои асосие, ки таваҷҷӯҳи философҳоро ба худ ҷалб намуда, дар баробари ин онҳоро ба ду гурӯҳи ба ҳам зид ҷудо намудааст, муайян кардани муносибати байни предмету ном мебошад. Ба фикри Гераклит (540-480 то милод), ҳар як калима бо предмети ифода мекардагаш алоқаи зич дорад ва онро дар худ ба мисли соя ё ки акси дарахт дар об ва ё акси одам дар оина инъикос менамояд. Демокрит (460-370 то милод) баракс таъкид мекунад, ки ном шартӣ буда, бо предмет ҳеч гуна алоқаи маъноӣ надорад, онро (номро) аз рӯи одату анъана медиҳанд. Аз ин рӯ, бисёр вақт номувофиқатии ному предмет ба назар мерасад:

1) бисёр калимаҳо якчанд маъноӣ доранд;

2) як қисми мафҳумҳо бо якчанд ном ифода меёбанд;

3) бо мурури замон ба ҷои як калима калимаи дигар ба вуҷуд меояд;

4) баъзе мафҳумҳо шакли ифода, яъне калима надоранд.

Аз ин рӯ, дар як ҳолат калима камӣ мекунад (полисемия) дар ҳолати дуҷум калима зиёд (синонимҳо), дар ҳолати сеҷум ностувор (архаизм) ва ниҳоят, дар ҳолати чорум намерасад (омоним).

Платон дар асари худ «Кратил» ҳар ду ақидаро ҳам маҳкум карда, фикри нав пешниҳод мекунад. Ба фикри қаҳрамони асари ӯ Сукрот (Сократ), мумкин аст, номҳо дар аввал бо предмети худ алоқаи зич дошта бошанд, вале баъдтар ин муносибат гум мешавад.

Дионисий феълро ба 5 сига – номуайяни, хабарӣ, амрӣ, хошишмандӣ ва тобеиро, се тарзро – ҳаракат, мафъул ва мобайниро, се шумора – танҳо, дугона ва чамъ, се шахс – якум, дуум ва сеум ва се замон – ҳозира, гузашта ва оянда чудо мекунад.

Юнониҳо таҳти истилоҳи сифати феълӣ калимаҳоеро мефаҳмиданд, ки дорои ҳам хусусиятҳои сифатӣ ва ҳам хусусиятҳои феълӣ (бе сиваву шахс) мебошанд. Грамматикаи Юнон ба забоншиносии араб ва бештар ба забоншиносии Европа таъсири калон расонидааст.

Забоншиносӣ дар Рим

Римиҳо асосан ба забоншиносии Юнони қадим така карда, бисёр истилоҳҳои он забонро қабул кардаанд. Грамматикаи онҳо низ тақлид ба грамматикаи юнонист, фақат римиҳо қисмати услубро илова мекунанд. Ғайр аз ин онҳо ба ҳиссаи нутқ нидоро илова мекунанд, вале артиклро, ки ҳоси забони лотинӣ нест, аз ҳисоб мебароранд ва боз 8 ҳиссаи нутқ мемунад. Забоншиносони Рим ба грамматика падежро, ки дар забони юнонӣ набуд, илова мекунанд. Ин корро Юлий Сезар кардааст. Аз забоншиносон Элий Стилио (солҳои 150-70 то милод), Марк Варрон (116-27), Элия Донат (асри IV), Приссион (асри VI), Веррий Флакк ва Помпей Фестро ном бурдан мумкин аст, ки грамматикаи забони лотиниро тартиб додаанд. Китоби ду муаллифи баъдина то замони мо омада расидааст.

Забоншиносӣ дар асрҳои миёна

Асрҳои миёна давраи тӯлониро дар бар мегирад. Он аз соли 476, вақте ки ҷохилон Римро гораг мекунанд ва оташ мезананд, сар шуда, то соли 1492 – кашфи Америка аз тарафи Колумб, давом мекунад. Ин давра дар таърих сукути ақлонӣ дар тамоми соҳаҳо ва аз ҷумла забоншиносӣ номида шавад ҳам, ба халқҳои эроннажод он қадар мувофиқат намекунад, зеро бисёр адибон ва мутафаккирони машҳури мо, аз қабилҳои Абӯабдулло Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Камолӣ Хучандӣ, Фаҳриддини Розӣ, Насируддини Тӯсӣ, Шамсӣ Қайсӣ, Рӯдакӣ

боншиносии Юнони қадим номидан мумкин аст. Ин давраро эллиний меноманд, ки то солҳои 341-131 (пеш аз милод)-ро дар бар мегирад. Искандария яке аз шаҳрҳои Миср буда, дар он ҷо мӯҳочирони юнонӣ зиндагӣ мекарданд.

Аз асри III (пеш аз милод) сар карда шаҳри Искандария дар 17-ӯли ҳазор сол, яъне то аз тарафи арабҳо дар соли 642 милодӣ хароб кардани он аз ҷиҳати илму маданият чунон инкишоф меёбад, ки ягон шаҳр ба он баробар шуда наметавонад. Фонди китобхонаи машҳури он, ки Птоломени II дар асри III (пеш аз милод) бино карда буд, ба 800 ҳазор мерасид. Масъалаҳои забоншиносӣ дар ин давра дар шаҳрҳои Искандария ва Пергам (шоҳ Эвмен дар ин шаҳр солҳои 150 то милод китобхонаи машҳури дигаре месозад, ки дар он наздик 200 ҳазор дастхатҳои стоикҳо чамъ оварда шуда буданд) вобаста ба тафсир ва наشري асарҳои адабиёти классикӣ ва ба меъёр даровардани забони ягонаи адабии тамоми Юнон омӯхта мешуданд. Баробари инкишофу такмили забони гуфтугӯии юнонӣ бисёр вожаҳои адабиёти классикӣ, асарҳои безаволи Гомер, Эсхил, Сафокл номафҳум гардиданд ва шарҳу эзоҳи онҳо ба миён омад. Як гурӯҳ олимони Юнони қадим ба шарҳу тафсири луғавию грамматикии ин асарҳо сар карданд. Сарвари аввалини китобхонаи машҳури Искандария Зенодот (солҳои 250 пеш аз милод) ба ин кор шурӯъ мекунад. Баъд сарвари мактаби грамматистони Искандария Аристарх (солҳои 215-143 то милод), ки солҳои зиёд ба китобхона ҳам роҳбарӣ кардааст, бо шогирдони зиёди худ, наздик 40 нафар, корҳои илмӣ-тадқиқотӣ бурда, матни пурраи асарҳои Гомерро тайёр мекунад. Дар натиҷаи ин тадқиқотҳо системаи грамматикаи забони юнонӣ ба амал меояд. Шогирди Аристарх Дионисий Фракийский (солҳои 170-90 то милод) грамматикаи забони юнониро тартиб медиҳад.

Аполлоний Дискол (нимаи аввали асри II милодӣ) синтаксиси ин забонро тартиб додааст. Зенодот артикл, ҷонишин ва ҷамъи дугоноро нишон дода буд. Аристарх ҳиссаҳои нутқро ба 8 гурӯҳ ҷудо карда буд: ном, феъл, сифати феълӣ, ҷонишин, зарф, пайвандак, пешоянд ва артикл. Дар ин давра ҳиссаҳои нутқ пурра аз синтаксис ҷудо карда шуда, ҳамчун воҳиди морфология до-ниста мешаванд.

Забоншиносӣ дар Арабистон

Дар асрҳои VII-VIII давлати бузурги арабҳо – хилофат ба амал меояд. Ба ин давлат на танҳо ҳуди Арабистон, балки тамоми мамлакатҳое, ки аз тарафи арабҳо забт карда шуда, дини исломро қабул карда буданд, дохил мешуданд. Халқҳои Шимолии Африка, Нимҷазираҳои Пиреней, Эронро як қисми Кавказ, Осиёи Миёнаву Афғонистон низ ба ин давлати бузург шомил буданд. Ин давлати гуногунзабон ва гуногунмаданият буд, вале забони давлатӣ забони арабӣ ва дини ислом буд. Забони арабӣ ба рои халқҳои гуногунзабоне, ки дини исломро қабул карда буданд, забони ягонаи дин ва китобат ба шумор мерафт. Ҳамин ҳолатро хеле баъдтар дар мамлакатҳои Европа ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Забони лотинӣ мисли забони арабӣ ба рои ҳамаи ин халқҳо забони ягонаи дин ва китобат буд. Таъсири маданияти баланди ҳиндуҳо ва юнониҳо мушоҳида мешавад. Дар Арабистон ҳам омӯзиши забон ҷиҳати амалӣ дошт.

Аксари муҳаққиқон Абӯ Асвод Дуалиро асосгузори илми забоншиносии араб мешуморанд. Кори ӯро шогирдонаш – Абу Амр Исо ибни Умар-ас-Сакофӣ ва инчунин Халил ибни Аҳмад ал-Фарҳодӣ ва шогирди ӯ Сибавайҳ давом медиҳанд. Забоншиносии араб дар се марказ фаъолият доштанд. Мактаби забоншиносии Басра соли 636 ва Куфа соли 638 ба амал меояд.

Забоншиносони басрагӣ ба таври қатъӣ риоя кардани меъёру нормаҳои забони классикии арабӣ, хусусан китоби муқаддаси Қуръон ва назми классикиро талаб мекарданд. Забоншиносони мактаби Куфа бештар ба ҷиҳати амалӣ тавачҷӯх доштанд. Инҳо ба меъёру нормаи забони классикӣ ва сохти наҳвиёти он эҷодкоронаву озод муносибат карданро ҷоиз мешумориданд. Бинобар он ба забони шифоҳии мардум низ така менамуданд. Соли 762 шаҳри Бағдод маркази Хилофати Аббосиён мегардад ва маркази забоншиносии сеюм дар ин ҷо ба амал меояд ва баъзе забоншиносони он ду марказ ба ин ҷо меоянд. Муҳаққиқони ин мактаб аввал ақидаи забоншиносони Куфро тарафдорӣ карда бошанд ҳам, баъд ақидаи забоншиносони басрагиро дастгирӣ мекунанд ва дар охир ҳар ду ақидаро муттаҳид менамоянд.

Асари Халил ибни Аҳмади Басрӣ «Китоб-ал-байн» то замони мо нарасидааст, вале аз рӯи асари «Ал-китоб»-и Сибавайҳ

Абдурахмони Чомӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Закариёи Розӣ, Абунастри Форобӣ, Абуалӣ ибни Сино, Муҳаммади Ғазолӣ, Абурайҳони Берунӣ ва садҳо адибону олимони дигар дар ҳамин давра умр ба сар бурдаанд.

Дар асрҳои миёна европоӣҳо танҳо забони латиниро меомӯхтанд. Забони латинӣ ҳамчун забони илм ва дин забони ягонаи халқҳои Европа дониста мешуд. Қонуни қоидаҳои забони латинӣ ба ҳамаи забонҳо қарӣ карда мешуданд. Хусусиятҳои хоси забонҳои дигар ба назар гирифта намешуданд. Забони латинӣ мактаби тафаккури мантиқӣ шуморида мешуд. Забон гӯё аз ҷиҳати моҳияти мантиқӣ барои ҳамаи халқҳо умумӣ аст, танҳо аз рӯи шакл ва хусусиятҳои овозӣ фарқ мекунад. Ҳамин ақида баъдтар (асри XVII) асоси пайдоиши грамматикаи универсалӣ гардид. Баробари пайдоиши дини насронӣ бисёр халқҳо соҳиби хат гардиданд ва дар калисоҳо забонҳои ҷудогона омӯхта мешудагӣ шуд ва асарҳои динӣ аз латинӣ ба он забонҳо тарҷума шуданд.

Дар ин давра римӣҳо суффикс ва вазифаи онро муайян намуданд. Ҳиссаи нутқи номро ба исму сифат ҷудо намуданд. Баҳси фалсафӣ-лингвистии байни реалистҳои номиналистҳо авҷ мегирад. Ба фикри роҳбари реалистҳо – Ансельм (1033-1109), гӯё ба таври реалӣ мафҳумҳои умумӣ (масалан, дарахт, хона, кӯҳ, ҳаракат ва ғайра) вучуд доранд, предмет ва ҳодисаҳои воқеии бо ин мафҳумҳо мувофиқаткунанда акси сушт ва хираи онҳоанд. Ин ҷараёни идеалистӣ буд.

Ба фикри номиналистҳо, ки сардорашон Росселин (1050-1110) ва Пьер Абеляр (1079-1142) буданд, предметҳои ҷудогонаи воқеӣ бо хусусиятҳои хоси худ ба таври реалӣ вучуд доранд, мафҳумҳои умумӣ бошанд, аз ҳамин предметҳо бо ёрии тафаккури мо ба вучуд оварда шудаанд. Ин ақидаи дуруст буд, бинобар ин намояндагони калисо ҳамеша ба муқобили онҳо мебароманд.

ҳангоми созмондиҳии воҳидҳои нутқро дохил намуданд. Онҳо решаи сеҳамсадогӣ (котиб, қатл, қобил)-ро хеле хуб омӯхта буданд. Аффаксу флексияро нишон дода, вазифаи онҳоро хуб мефаҳмиданд.

Арабҳо ҷумла гуфта тартиби калимаҳоеро дар назар доштанд, ки фикри ба итмомрасидаро фаҳмонида, аз рӯи қонуниятӣ муқаррарӣ ба ҳам омадаанд. Ҷумла ҳадди ақал аз ду калима тартиб меёбад. Ҷумла калон ва хурд мешавад. Ҷумла номӣ, феълӣ ва ҳолий мешавад. Ҷумла бо исм сар шавад, номӣ, бо феъл сар шавад, феълӣ ва бо ҳоли замон ё макон сар шавад, ҳолий гуфтаанд. Сараъзоҳоро мубтадову хабар ё ки фоилу феъл номидаанд. Аъзоҳои пайрав пурқунанда (мафъул), ҳоли тарзи амал (ҳол), маҳсусгардонӣ (тамиз), истисно ва баёния (тавобеъ) гуфтаанд. Се навъи алоқа – мувофиқат, вобастагӣ ва ҳамроҳиро фарқ кардаанд.

Арабҳо калимаро аз рӯи сохту таркиб, семантика, пайдоиш ва дараҷаи истеъмол тасниф намудаанд. Калимаҳои кӯҳнашударо (то ислом) низ медонистанд. Ба сермаъноии калимаҳо низ эътибор додаанд. Маъноҳои мушаххас, умумӣ ва маҷозии калимаҳоро фарқ мекарданд. Синоним, омоним ва антонимҳоро низ нишон додаанд. Луғатҳои тафсирий, соҳавӣ, синонимӣ, калимаҳои нодир, иқтибосӣ ва тарҷумавиро медонистанд.

Мақсад пурра ва саҳеҳ омӯхтани китоби муқаддаси оини ислом – Қуръон буд.

Дар мактабҳои забоншиносии Басра, Куфа ва Бағдод олимони зиёде аз тамоми ғушаву канори Хилофат чамъ омада буданд. Дар байни онҳо баробари арабҳо аз халқу миллатҳои дигар – Халил-ал-Фарҳодӣ, Ибни Дурейд, форсҳо Сибавайх (Себӯя), Халил ибни Аҳмад, Кисоии Форсӣ, Абӯҳотаи Сиистонӣ, Фирӯзободӣ, Абӯалӣ Синоӣ тоҷик, Сағонии ҳинд, Маҳмуди Қошғарии турк ва дигарон фаъолият доштанд.

Таъсири ақидаи забоншиносии араб на танҳо ба халқҳои форсу тоҷик, балки ба халқҳои Европа низ хеле калон аст. Масалан, европоӣҳо мафҳуми решаҳо аз арабҳо фаҳмиданд, чунки инро юнониҳову римиҳо ҳоло намедонистанд.

маълум мешавад, ки Аҳмади Басрӣ бунёдгузори арӯзи арабӣ буда, сохтори калимаҳои арабӣ, овозҳои ҳамсадо, садонокҳои кӯтоҳ, хусусиятҳои сифатӣю миқдории онҳоро (аз қабилҳои овозҳои ҳалқӣ, забонӣ, дандонӣ) нишон додааст.

Бо вучуди он ки бисёр масъалаҳои илми забонро Халил ибни Аҳмад баён кардааст, тадқиқи системаноки грамматикаи забони арабӣ дар асари Сибавайҳ – «Ал-китоб» дода шудааст. Муаллиф маълумоти парокандаи дар забоншиносии арабӣ ҷой доштагӣро ба як низомии муайян дароварда, нормаи забони арабӣ ва истилоҳоти марбути забоншиносиро ҳам муқаррар намудааст. Сибавайҳ ё ки Абӯ Бишр Амр ибни Усмон ибни Қимбор худ форс буда, дар мактаби забоншиносии Басра фаъолият доштааст. Уро эронӣҳо Себӯя меноманд.

«Ал-Китоб» аз 568 фасл иборат буда, доир ба бисёр масъалаҳои забон маълумот медиҳад. Сибавайҳ дар забони арабӣ 39 ҳарфро нишон дода, аз рӯи тарзи ҳосилшавиашон ба 26 навъ ҷудо кардааст. Овозҳоро аз рӯи тарзи талаффузашон ба чор гурӯҳ – ором талаффузшаванда, ба монетаҳо дучоршаванда, талаффузашон пӯшида ва талаффузашон кушод ҷудо кардааст. Онҳо овози ҳарфро аз ҳам хеле хуб фарқ мекарданд.

Сибавайҳ ҳиссаҳои нутқро мисли забоншиносони дигари араб ба се гурӯҳ ҷудо кардааст: исм, феъл, ҳиссаҷа (хуруф). Исмиро ба муайяну номуайян, хосу чинс, ошқору (исмҳои асли) ниҳон (ҷонишинҳои шахсӣ), умумӣ (ҷонишинҳои ишоративу нисбӣ) ҷудо намудааст.

Ҷ шумораро ба миқдорӣ ва тартибӣ ҷудо мекунад ва ҳамнишинии онҳоро бо шумурдашавандашон (исмҳо) нишон додааст. Ҷонишинро ба шахсӣ, ишоратӣ ва нисбӣ ҷудо мекунад. Феълро бошад, ба замони гузашта (мозӣ), ҳозира-оянда (музореъ) ва ба сифати амр ҷудо карда, категорияҳои он: гузарандамонда, ғоил-мафъул, шахсу шумора, сифа, инчунин шаклҳои гайритасрифии феъл ва аффиксҳои феълсозро нишон додааст.

Сибавайҳ ва забоншиносони дигари араб ба ҳиссаҷа калимаҳои дохил кардаанд, ки аз хусусияти флективӣ ва маъноӣ лугавӣ маҳруманд.

Забоншиносони араб ба асосҳои грамматикаи забон: наҳв, яъне таълимот дар бораи тағйири калима, сарф – таълимот дар бораи калимасозӣ ва хуруф – таълимот дар бораи тағйири овозҳо

Абӯалӣ ибни Сино бо таълифи рисолаи илмии «Махориҷ-ул-хуруф» ва «Донишнома»-и худ пойдевори забоншиносии форсу тоҷикро гузошта бошад, Насируддини Тӯсӣ бо асарҳояш «Асос-ул-иктибос» ва «Меъёр-ул-ашъор» он пойдеворро боз ҳам мустаҳкам намуд. Шамси Қайси Розӣ бо таълифи «Ал-мӯъҷам» ба дастурнависи форсу тоҷик асос гузошт. Хоча Ҳасани Нисорӣ бошад, дар «Чаҳор гулзор»-и худ ҳамаи ин фикру ақидаҳоро ҷамъбаст намуд.

Абӯалӣ ибни Сино доир ба системаи овозҳо бо номи «Махориҷ-ул-хуруф» (соли 1024) бо забони арабӣ асаре эҷод мекунад. Ин асарро забоншинос Ахвледианӣ В.Г. бо номи «Рисолаи фонетикии Авитсена» соли 1966 ба русӣ тарҷума мекунад. Рисола аз 6 бахш иборат буда, дар онҳо сабаби пайдоиши овозҳо, ҷойи пайдоиши онҳо ва навъҳои овозҳоро нишон медиҳад. \bar{U} овозҳоро ба муфрад ва мураккаб ҷудо мекунад. Овозҳои б, т, ч, з, д, к, л, м, н-ро муфрад ва боқиро мураккаб меномад. Овозҳоро ба ҳамсадо (сомит) ва садонок (мусавват) ҷудо намудааст. \bar{U} ба фаҳмиши фонема низ наздик мешавад.

Дар масъалаи ҳиссаҳои нутқ Абӯалӣ ибни Сино, ки яке аз асосгузори забоншиносии араб буд, ба забоншиносии Арабистон таъяқ карда, дар қисмати «Мантӣқ»-и «Донишнома» ба се гурӯҳ: исм, куниш ва ҳарф ҷудо мекунад. Тақсимоҷ мисли арабҳо, вале номҳо тоҷикӣ. \bar{U} исму кунишро асоси забон мешуморад. Сино лафзи муфрад гуфта калимаро мефаҳмад, ки барои ифодаи мафҳумҳо, аломату амалҳо хизмат мекунад. Масалан, мардум ва ё доно. Онҳо содда (мардум), сохта (ноинсон), мураккаб (Абдуллоҳ), таркибӣ (дар хона), ибора (мардуми доно) ва ҷумла (Мардум доно) мешаванд. Ҷумларо бо истилоҳи қавл, калимаҳои ёридиҳандаро бо истилоҳи адот ифода кардааст. \bar{U} ҷумлаҳои мураккаби тобеу (муттасил) пайвастро (мунфасил) фарқ мекард. Сино исмҳои хосу ҷинсро низ фарқ мекард. Доир ба илми луғат бо номи «Лисон-ул-араб» асаре низ навиштааст.

Носири Хусрав (1004-1088), ки яке аз адибони маъруфи адабиёти классикӣ, доир ба масъалаҳои забоншиносӣ ҳам фикру ақида баён намудааст. Ин дар асарҳояш – «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ва «Зод-ул-мусофирин» баён гардидааст. \bar{U} нутқ, калом ва қавлро фарқ мекард. «Нутқ хосияти нафси инсонӣ аст, новобаста ба мансубияти ирқу наҷод, аммо қавлу калом дар ҳар халқу миллат

Забони тоҷикӣ ба сифати предмети таълимӣ то Инқилоби Октябр таълим дода намешуд, зеро худи ин фан ба таври чудоғона вучуд нашофт. Ба сифати китоби дарсӣ дар мактабу мадрасаҳо грамматикаи забони арабӣ таълим дода мешуд. Вале ин маъноӣ онро надорад, ки гузаштагонӣ халқи тоҷику форс доир ба масъалаҳои гуногуни забон чизе нагуфтаанд. Маълум аст, ки забони арабӣ дар мамлакатҳои, ки дини исломро қабул карда, ба Хилофати араб дохил шуда буданд, чун забони дину илм пазируфта шуда буд. Аз ин рӯ, дар шаклгирии грамматикаи забони арабӣ саҳми донишмандони форсу тоҷик беандоза калон аст. Муаллифи грамматикаи қадимтарини забони арабӣ («Ал-китоб»), ки то замони мо омада расидааст, эроннаҷод буд. Чунон ки гуфта будем, ӯро форсҳо Себӯя ва арабҳо Сибавайҳ мегӯянд. Ин китоб ҳам барои забоншиносони минбаъдаи араб ва ҳам форсу тоҷик намуна буд. Китобҳои минбаъда дар пайравии он навишта шудаанд.

Донишмандон-забоншиносони форсу тоҷик аз қабилӣ Закариёи Розӣ, Абӯнасири Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Фахриддини Розӣ, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ ва дигарон доир ба масъалаҳои чудоғонаи забоншиносӣ фикру мулоҳизаҳои худро баён кардаанд. Асарҳои бештари онҳо ба забони арабӣ ва дар қолабҳои он навишта шудааст, вале дар он китобҳо хусусиятҳои забони тоҷикӣ низ баён гардидааст.

Забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна бештар хусусияти амалӣ дошт, зеро мақсад пажӯҳишу омӯзиши қонунҳои забон, шарҳу маънидодӣ ҳодисаҳои чудоғонаи забон, бегалат кироат кардану навиштани матн буд.

Аксари донишмандони форсу тоҷик ақидаҳои забоншиносии худро асосан дар фарҳангномаҳо, осори фалсафӣ, дар асарҳои улуми сегона, яъне арӯз, қофия ва илми бадеъ ва инчунин хангоми гуруҳбандии илмҳо баён намудаанд.

Дар бунёди илми забоншиносии форсу тоҷик хизмати ҷор тан аз донишмандони илму фарҳанги он – Абӯалӣ ибни Сино, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ ва Хоча Ҳасани Нисорӣ бағоят бузург аст.

ёридиҳанда, шакли графикӣ ё хаттии овоз ва ё ба маънои сухан ҳам истифода шудааст.

Дар забоншиносии асрҳои X-XI масъалаҳои таснифи ҳиссаҳои нутқ, табиати грамматикӣ, яъне категорияҳои грамматикӣ исму феъл, тасрифи феъл, моҳияти ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ, сохту таркиби калимаҳо, нақши наҳвии онҳо, воситаҳои алоқа, моҳияти чумла ва анвои чумла мавриди таҳқиқ қарор гирифта бошад, дар забоншиносии асрҳои XII-XIV бештар асосҳои дастурии забон диққати олимонро ба худ ҷалб намудааст. Онҳо ба таҳлили осори адабии ба забони тоҷикӣ таълифшуда рӯ оварда, вобаста ба ин қонуниятҳои фонетикӣ, лексикӣ ва морфологию синтаксисиро мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор додаанд.

Марҳилаи дуҷуми инкишофи забоншиносии тоҷик ба номи донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ сахт алоқаманд мебошад. Асари ӯ «Ал-мӯъҷам» буда, он ба илми сегона: арӯз, қофия ва бадеъ бахшида шудааст. Зимни ин вазифаи асосӣ муаллиф доир ба масъалаҳои забон низ фикру ақидаи худро баён намудааст. «Ал-мӯъҷам» муҳимтарин дастури забони форсӣ-тоҷикӣ мебошад. Дар ин асар хусусиятҳои лугавӣ, сарфию наҳвии забони адабии тоҷикиро мухтасаран вобаста ба илми арӯзу қофия ва бадеъ шарҳу эзоҳ додааст. Донишманди асосҳои грамматикиро шартӣ асосӣ дар таълифи асари бадеъ медонад. Дар асоси қонуну қоидаи забон сохтани ибораву ҷумларо шарт ва зарур медонад. Таъкид мекунад, ки ба сабаби набудани ин гуна дастур шоирон ба галатҳо роҳ додаанд ва он галатҳоро дар асараш нишон додааст. Ӯ ба масъалаҳои қолабҳои калимасозӣ ва қоидаҳои морфологӣ эътибор додааст. Вазифаҳои пасвандҳои -о, -а ва -йро хеле батафсил, бо мисолҳои фаровон нишон додааст, масалан, ҳашт вазифаи пасванди «о»-ро овардааст. Умуман, доир ба 35 пасвандҳои калимасозу шаклсозии исму сифат маълумот дода, вазифаҳои онҳоро зикр кардааст. Ба ин пасвандҳои -зор, -дор, -бор, -вар, -сор, -гар, -гор, -дон, -бон, -истон, -ор, -ҷӣ, -й, -хо, -ак, -осо, -нок, -ин, -он, -ваш, -аш, -фом, -о, -манд, -ча, -гон, -ан, -сон, -а, -ур, -иш, -гун, -ум ва -гин дохил мешаванд. Доир ба хусусияти калимасозии вожаи «об» ҳам қайди муҳим дорад. Барои ин калимаҳои гулоб, дӯлоб, кӯлоб, селоб, гаркоб, гирдоб, заҳоб, сароб, бӯноб, шӯроб, поёноб, тезоб, кӯроб, зардоб, хӯноб, симоб,

хусусиятҳои фарқкунандаи сохторӣ дорад», - мегӯяд Носири Хусрав. ӯ мавҷудияти ҷумла (қавл) ва матни яклухтро (калом) дар робита ба нутқ тавзеҳ додааст. Мубтадо (фоил) ва пуркунанда (мафъул) ва се замони феълро медонист ва онҳоро бо вожаҳои тоҷикӣ – ҳозира, гузашта ва оянда ифода намудааст. ӯ чор нави ҷумлаи содда – содда, амрӣ, саволӣ ва хитобиро низ медонист. Носири Хусрав ҳарфу овоз ва калимаро хеле хуб фарқ мекард. Ба фикри ӯ, ном, яъне калима маҷмӯи овозҳо буда, ҳарфҳо шакли графикаи овозҳо мебошанд. ӯ ба узвҳои нутқ, ҷои ҳосилшавии овозҳо низ эътибори сахт додааст ва овозҳоро ба навҳо ҷудо кардааст. Узвҳои фаъолу гайрифаволро ҳам медонист.

Насируддини Тӯсӣ (1201-1272) яке аз бузургтарин файласуфи форсу тоҷик буда, бисёр илмҳои замонашро медонист. Дар асари машҳури худ «Асос-ул-иқтибос» доир ба масъалаҳои ҷудогонаи забон фикрҳо баён намудааст. Ин асар ба забони тоҷикӣ навишта шудааст. Асар ба илми мантиқ дахл дорад.

Бояд қайд кард, ки фикру ақидаҳои Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва Насируддини Тӯсӣ доир ба забон дар алоқамандӣ бо фалсафаву мантиқ баён гардидааст.

Таваҷҷӯҳи Насируддини Тӯсиро бештар калима ба худ ҷалб намудааст. ӯ калимаҳоро ба содда ва таркибӣ ҷудо мекунад. Ба фаҳмиши олим калимаи содда яке аз ҷузъҳои мафҳумро ифода мекунад. Масалан, одам. Ибораи «ин одам»-ро ӯ калимаи таркибӣ номидааст. Дар масъалаи ҳиссаҳои нутқ ӯ пайрави Ибни Сино мебошад. «Калимаи содда, - мегӯяд Насируддини Тӯсӣ, - ном (исм) ё феъл ё ҳарф мешавад». Вай ба масъалаҳои сермаъноии калимаҳо, муродифот, омоним ва антоним низ эътибори махсус додааст, чашмаи об, чашмаи тарозу ва чашмаи офтоб, ки умумияти маъно доранд, гурӯҳи сермаъноро ташкил медиҳанд. Роҳҳои сермаъно шуданро ҳам баён кардааст. Ақидаҳои олим доир ба фонетика низ мисли Сино аст. ӯ овозу ҳарфро чун муродиф истифода кардааст. Дар ташкили калимаву ҷумла саҳми овозҳо хеле муҳиманд. ӯ низ овозҳоро ба сомиту мусавват ҷудо мекунад. Овозҳои забони тоҷикиву арабиро низ ҷудо кардааст. Олимони асримиёнагӣ ҳамсадоҳоро ба истилоҳи ҳуруф, садонокҳои дарозро бо вожаи «мамдуд» ва кӯтоҳро бо истилоҳи «максур» ва ё «ҳаракат» ифода намудаанд. Истилоҳи «ҳарф» дар забоншиносии асримиёнагӣ ба маъноҳои ҳиссаҳои нутқи

дар бораи қонунҳои талаффузи саҳеҳи калимаҳо ва 7) илм дар бораи қонунҳои шеър.

Доир ба масъалаҳои забон дар асарҳои донишмандони дигари асрҳои миёна «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ, «Ал-фехрист»-и Исҳоқ ибни Надим, «Ҷомеъ-ул-улум»-и Имом Фаҳриддини Розӣ, «Мафотех-ул-улум»-и Котиби Хоразмӣ ва «Нафоис-ул-фунун»-и Маҳмуди Омулӣ қайдҳо ва ишораҳои ҷудогона оварда шудааст, ки барои дастурнависони минбаъда ёри калон расонидааст. Масалан, Маҳмуди Хусайнӣ дар хусуси ҷойи тавлиди овозҳои х, ь (ҳалқӣ), с (пешизабонӣ), ф (лабудандонӣ) ва б (лабулабӣ) ва инчунин ҷумлаи муътариза маълумоти хеле пурра медиҳад, ки ба фаҳмиши забоншиносии имрӯза пурра мувофиқат мекунад.

Яке аз симоҳои барҷастаи илму фарҳанг дар асрҳои миёна Маҳмуди Омулӣ мебошад. Асари ӯ «Нафоис-ул-фунун» соли 1342 таълиф шудааст. Дар ин асар доир ба 120 илм маълумот медиҳад. Яке аз илмҳои адабиёт буда, масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ ҳам дар он ҷой дода шудааст. Бояд гуфт, ки қисми асосии илми адабиётро бахшҳои мухталифи масъалаҳои забон, аз қабилӣ илми хат, илми лугат, илми иштиқоқ (калимасозӣ), илми тасриф (морфология), илми наҳв, илми маонӣ, илми баён (услубшиносӣ) дар бар мегирад. Маҳмуди Омулӣ панҷ ҷиҳати калимаҳоро қайд мекунад: 1) пайдоиши калима ва офарандагони он; 2) калима ифодакунандаи мафҳум, яъне ҷиҳати номгузорӣ ба ҳозирро ғойиб, ашёву ҳодисаҳои маълуму номаълум, хосу ҷинс, моддиву маънӣ; 3) ифодакунандаи маънӣ, бештар сермаъноӣ; 4) мансубият ба ягон ҳиссаи нутқ: исм, сифот, феъл... ва 5) калимаҳои иқтибосӣ: румӣ, ҳабашӣ, ҳиндӣ, форсӣ. Бояд қайд кард, ки ин асар ба забони арабӣ навишта шуда, ба грамматикаи забони арабӣ бахшида шудааст. Ӯ муродифотро хуб медонист, вале калимаҳои забонҳои гуногунро дар ифодаи як маъно муродиф мешуморид, ки ба фаҳмиши забоншиносии имрӯза мувофиқат намекунад. Масалан, мафҳуми об дар арабӣ моъ, ҳиндӣ понӣ ва туркӣ су. Ӯ ба калимасозӣ – иштиқоқ ва масъалаҳои наҳв низ диққати махсус додааст. Тартиби калима дар ҷумла ҳам тавачҷӯҳи ўро ба хул ҷалб намудааст. Тағйири ҷойи калимаҳо сабаби дигар шудани маъно мегардад ва ба он мисолҳо овардааст. Ҷумларо бо вожан калом ифода намуда, бо тавассути эъроб (пешоянд, пасоянд ва

сапедоб, хушоб, дӯшоб, китъаоб, кӯзоб, паниробр овардааст. Албатта, баъзе аз ин вожаҳо ҳоло дар истеъмол нестанд.

Дар баҳши сарф ақидаҳои Шамси Қайси Розӣ доир ба сохту таркиби масдар, сигаҳои феъл, шаклҳои замони феъл хеле холиби диққатанд. Фикри ӯ доир ба тарзи фоили бевосита (биханд, бархез) бавосита (бихандон, бархезон), замони оянда бо феъли ёвари хоستان (хоҳанд гуфт) ва ноқисии сигаи амр бе пешванди би- (бидон, бигӯй) муҳим мебошад.

Шамси Қайси Розӣ доир ба қисмати наҳв ҳам қайдҳои ҷудогона дорад. Ба вазифаи муайянкунандаи соҳибӣ (аспат – аспи ту, гуломат – гуломи ту) ва пуркунанда (медихадаш – ба ту медихам, мегӯядат – ба ту мегӯяд) омадани бандакчонишинро қайд кардааст. Ҳамон вақт, яъне дар асри XIII ин донишманди тоҷик вазифаи бандакҳои феълӣ хабариро хеле хуб нишон дода буд. Бандаки хабарии «аст»-ро ҳарфи робита гуфта вазифаҳои онро нишон додааст. Ғайр аз ин ифодаи муайянкунандаву муайяншаванда, пуркунанда ва хабарҳои номиро бо мисолҳо хуб шарҳ додааст.

Шамси Қайси Розӣ муҳимтарин қоидаҳои имлои забони тоҷикиро бо мисолҳои мушаххас нишон дода, галатнависии шуаро пешину муосиронашро мазаммат ҳам кардааст. Масалан, ӯ дар ифодаи «ба сахаргоҳон, дар пасояндҳои «абар», «або», дар феълҳои «бинадо», «гуфто» зиёдатӣ будани пешоянди бо пеш аз сахаргоҳон, зиёдии «а» дар пешояндҳо ва «о» дар феълҳоро нишон додааст.

Ӯ галат набудани ду шакли навиштро дар як қатор вожаҳо низ таъкид намудааст: гар-агар, кунун-акнун, дарун-андарун, бурун-берун, чор-чаҳор, ғиғон-ағғон, роҳ-рах. Беҳтару фасехтар будани «доман» аз «домон», «пираҳан» аз «пироҳан», «ногоҳон» аз «ногоҳон» ва ё «гоғай» аз «огоғай», «шукӯҳ» аз «шукӯҳ» ё «гурӯҳ» аз «гурӯҳ»-ро низ махсус қайд намудааст.

Донишманди дигари асри миёнагии форсу тоҷик Абӯнасири Форобӣ илмҳоро гурӯҳбандӣ намуда, онҳоро ба панҷ гурӯҳ ҷудо мекунад ва дар ҷои аввал илми забонро мегузорад. Илми забонро дар навбати худ ба 7 бахш ҷудо мекунад, ки он инҳо мебошанд: 1) илм дар бораи калимаҳои содда; 2) илм дар бораи ҷумла; 3) илм дар бораи қонунҳои калимаҳои содда; 4) илм дар бораи қонунҳои ибораю ҷумла; 5) илм дар бораи қоидаҳои имло; 6) илм

Нисорӣ доир ба масъалаҳои лексикология ҳам фикру мулоҳизаҳои хуб баён кардааст. Омоним, антоним, синоним ва сермаъноӣ бо мисолҳои зиёд маънидод шудааст.

Хоча Ҳасани Нисорӣ ҳиссаҳои нутқро ба се: исм, феъл ва ҳарф ҷудо мекунад. Исмро ба 8 гурӯҳ тақсим менамояд:

1. Исми зот – исми дораду ҷисми надорад: хашм, ақл, ҳусн, ишқ, ҳаво, бӯ, ҷон.

2. Исми сафот – исми дорои рӯҳ буда, исми бо рӯҳаш аст: ҳайвон, гов, асп, мӯр.

3. Исми адад: 1, 2, 3 10, 11, 12..... 1000, рӯз, шаб, сол, моҳ.

4. Исми ҷамъ: мардум, олам, ҷаҳон, ғавҷ, яъне исми ҷомеъ.

5. Исми ҷинс: қалам, даво, китоб, қоғаз, яъне исмҳои бечон.

6. Исми зарф – исмҳои ифодакунандаи мафҳуми макон: қаламдон, ҷузвон, майкада, оташкада, гулистон, бӯстон; намакзор; хобгоҳ; ҳона, филҳона.

7. Исми масдар: омадан, рафтани: гуфтор, рафтор; дониш, кӯшиш.

8. Исми фоил: гӯянда, раванда: дастгир, хидматгор; оҳангар, сӯзангар; хирадманд, ҳунарвар, тоҷвар; хашмигин; гамнок; шутурбон.

Ҳиссаи нутқи феъл хеле муфассал ва пурра баён гардидааст. Аввал масдарро ҳам дар шакли содда (хӯрдан, рафтани) ва ҳам таркибӣ (намози кардани) меорад, шакли намозиданро ҳам овардааст. Доир ба феълҳои фоил ё маъруф (бурд, зад), феълҳои маҷҳул (навишта шуд), феълҳои лозимӣ (хӯрдани, нӯшидани), феълҳои мутааддӣ (хӯронидани, нӯшонидани) ва инчунин феълҳои бевоситаю бавосита, тарзи фоилу мафъул маълумоти васеъ медиҳад. Нисорӣ гайр аз шакли ҳозираи муайян (рафта истодааст) ҳамаи шаклҳои феълро овардааст: замони гузаштаи мутлақ (гуфта), гузаштаи наздик (гуфтаам), гузаштаи дур (гуфта будам), гузаштаи ҳикоят (мегуфтаам), замони ҳозира-оянда (мегӯям) ва замони ояндаи дур (хоҳам гуфт, хӯрам).

Нисорӣ шаклҳои сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва амриро низ овардааст. Замони ҳозира (гӯянда, хӯранда) ва гузаштаи (гуфта, хӯрда) сифати феълӣ ҳам бо мисолҳо оварда шудааст.

бандакҳо) ба амал омадани онро нишон додааст. Вай хабару мубтадоро медонсит ва бо мисолҳо онҳоро нишон додааст.

Хоча Ҳасани Нисорӣ (1516-1627) яке аз шахсиятҳои бузурги илму фарҳанги асри XVI мебошад. Ӯ баробари шоиру нависандаи тавоно, таъкиранигори беҳамто буданаш дар илмҳои ҳадис, қироати «Қуръон», нучум ва ҳайъатро низ хеле хуб аз бар карда будааст. Дар баҳши забоншиносӣ саҳми Хоҷа Ҳасани Нисорӣ беҳад бузург аст.

Афкори забоншиносии форсу тоҷик дар ду равия шакл гирифта инкишоф ёфтааст: якум, бо таълифи фарҳангҳо, баҳси назариявӣ дар китобҳои фалсафӣ ва таълифи рисолаҳо; дуюм, шарҳи дастурии асосҳои қонуни бахшҳои мухталифи забон аз қабилҳои савтиёт, лугат, калимасозӣ, наҳвиёт ва услубиёт. Ба гурӯҳи аввал «Лугати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Сихоҳ-ул-фурс»-и Ҳиндушоҳи Нахчувонӣ ва «Меъёри Ҷамолӣ»-и Муҳаммад Фаҳрии Исфаҳонӣ дохил мешавад.

Ба гурӯҳи дуюм асарҳои дохил мешаванд, ки масъалаҳои забон дар муқаддимаҳои ҳошияҳои китобҳои марбут ба арӯз, қофия, бадеъ, мисолҳои фалсафӣ ва забоншиносӣ оварда мешаванд.

Фикрҳои забоншиносии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар рисолаи «Чаҳор гулзор», ки солҳои 1560-1565 навишта шуда, 60 саҳифаро дар бар мегирад, баён гардидааст. Ин асар дастури таълими буда, бо хоҳиши Убайдуллоҳони Шайбонӣ навишта шудааст. Пеш аз таълифи он муаллиф рисолаҳои ба забони тоҷикӣ бахшидашударо мутолиа мекунад, аз ин ҷиҳат ӯ фикри гузаштагони худро ҷамъбаст менамояд, дар бисёр ҳолатҳо бо онҳо ҳамфикр мешавад. Дар масъалаи овозҳо, ки онро Нисорӣ хуруф мегӯяд, ба ақидаҳои Насируддини Тӯсӣ пайравӣ мекунад, яъне овозҳои садоннок (мусавват) ва ҳамсадо (мусаммат) мешаванд. Садонокҳои кӯтоҳ (мақсур) — а, у, и ва дароз (мамдуд) — о, ӯ, э мешаванд. Ҳамсадо 28-то, аз ин 2-то муштарак бо забони арабӣ, овозҳои хоси арабӣ 8-то ва тоҷикӣ 5-то: п (по), ч (чим), т (то), ф (фо) ва г (гоф). Нисорӣ ф-ро хоси тоҷикию арабӣ медонад ва Тӯсӣ онро тоҷикӣ гуфта буд. Ҳамсадоҳои «ъ» ва «ғ»-ро хоси арабӣ гуфта, ҳамсадоҳои забони тоҷикиро 22-то мешуморад. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ масъалаҳои табдил, қоҳиш, афзоиш ва бадалшавӣ барин тағйиротҳои овозиро медонист ва бо мисолҳои нишон додааст.

Аз таҳлили маводҳое, ки доир ба забони форсӣ-тоҷикӣ бахшида шудааст, маълум мешавад, ки қайдҳо доир ба забон дар фарҳангномаҳо, китобҳо доир ба фалсафаю мантиқ, асарҳои улуми сегона - арӯз, қофия, бадеъ ва инчунин баъзе дастурҳои чудогона дода шудааст. Ҳамаи онҳо вобаста ба забоншиносии араб баён гардидаанд. Маълумотҳо пароканда буда, системаи муайян надоранд ва аз ин рӯ, забоншиносии тоҷик ба маънои пуррааш баъди Инқилоби Отябр ба амал меояд.

Забоншиносии давраи тачаддуд (возрождение)

Тачаддуд асрҳои XV-XVIII-ро дар бар мегирад. Дар ин давра капитализм галаба мекунад. Ҷамъият тараққӣ мекунад, пеш меравад. Кашфиётҳои ҷуғрофӣ аз қабилҳои кашфӣ қитъаи Америка (соли 1492), роҳи обӣ ба Ҳиндустон (соли 1498), саёҳати даври олами аввалин (1519-1522) аз тарафи Магеллан низ ба пешрафти ҷамъият шаҳодат медиҳад. Дар ин давра се ҷараёни фикрию маданӣ – нашъунамо, ислоҳот ва маърифат ба амал меояд.

Мафҳуми нашъунамо (ренессанс) он буд, ки маданияти динии феодалӣ ба маданияти гайридинӣ (светский), ки ба маданияти қадима таъаққуқ мекард, иваз шуд.

Мафҳуми ислоҳот (реформация) – (ҳаракати иҷтимоии зиддифеодалии асри XVI дар Европайи Ғарбӣ, ки шакли муборизаи динии зидди калисои католикиро гирифта буд) он аст, ки ҳокимияти папа барҳам хӯрда, ба инкишоф ва тараққиёти қувваҳои миллии мамлакатҳои Европа шароит фароҳам оварда мешавад.

Маърифат (просвещение) – давраи инкишофи илму маданият ва фалсафа дар Европайи Ғарбии асрҳои XVII-XVIII бошад, ҳаёти рӯҳии Европаро бо фалсафаю илм алоқаманд намуд. Давраи нав шахсонии машҳури оламро аз қабилҳои Колумб, Галилей, Коперник, Декарт, Нютон, Лейбниц, Ломоносов ва дигарон ба вучуд овард. Умуман, дар ин давра дар ҷамъият тағйироти кулӣ ба амал меояд.

Дар ин давра доир ба забонҳои зиёд маълумот ва мавод ҷамъ мешавад. Омӯзиши осори қадимаи юнонӣ, лотинӣ, яҳудӣ ва

Хоча Ҳасани Нисорӣ ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқро бо вожаи ҳарф ном бурда, як қатор пешоянду пасоянд, пайвандаку ҳиссаҷа ва нидоро шарҳ додааст.

Пешояндҳои бар, бо, бе, то, пасоянди –ро ва пайвандакҳои ки, ва, ё, на... на, чи... чи ва ҳиссаҷаи –чӣ зикр гардидаанд. Масалан, ба маъноҳои макон, боло, ҳамроҳӣ, савганд, сабаб, ташбеҳӣ, воситаи иҷро омадани пешоянди «ба»-ро қайд мекунад. Дар баъзе ҳолатҳои зикршуда пешоянди «ба» бо пешояндҳои «аз», «бо», «барои», «мисли», «пешӣ», «то» хусусияти муродифӣ дорад. Муаллиф қайд мекунад, ки дар осори классикӣ пешояндҳои «абар», «або», «абе» дучор мешаванд, вале таъкид мекунад, ки «а» дар ин пешояндҳо зиёдтатист.

Хоча Ҳасани Нисорӣ дар баҳши калимасозӣ ҳам фикрҳои ҷолиб дорад. Дар асри XVI мавҷуд будани пасванду пешвандҳои –о, –иш, –ор, –дон, –када, –истон, –зор, –анда, –ан, –гар, –манд, –вар, –ур, –гин, –нок, –бон, –гор, –гоҳ, –а, –ӣ, –ак, –ча; –гон, –ҳо, –ҷот, –ум қайд мекунад. Доир ба ҳар яке аз ин пасванду пешвандҳо маълумоти васеъ медиҳад. Маълумоте, ки доир ба пасвандҳои –а ва –ӣ медиҳад, хеле муфассал мебошад.

Хоча Ҳасани Нисорӣ ба қисмати наҳв ҳам эътибори махсус дода, доир ба ибораву ҷумла, анвои ибора, муносибатҳои маъноии ҷузъҳои ибора, мувофиқати хабар бо мубтадо, мухотаб, ифода ва маъноҳои он, воситаи алоқаи ҷумлаҳои мураккаб, муродифоти воҳидҳои мухталифи наҳв андешаҳои муҳим дорад.

Алоқаи калимаҳо дар ибораву ҷумла яке аз масъалаҳои асосии синтаксис мебошад ва ин алоқа бо ёрии воситаҳои грамматикӣ гуногун, аз қабилӣ пайвандакҳои пайваस्तкунанда, бандакҳои изофӣ, феълӣ, хабарӣ ва инчунин пешоянду пасояндҳо ва тартиби калима сурат мегирад.

Хоча Ҳасани Нисорӣ доир ба пайвандаки «у» (гуфту рафт, давоту қалам), пешоянди «ба», пасоянди «–ро», бандакҳои изофии «и», бандакҳои феълии –ам, –ӣ, –ем, –ед ва –анд, бандакҳои хабарии –ам, –ӣ, аст, –ем, –ед ва –анд маълумот додааст.

Дар масъалаи ибора Хоҷа Ҳасани Нисорӣ танҳо доир ба ибораҳои изофӣ маълумот медиҳад ва ин ибораҳоро аз рӯи маънои вазифаи калимаи муайянкунанда гурӯҳбандӣ намудааст.

Нисорӣ чанд вазифаи морфемаи «–е»-ро низ бо мисолҳо нишон додааст.

рӯ, грамматика бояд ба мантиқ таъя кунад. Агар мантиқ барои ҳамаи халқҳо ягона бошад, грамматика ҳам бояд чунин шавад. Барои як забон тартиб додани грамматика мантиқан дуруст нест.

Албатта, дар байни забонҳо, чи хеле ки қайд карда будем, умумият ҳаст, вале ҳар як забон ҷиҳатҳои хос ва махсуси худро дорад, аз ин рӯ, пурра мувофиқат кардани хусусиятҳои забону мантиқ номумкин аст. Масалан, на ҳамаи калимаҳо мафҳуми мантиқӣ доранд, яъне маънои лексикиро ифода карда метавонанд. Гурӯҳи калони калимаҳои ғридриҳанда танҳо маъноҳои грамматикиро ифода мекунанд.

Ғайр аз ин тарафдорони ҷараёни ратсионализм ба сохтани забони сунъии байналхалқӣ ҳаракат мекунанд. Файласуфҳои франсуз Рене Декарт (асри XVII) ва Готфрид Вильгельм Лейбнис (1646-1716) тарғиботчиёни асосии ин равия буданд.

То ҳол қариб 600 лоиҳаи забони сунъии байналхалқӣ сохта шудааст. Вақтҳои охир ба ҷиҳати фалсафии ин масъала не, балки ба ҷиҳати амалии он диққат меодагӣ шуданд. Аз охириҳои асри XIX сар карда чанд навъи забони сунъӣ, ба мисли воляпюк, идо ва эсперанто сохта шуд. Инҳо ҳақиқатан ҳам забонҳои сунъӣ мебошанд, зеро хусусияти ба худ хоси ягон забон, услуб ва ё роҳи тараққиёти онро надоранд. Аз инҳо эсперанто, ки соли 1887 аз тарафи духтури варшавагӣ Людвиг Земенгоф тартиб дода шуда буд, то андозае муваффақият пайдо кард. Эсперанто калимаи лотинӣ буда, маънояш умедкунанда мебошад. Ҳоло чандин миллион кас ин забонро медонад. Бо ин забон журналу китобҳои зиёде ҷоп ва тарҷума шудааст. Аз ин забон ба таври васеъ коллекционерҳо, варзишгарон, духтурон, баҳрнавардон ва филологҳо истифода мебаранд. Таркиби лугавии забони эсперанто аз 900 калимаи решагӣ иборат аст. (Лугатҳои ҳозира 25 ҳазор калимаи решагӣ доранд). Аз инҳо 60 % ба забонҳои романӣ, асосан лотинӣ, 30 % ба забони германӣ ва 10 % ба забонҳои славянӣ тааллуқ дорад. Грамматикаи эсперанто 16 қоидаи нисбатан соддаро дар бар мегираду бас. Масалан, тамоми исмҳои анҷомаи «О» дорад: ҳома – одам, патро – падар, патрино – модар; сифатҳои анҷомаи «А» мегиранд: ҳома – одамӣ, патра – падарӣ, патрина – модарӣ; зарф бошад, анҷомаи «Е» мегирад: боне- нагз, хуб; малбоне – бад, ганда ва ғайра. Шаклҳои феълӣ ҳам аз рӯи бандак фарқ мекунанд: масдар бандаки i: skribi – на-

сомӣ ривоч мегирад. Лоихаи забонҳои умумичаҳони сунӣ, грамматикаҳои универсалӣ ба амал меояд.

Дар масъалаи дастрас ва паҳн намудани забону маданияти қадима хизмати Юлий Сезар Скалигер (1484-1558), Роберт Стефанус Юстус Скалигер (1540-1609), Иоган Рейхлин ниҳоят калон буд.

Дар ин давра ва махсусан аз охири асри XV сар карда тартиб додан ва навиштани грамматикаҳои гуногун сар мешавад ва доир ба забонҳои испанӣ (1492), бретонӣ (1499), немисӣ (1527), франсузӣ (1531), англисӣ (1538), венгерӣ (1539), чехӣ (1567), полякӣ (1568), баскӣ (1587), славянӣ (1596), латишӣ (1644), литвонӣ (1653) грамматикаҳо чоп мешаванд. Ин грамматикаҳо асосан дар қолаби забони лотинӣ навишта шуда буданд, вале хусусиятҳои ин забонҳо мачбур мекард, ки бисёр ҷойҳои он дигар карда шавад.

Азбаски забонҳои зиёд маълум ва омӯхта мешаванд, лугатҳое ба амал меоянд, ки чандин забонро дар бар мегиранд. Масалан, табиатшинос ва сайёҳи рус Пётр Паллас дар асари худ «Лугатҳои муқоисавии ҳамаи забонҳову диалектҳо» (1791) доир ба 272 забон, олимони немис Аделунг ва Фатер дар асарашон «Митридат ва ё забоншиносии умумӣ» доир ба 500 забон маълумот медиҳанд. Ба масъалаи пайдоиши забон ҳам олимони тавачҷӯх зоҳир менамоянд. Соли 1761 асари Жан Жак Руссо «Тачриба оид ба пайдоиши забонҳо» ва Гердер «Гадқиқот оид ба пайдоиши забон» (1772) чоп мешавад.

Пайдоиши ҷараёни фалсафии ратсионализм (асри XVII) ба он сабаб шуд, ки баъзе файласуфҳо – забоншиносҳо категорияҳои забонҳоро бо категорияи мантиқ як мешумориданд. Агар ин ё он ҳодисаи забонӣ дар мантиқ мушоҳида нашавад, онро камбудӣ шуморида ба барҳам додани он ҳаракат мекарданд. Тарафдорони ин ҷараён таклиф мекарданд, ки барои ҳамаи забонҳо грамматикаи умумӣ, ягона тартиб дода шавад. Яке аз чунин грамматикаҳои универсалӣ «Грамматикаи умумӣ ва ратсионалӣ» (1660) ба қалами олимони франсуз Пор-Рояль Клод Лансло ва Антон Арно тааллуқ дорад. Инҳо фалсафаи Декартро асос гирифта буданд, зеро дар он алоқаи зичи грамматикаю мантиқ қайд шудааст. Агар забон тафаккурро ифода кунад, пас категорияи забон низ ифодакунандаи категорияи фикр аст. Аз ин

забонҳои финию венгериро бо туркӣ, мугули ва манҷурӣ нишон медиҳад. Ғайр аз ин вай қатъиян таъкид мекунад, ки забони қадимаи яҳудӣ нахустзабони забонҳои дунё нест. Ломоносов дар китоби худ «Материалҳо доир ба грамматикаи русӣ» (1755) хешигарии 5 забони Европаро (русӣ, латишӣ, юнонӣ, лотинӣ ва немисӣ) нишон медиҳад ва таъкид мекунад, ки ин забонҳо аз як забони қадима ба вучуд омадаанд.

Шарқшинос ва ҳуқуқшиноси англис Вильям Чонс (1746-1794) солҳои 1783-1794 дар Бенгалия қозӣ буд. Соли 1784 вай «Чамъбияти осиеӣ»-ро барпо мекунад. Вазифаи ин анчуман омӯхтани маданият ва забонҳои Ҳиндустон буд. Соли 1786 В.Чонс дар ҳамин чамъият дар мавзӯи «Тадқиқоти осиеӣ» маъруза мекунад. Дар маъруза бо далелҳои раднашаванда мувофиқати забонҳои ҳиндуаврупоиро ҳам аз ҷиҳати грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати лексикӣ нишон медиҳад. Ӯ мегӯяд: «Санскрит сохти ачиб дорад ва бо забонҳои юнонию лотинӣ ҳам аз рӯи решаи феълҳо ва ҳам шаклҳои грамматикӣ чунон хешигарии наздик дорад, ки тасодуф шуданаш мумкин нест. Хешигарӣ ба дараҷаест, ки ягон мутахассис ҳам ба он шубҳа карда наметавонад, ки ин забонҳо аз як манбаъ ба вучуд омадаанд, вале мумкин аст, он забон ҳоло вучуд надошта бошад». Ба фикри ӯ, забонҳои готӣ, кельтӣ ва форсии қадим ҳам аз ҳамон манбаъ ба амал омадаанд. В.Чонс ақидаҳои худро бо таҳлили овозҳову асосҳои грамматикӣ тасдиқ накард, бинобар он вайро асосгузори забоншиносии муқоисавӣ гуфтан мумкин нест.

Иосиф Добровский ба омӯзиши муқоисавии забонҳои славянӣ асос гузоштааст. Ғайр аз ин ӯро асосгузори илми филологияи славянӣ низ меноманд. Асарҳои ӯ «Таърихи забон ва адабиёти чех» (1792), «Китоби дарсии муфассали забони чехӣ» (1809-1819) ва «Луғати немисӣ- чехӣ» аҳамияти калон доранд. Добровский аввалин шуда забони қадимаи славянӣ ва грамматикаи онро аз ҷиҳати илмӣ омӯхт. Ғайр аз ин ӯ забонҳои славяниро тасниф намудааст. Ин забоншиносии чех ба омӯзиши забони русӣ аҳамияти калон дода, бо мақсади бо ин мамлакат аз наздик шинос шудан ва бо олимони он алоқа пайдо кардан ба Россия чанд бор омадааст.

Шахси дигаре, ки ба пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ёри расонидааст, забоншиносии немис Фридрих Шлегель

виштан, замони ҳозира -as: mi skribas - ман менависам, li skribas -
ӯ менависад, замони гузашта -is: mi skribis - ман навиштам, замо-
ни оянда -os: mi skribos - ман хоҳам навишт, сигаи шартӣ-
хоҳишмандӣ -us: -mi skribus - ман хоҳам навишт, сигаи амрӣ -u:
skribu - навис қабул мекунад.

Дар охир ҳаминро бояд қайд кард, ки то асри XVIII олимон
забонро тағйирнаёбанд мешумориданд.

Файласуфи италяни Чамбатист Вико (1725) дар асари худ
«Илми нав» дар хусуси тараққиёти чамъияту забон сухан меро-
над. Хизмати гениалии Вико, - ба гуфти Маркс, - ҳалли ин масъ-
ала набуда, балки гузориши он мебошад. Як қатор олимон, ба
мисли Шарль де Брось, Ж.Ж.Руссо, Монбоддо, Адам Смит, При-
стли, Чон Горн-Тук, Гердер ва дигарон фикри Викоро бо шаклу
тарзҳои гуногун инкишоф медиҳанд. Албатта, ақидаи ҳамаи инҳо
як хел набуд. Масалан, файласуфи англис Чозеф Пристли дар
тараққиёти забон ба мисли Гегель, Шлейхер се давраро: саршавӣ,
гулгулшукуфӣ ва нестшавӣ (мурдан), вале Монбоддо баракс дар
тараққиёти забон прогресси домиро мебинад.

Дар асрҳои XVI-XVIII доир ба забонҳои гуногун маводҳои
зиёд чамъ карда мешавад. Дар пайдоиши забоншиносии
муқоисавӣ-таърихӣ шиносоии европоӣҳо бо санскрит аҳамияти
бағоят калон дошт, зеро дар натиҷа маълум шуд, ки як қатор
забонҳои асосии Европа бо санскрит умумияти наздик доранд.

Аввалин шахсе, ки умумият ва монандии калимаҳои забони
санскриту забони итолиёиро нишон додааст, савдогари итолиёӣ
Филиппо Сассети буд. Вай панҷ сол (1583-1588) дар Ҳиндустон
зиндагӣ карда, забони санскритро меомӯзад ва ин гуна умумият-
ро мушоҳида мекунад. Забоншиноси голландӣ Иосиф Юстус
Скалигер дар китоби худ «Мулоҳизаҳо доир ба забонҳои
европоӣҳо» (1599) 11 забони халқҳои Европаро ба мисли славянӣ,
германӣ, романӣ, юнӣ, венгерӣ, тоторӣ ва ғайра аз рӯи калимаи
худо ба ҳамдигар муқоиса карда ба хулосае меояд, ки ин забонҳо
байни худ ҳеч гуна умумияте надоранд. Ин фикр галат буд, зеро
аз рӯйи як калима забонҳоро бо ҳам муқоиса карда хешигарии
онҳоро нишон додан имконнопазир аст. Баъдтар маълум шуд, ки
аз он 11 забоне, ки Скалигер бо ҳам муқоиса карда буд, забонҳои
венгерӣ ва тоториро истисно кунем, боқимондаи онҳо ба гурӯҳи
ҳиндуавропоӣ дохил мешаванд. Лейбниц умумияти калимаҳои

Шлегел ва дигарон дар пайдоиши методи муқоисавӣ-таърихӣ кам нест.)

Хамин тариқ, дар аввали асри XIX илми мустақили забоншиносӣ ба амал меояд, яъне аз филология, фалсафа ва таъриху табиат ҷудо мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ бо роҳи муқоисаи маводи забонҳо на танҳо таърихи он забонҳоро, балки қонуниятҳои тараққиёти онҳоро нишон медиҳад ва бо ҳамин забоншиносиро аз олами тахмину фаразия ба илми муайян, саҳеҳ ё ки аниқ мубаддал менамояд.

Таърихи омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои ҳиндуаврупоиро ба чор давра ҷудо кардан беҳтар аст:

1. Аз пайдоиш ва ташаккули методи муқоисавӣ-таърихӣ то замони ҷавонграмматикҳо.

2. Ҷавонграмматикҳо.

3. Аз ҷавонграмматикҳо то «Курси лингвистикаи умумӣ»-и Фердинанд де Соссюр ва рамзхонӣ (расшифровка)-и осори забони хетӣ.

4. Аз «Курси лингвистикаи умумӣ»-и Соссюро осори забони хетӣ то замони мо.)

Давраи якум. Ин давра солҳои 1816-1870-ро дар бар мегирад. Масъалаи асосии ин давра ба вучуд омадани методи муқоисавӣ-таърихӣ ва пайдоиши забоншиносии умумӣ буд. Дар ин давра ҷамъ намудани мавод ва ба система даровардани он давом мекунад. Доир ба ҳамаи масъалаҳо фикри қатъӣ гуфтан барвақт буд, зеро баъзе масъалаҳо пурра омӯхта нашуда буданд ва маводи зарурӣ ҳам гирд оварда нашуда буд. Санскритро асос ва ё нахустзабони забонҳои ҳиндуаврупоӣ шуморидани Ф.Бопп, Курсиус, И.Шлегел, А.Шлейхер ва дигарон муайян кардани қонуниятҳои забонҳои ҳиндуаврупоиро душвор намуда буд. Дар санскрит будани се садонок (а, и, у) ба ҷои панҷ садоноки (а, и, у, о, э) нахустзабон ин фикрро рад менамуд.

Дар ин давра бисёр хатҳои номаълум хонда мешавад. Масалан, соли 1822 олими франсуз Жан Франсуа Шамполион иероглифҳои Мисрро, соли 1837-1840 олими немис Георг Фридрих Гротенд хати меҳии форсӣ-тоҷикиро меҳонад. Хонда шудани хати меҳӣ ба хондани хатҳои аккадӣҳо, элмасҳо, хетҳо ва халдҳо сабаб ва асос шуд. Ғайр аз ин хатҳои Кипр ва хати орхо-

(1772-1829) мебошад. Соли 1808 Фридрих Шлегель дар асари худ «Доир ба забон ва ҳикмати ҳиндуҳо» хешигарию санскритро бо забонҳои лотинӣ, юнонӣ, германӣ ва форсӣ на танҳо аз рӯи таркиби калимаҳо, балки ҷиҳатҳои грамматикӣ нишон медиҳад. Камбудии ин олим асоси забонҳои Европа шуморидани санскрит буд. Истилоҳи «грамматикаи муқоисавӣ» аввалин бор дар асари Ф.Шлегель дучор мешавад.

Ҳамин тариқ, санскрит аз ду ҷиҳат ба пайдоиши грамматикаи муқоисавӣ асос гузошт:

1. Санскрит ҳам аз ҷиҳати системаи ҳамсадоҳо ва ҳам морфология хусусияти архаистии худро бештар нигоҳ доштааст ва аз рӯи он дар бораи нахустзабони ҳиндуаврупоӣ тасаввурот пайдо кардан мумкин аст.

2. Грамматистҳои ҳинд фонетикаю морфологияи забони қадимаи худро ба таври ниҳоят мукамал тадқиқ намудаанд.

Хулоса, ҳамаи ин корҳо ба пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ таҳкурсии гузоштанд.

2. Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ

Аз фасли гузашта маълум шуд, ки то асри XIX як қатор олимони монандии баъзе забонҳоро нишон додаанд, вале онро аз ҷиҳати илмӣ исбот накардаанд.

Дар асри XIX як гурӯҳ олимони мамлакатҳои ҷудогона беҳабар аз қори ҳамдигар дар як вақт умумияти забонҳои гуногунро нишон дода, ба хулосае омадаанд, ки ин гуна умумият хешигарию ин забонҳоро мефаҳмонад. Ҳамаи ин забонҳо аз як забон ба амал омада, бо мурури замон забони мустақил гардидаанд. Дар натиҷа грамматикаҳои муқоисавии ҳиндуаврупоӣ, сомию ва угрофинӣ ба вучуд омаданд. Дар ин қор методи муқоисавӣ-таърихӣ роли ҳалқунанда бозид. Натиҷаҳои методи муқоисавӣ-таърихӣ ба забоншиносии умумӣ асос гузошт. Муҳокимаи фалсафӣ ва таърихӣ доир ба забон пеш ҳам буд, вале методи муқоисавӣ-таърихӣ ба пайдоиши илми забоншиносӣ сабаб шуд ва асос гузошт. То асри XIX ҳолати ҳозира ва ё гузаштаи ин ё он забон омӯхта мешуд, вале дар хусуси пайдоишу тараққиёти он чизе намегӯфтанд. Омӯзиши муқоисавии забонҳо ба ин хотима дод. Албатта, хизмати Маҳмуди Қошгарӣ, Вилиям Чонс, Фридрих

қонунҳои он, инчунин ҷумла ва сохти он тавачҷӯҳ зоҳир накардааст. Ин қорро муҳаққиқони минбаъда анҷом додаанд.

Ба норасоӣҳои қори Бопп ба ҳамин гурӯҳ дохил намудани забонҳои индонезӣ ва кавказӣ, инчунин санскритро нахустзабони забонҳои ҳиндуаврупоӣ шуморидан мансуб меёбад.

Расмус Христиан Раск (1787-1832). Забоншиноси гениалии Дания Расмус Раск низ дар як вақт бо Ф.Бопп, вале беҳабар аз ӯ ба омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои ҳиндуаврупоӣ машғул мешавад. Солҳои 1816-1823 ба саёҳати Осие мебарояд, ба Ҳиндустон ҳам меравад. Аз соли 1823 то охири умр профессори Университети Копенгаген буд. Асари машҳур ва маъруфи ӯ «Гадқиқот доир ба забони қадимаи шимол ва ё пайдоиши забони исландӣ» соли 1814 навишта шуда, соли 1818 ҷоп мегардад. Ӯ дар ин асари худ чанд фикри ҷолиби диққат гуфтааст, ки то ҳол аҳамияти худро гум накардааст. Ба фикри олим, ягон восита ба мисли забон манбаи муҳимтарин дар муайян кардани пайдоиши халқ дар замонҳои ниҳоят қадим ва алоқаи зичи байни халқҳо шуда наметавонад. Ҳангоми муқоисаи забонҳо фарқ қунонидани хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикиро талаб мекунад ва ба мувофиқати хусусиятҳои грамматикӣ забонҳо эътибори махсус медиҳад. Вай дар ин асари худ ҳешигарии забонҳои германӣ, литовӣ, славянӣ, лотинӣ ва юнониро нишон медиҳад. Раск муқоисаи нишонаҳои грамматикӣ ва махсусан бандакҳоро муҳим мешуморад, зеро онҳо аз як забон ба забони дигар намегузаранд. Вай муқоисаи калимаҳои ҳаётан муҳим ва овозҳоро низ шартӣ зарурии муқоиса мешуморад. Раск дар асари аввалини худ «Китоби дарсӣ ба забони исландӣ» (1811) ба муқобили грамматикаи мантиқӣ барои таъкид мекунад, ки вазифаи грамматика фармон додани ҷӣ навъ сохтани калима набуда, балки ҷӣ хел ба амал омадан ва тағйир ёфтани калимаҳоро тасвир кардан аст.

Раск аввалин шахсест, ки бо вучуди бо забонҳои славянӣ навздиқӣ доштан шоҳаи махсуси забонҳои ҳиндуаврупоӣ будани забонҳои балтиқиро нишон додааст.

Раск мисли Франц Бопп забони аввалин – нахустзабонро ҷустуҷӯ намекунад. Вай алоқамандии забонҳои скандинавиро бо забонҳои дигари ҳиндуаврупоӣ нишон медиҳад. Ӯ забони исландиро аввал бо забонҳои греландӣ, келтӣ, баскӣ, финӣ, баъд бо норвегӣ, шведию даниягӣ муқоиса карда, онҳоро бо забонҳои

нии туркӣ хонда мешавад. Хондани ин хатҳо аҳамияти калон дошт.

Давраи якумро ба ду марҳила чудо мекунад. Ба марҳилаи аввал тахминан солҳои 1816-1850 ва ба дуюм солҳои 1850-1870 дохил мешавад. Дар марҳалаи аввал методи муқоисавӣ-таърихӣ ва забоншиносии умумӣ ба амал меояд. Асосгузори методи муқоисавӣ-таърихӣ Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гримм, А.Востоков ва дигарон бошанд, бо забоншиносии умумӣ Вилгелм Гумбольдт асос гузоштааст.

Франц Бопп (1791-1867). Забоншинос ва ҳиндушиносии машҳури немис мебошад, аз соли 1821 профессори университети Берлин буд. Соли 1816 «Доир ба системаи таърифи забони санскрит дар муқоиса бо забонҳои юнонӣ, латинӣ, форсӣ ва германӣ» китобе менависад. Ин асар ба пайдоиши методи муқоисавӣ-таърихӣ асос гузошт ва як гурӯҳ забоншиносон ин солро соли пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ меноманд. Бо ифодаи Мейе, Ф.Бопп дар ҷустуҷӯи нахустзабони қиндуаврупой методи муқоисавӣ-таърихро ба вучуд овард, чи хеле ки Колумб дар ҷустуҷӯи роҳи Ҳиндустон Америкаро кашф карда буд.

Кашфи Бопп дар чист? Охир, забоншиносон Б.Ҷонс ва Ф.Шлегел низ хешигарии забонҳои қиндуаврупойро гуфта буданд-ку? Хизмати Бопп он буд, ки дар асоси маводи забонҳои хеш назарияи системанокро ба вучуд овард. Дар натиҷаи муқоисаи бандакҳои феълӣ дар ин забонҳо маълум шуд, ки на танҳо ҳодисаҳои ҷудогона, балки системаҳои ягонаи грамматикӣ ба ҳам монанд мебошанд. Мувофиқат барои Бопп восита буд. Мақсади Бопп шакли қадимаро нишон дода, ба воситаи далели як забон ва ё шакли забонии он шакли забони дигарро маънидод намудан буд. Ин навигарии олим буд, ки бе он забоншиносии илмӣ муосир вучуд надорад.

Бопп баъдтар ба он забонҳо забони қадимаи русӣ ва арманиро ҳам дохил мекунад. Хулоса, ҳамаи он забонҳои, ки ҳоло мо ба оилаи қиндуаврупой дохил мекунем, аз назари олим дур намондааст, ба истиснои забонҳои хетӣ ва тохарӣ, ки он вақт маълум набуданд. Бопп ба ин оилаи забонҳо номи «қиндуаврупой»-ро додааст.

Бопп асосан ба қисмати морфология ва таҳлили таркиби калима эътибор додааст. Ӯ ба омӯзиши тағйиротҳои овозӣ ва

Востоковро асосгузори методи муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои славянӣ гуфтан мумкин аст. Востоков аз соли 1826 узви вобаста ва аз соли 1841 академики Академияи илмҳои Россия буд. Асарҳои асосии Востоков «Мулоҳизаҳо оид ба забони славянӣ» (1820), «Грамматикаи русӣ» (1831), «Таҷрибаи сохтани лугати маҳаллии забони великорусӣ» (1852), «Лугати забони динии славянӣ» (1858-1861) ва ғайра мебошанд. Соли 1865 забоншинос Срезневский И.И. қорҳои филологии Востоковро дар маҷмӯаи «Мушоҳидаҳои филологии А.Х.Востоков» ҷоп мекунад.

Хусусияти ҳоси қорҳои ин олам он буд, ки вай ба мисли намоёндагони ин метод танҳо маводи қадимаи забонҳоро муқоиса накарда, балки онро бо маводи забонҳои ҳозира ва ҳатто шеваҳои муқоиса мекард. Ин тарзи қор бисёр ҷиҳатҳоро равшан намуд, бинобар он тарафдорон пайдо кард. Востоков қайд мекунад, ки ҳамаи славянҳо – шарқию ғарбӣ ва ё ҷанубӣ, дар давраи Константин ва Мефодий (яъне 862) якдигарро, ба мисли он ки ҳоло русҳои Дону Архангельск сибириҳову москвалиҳоро мефаҳманд, медонистанд. Пас, маводи забонҳои русӣ ҷӣ қадар ба қадим наздик шавад, ҳамон қадар бо ҳам наздик шудан мегирад. Ба фикри Востоков, нахустзабони славянӣ аввал дар шакли яке аз диалектҳои вучуд дошт, баъд аз он диалект забонҳои ҷудогона ба амал омадаанд.

Востоков ба мисли Добровский забонҳои славянӣро ба шарқӣ ва ғарбӣ ҷудо мекунад, вале диққати асосиро ба мавқеи забони қадимаи славянӣ ва муносибати он бо забонҳои русӣ, сербӣ ва забонҳои дигар медиҳад.

Востоков бо Добровский дар масъалаи аз забони сербӣ ба амал омадани забони славянӣ қадим ва инчунин нахустзабон шуморидани он баҳс намуда қайд мекунад, ки забони қадимаи славянӣ барои ҳамаи халқу қabilaҳои славян, ки дар марзи (территория) васеъ зиндагӣ мекарданд, забони ягона ва умумӣ набуд. Вай фақат лаҳҷаи ин ё он қabila будо бас. Востоков фарқи забонҳои славянӣ қадима ва русиро қайд карда таъкид мекунад, ки забони славянӣ қадим, ки китобҳои Тавроту Инҷил бо он навишта шудаанд, ҷи хел ки Добровский қайд мекунад, танҳо ҳоси сербӣ набуда, балки барои русҳо ҳам фаҳмо буд. Востоков инчунин аз забони динии славянӣ ба кулӣ фарқ кардани забони қадимаи русиро, ки «Русская правда» ва «Слово о полку Игорев»

дигари германӣ ва тамоми забонҳои германиро бо юнонию лотинӣ ё ки фракийӣ муқоиса мекунад. Хулосаи Раск он аст, ки забонҳои скандинавию германӣ бо ҳам хеле наздиканд. Умумият ва ё манбаи қадимаи онҳо ва инчунин забонҳои славянию балтикиро дар забонҳои қадимаи юнонию лотинӣ ё ки фракийӣ пайдо кардан мумкин аст, зеро ин забонҳо хусусияти архаистӣ ва қадимаи худро бештар нигоҳ доштаанд.

Забоншиноси номии Франсия Антуан Мейе ба ин ду забоншинос чунин баҳо медиҳад: «Аз ҷиҳати ба муқоисаи забонҳо ҳамроҳ накардани санскрит Раск ба дараҷаи Бопп нарасидааст, вале ӯ ба пайдо кардани шакли қадима беҳуда саргардон нашуда, умумияти қадимаи забонҳои ба ҳам наздикро нишон медиҳад. Ба фикри Раск, ҳамаи бандакҳои забони исландиро ба ин ё он дараҷа дар забонҳои юнонӣ ва лотинӣ пайдо кардан барои исбот кифоя аст. Аз ин ҷиҳат асари ӯ нисбат ба асари Бопп илмӣ ва кам кӯҳнашуда мебошад».

Яков Гримм (1785-1863). Гримм бо ёрии методи муқоисавӣ-таърихӣ танҳо як шохаи забонҳои ҳиндуаврупой-германиро муқоиса намудааст. Ӯ дар асари худ «Грамматикаи немисӣ» (1819), ки аз чор ҷилд иборат аст, тамоми забонҳои германиро аз шакли қадимаашон сар карда муқоиса намудааст. Ҳар чор ҷилди ин асар соли 1837 ба охир расида, соли 1848 бо номи «Таърихи забони немисӣ» аз чоп мебарояд. Дар асари калонҳаҷми «Луғати немисӣ» (1854), ки ҷилди дуюмаш соли 1960 чоп шудааст, Гримм тамоми калимаҳои забони немисиро ҷой додааст.

Асарҳои Гримм ба забоншиносони минбаъда таъсири калон расонидааст, таъсири ӯ дар осори забоншиноси рус Буслаев Ф.И. бештар мушоҳида мешавад. Гримм маводи хеле зиёд ҷамъ намуда, тағйир ва тақмили шаклҳои грамматикиро дар забонҳои германӣ бо далелҳои фаровон нишон додааст. Фикрҳои Гримм доир ба тағйири овозҳо ва қонуниятҳои он низ ҷолиби диққатанд.

Ба гуфтаи А.Мейе, Я.Гримм дар «Грамматикаи немисӣ»-и худ бори аввал диалектҳои қадимаи немисиро ба таври саҳеҳ тасвир намудааст, ки ин ба кори тадқиқотчиёни минбаъда кӯмаки калон расонида метавонад. Албатта, олим он ҳодисаҳои забониро тасвир карда буд, на таҳлил.

Востоков Александр Христофорович (1781-1864).

Шлейхер, Фослер, Потт, Курциус ва ҳатто Бодуэн де Куртенэ ва Потепня барин забоншиносони овозадору мактабдор худро шогирдон ва пайравони Гумбольдт мешумориданд. Гумбольдт табиатан забоншиноси назариявӣ буд, зеро бештар дар мадди назари ӯ масъалаҳои умумие меистоданд, ки хусусияти забонию фалсафӣ доштанд. Гумбольдт методи муқоисавӣ-таърихро барои ба вучуд овардани назарияи илмии забоншиносӣ истифода мебард. Асари якумини лингвистии Гумбольдт «Дар хусуси ба таври муқоиса омӯхтани забонҳо дар давраҳои гуногуни тараққиёти онҳо» соли 1820 чоп мешавад. Асари асосии лингвистии ӯ «Дар бораи забони кави аз ҷазираи Ява» буд, ки аз се ҷилд иборат аст, баъди вафоташ аз тарафи бародараш Александр Гумбольдт соли 1836-1840 чоп кунонида мешавад.

Гумбольдт таъкид мекунад, ки забоншиносӣ бояд методҳои ба худ хоси омӯзиши забонҳоро дошта бошад. Ба таври муқоиса омӯхтани забонҳо танҳо ҳамон вақт доир ба забонҳо, тараққиёти халқҳо ва ба вучуд омадани инсоният натиҷаҳои дуруст ва муҳим дода метавонад, ки вай предмети тадқиқи мустақил гардад, ба иҷрои вазифаҳои худ, мақсади худ нигаронида шуда бошад.

Ақидаҳои асосии Гумбольдт доир ба забон дар муқаддимаи назариявии ҳамин асар «Дар бораи фарқи сохти забонҳои инсон ва таъсири он ба инкишофи рӯҳии одамон» ҷой дода шудааст. Дар ин асари Гумбольдт ҳам фикрҳои тозаву пешқадам ва ҳам фикрҳои галат ба назар мерасанд. Яке аз масъалаҳои назариявӣ-фалсафӣ дар кори олим нишон додани муносибати байни забону рӯҳ мебошад. Ба ақидаи Гумбольдт, забон ин рӯҳи халқ, рӯҳи халқ бошад, забони он аст. Дар ин ҷо олим забону тафаккурро як шуморида, ҷиҳати идеалистии ақидаи худро нишон медиҳад.

Гумбольдт кӯшиш мекунад, ки алоқаи забону тафаккурро пурра ошкор намояд. Вай қайд мекунад: «Забон олотест, ки фикрро ба вучуд меоварад. Фаъолияти фикрӣ пурра рӯҳӣ, дохилӣ буда, беасар мегузарад – ба воситаи овозҳои нутқ шакли материалӣ мегирад ва барои дарки ҳисси дастрас мегардад. Ва аз ин рӯ, фаъолияти тафаккур ва забон ягонагии чудонашаванда доранд». Гумбольдт дуруст қайд мекунад, ки забон ҳамеша дар тараққиёт аст. Ба фикри Гумбольдт, ҳар як насл забонро дар шакли тайёр қабул мекунад ва ҳамин шакл барои тағйир ва тараққии забон мувофиқи таҷрибаву фаъолияти ҷамъият ҳама

бо он навишта шудааст, қайд мекунад. Востоков забони қадимаи славяниро бо забони китобӣ муқоиса намуда зикр мекунад, ки вай барои халқҳои славян чун забони дин хизмат мекард, чунон ки забони латинӣ барои рӯҳониёни Европа ҳамчунин хизмат дошт. Ғайр аз ин ӯ ба забони адабии рус таъсири зӯр расонидани забони қадимаи славяниро нишон дода мегӯяд, ки забони гуфтугӯии халқӣ на танҳо аз забони славянӣ, балки аз забони ҳатти русӣ, ки аз ҳисоби забони динии славянӣ бой гардидааст, фарқ мекунад.

Дар солҳои охир А.Х.Востоков омӯзиши илмӣ ва чопи дастхатҳои қадимаи славяниро давом медиҳад, зеро бе ин кор забони қадимаи славяниро омӯختан имконнопазир буд. Корҳои А.Х.Востоков барои ба давраҳои қадим, миёна ва нав ҷудо намудани забонҳои славянӣ кӯмаки калон расонидааст.

Пайдоиши забоншиносии умумӣ

Ақидаҳои Велгелм Гумбольдт (1767-1835) дар бораи забон

Гумбольдт яке аз олимони ва донишмандони номии асри XVIII-XIX ба шумор меравад. Вай ҳам забоншинос, ҳам философ, ҳам адабиётшиносу шоир ва ҳам ходими сиёсату дипломатӣ ба шумор мерафт. Дониши лингвистии ӯ ниҳоят васеъ буд, зеро вай на танҳо забонҳои ҳиндуаврупоӣ, балки забонҳои баскӣ, малайву полинезӣ ва ҳатто забони ҳиндуҳои Америкаро медонист. Ҳамаи ин фазилат ва дониши лингвистӣ ба ӯ имконият додааст, ки доир ба масъалаҳои гуногуни илми забон хулосаҳои дақику асосноки боварибахш барорад.

Гумбольдт ба забоншиносии умумӣ, ба забоншиносии назариявӣ асос гузошт. Ӯ масъалаҳои ниҳоят муҳими забоншиносиро ба миён мегузорад, вале онҳоро дар аксар ҳол аз нуқтаи назари идеалистӣ ҳал менамояд, бо вучуди ин ба инкишофи минбаъдаи ҳам илми забоншиносии умумию ҳам ҳуди забоншиносони таъсири бағоят калон мерасонад. Ақидаҳои Гумбольдт ба фаъолияти мактабҳои лингвистии зиёде нақши калон гузоштааст.

Аз ин ҷиҳат ӯро бо Ф.Бопп, Соссюр, Фортунатов ва Бодуэн де Куртенэ дар як қатор гузоштан мумкин аст. Франц Бопп барин забоншиносии маъруф ҳам нисбат ба ӯ эҳтироми зиёд дошт. Забоншиносони шинохта ва маъруф аз қабиле Штейнталь,

ки дар як чо забонро аз ҷиҳати тараққиёт ба охиррасида, вале баробари ин тараққиёти мунтазами онро таъкид мекунад.

Гумбольдт тарафдори грамматикаи типологии муқоисавии забонҳои хешу гайрихеш буд. Гумбольдт ба муқобили тартиб додани грамматикаи умумие буд, ки хусусиятҳои забонҳоро ба назар нагирифта аз рӯи схемаи тайёри мантиқӣ сохта шуда бошанд. Тарафдори ашаддии ин ҷараён Беккер К.Ф. буд. Вай ба категорияҳои мантиқии Гегель таъя карда, соли 1836 асари худ «Грамматикаи батафсили немисӣ»-ро менависад.

Гумбольдт дар инкишофи фикрҳои забоншиносӣ аҳамияти муҳим доштани муҳолифатҳои (антиномия) диалектиқии зеринро таъкид намудааст:

1. Муҳолифат дар масъалаи хусусияти ҷамъиятӣ ва индивидуалӣ доштани забон. Дар ҳақиқат забон дар як вақт ҳам ба шахси ҷудогона мансуб аст ва ҳам инъикоскунандаи омилҳои ҷамъият ва миллат.

2. Муҳолифати байни ба охир расидани инкишофи забон дар айни ҳол ва инкишофи мунтазами он.

3. Забон ҳамчун системаи муайян, вале дар айни ҳол амаликунандаи фаъолияти нутқи ҷудогона.

4. Забон воситаи ифодакунандаи нутқ аст ва дар айни ҳол воситаи бавучудорандаи фикри шунаванда мебошад.

5. Забон ҳам шакли мантиқии фикр ва ҳам шакли забон аст, бо вучуди он ки Гумбольдт ба характери фикр қувваи таъсиррасонанда доштани системаи забонро таъкид мекунад.

Ҳамаи ин проблемаҳо мавриди омӯзиши забоншиносони ҷудогона ва мактабҳои забоншиносии минбаъда гардидаанд. Олимони зиёде аз ҷиҳатҳои гуногун ба ӯ пайравӣ карда, ақидаҳои ӯро ривож додаанд.

Баъдтар ақидаҳои Гумбольдтро дар масъалаи системаноқии забон ва организм будани он забоншиносон Бодуэн де Куртенэ, Фердинанд де Соссюр ва А.Шлейхер ҳамчунин, фикри ӯро дар хусуси муносибати забон ва рӯҳ, забон ва тафакқури шахси ҷудогона ривож доданд, забоншиносон Штейнталь ва Потенбня А.А. бошанд, минбаъд дар забоншиносӣ мулоҳизаҳои ӯро ба асоси ҷараёни психологӣ ворид намуданд, Ф. де Соссюр, Антуан Мейе, Жан Вандриес дар масъалаи ҷиҳати иҷтимоии забон ба Гумбольдт пайравӣ карда, фикрҳои ӯро инкишоф додаанд. На-

гуна шароит дорад. Ў забонҳои зиёдеро омӯхтааст ва онҳоро аз рӯи сохт бо ҳам муқоиса кардааст, вале ба ҷиҳати генетикии онҳо эътибор надодааст. Бо вучуди ин ақидаҳои ӯ дар бораи забоншиносии муқоисавӣ ва масъалаи рушду равнақи минбаъдаи забон ҷолиби диққат аст. Гумбольдт яке аз аввалин олимоне буд, ки забонро чун система медонист. Ӯ бо ҳам алоқаи зич доштани тамоми структураи забонро нишон додааст. Ӯ таъкид мекунад, ки дар забон ягон унсури ҷудогона нест, ҳар як унсури ҷудогона ба сифати ҷузъи кулл намудор мегардад. Гумбольдт фарқи забону нутқро нишон дода буд, ки ин ҳам ҷолиби диққат мебошад. «Нутқ аз калимаҳои пеш аз он омада сохта намешавад, баракс калимаҳо аз нутқ ба амал меоянд. ...барои ҷумла ва нутқ забон танҳо тарҳи ба низом дароварандаро муқаррар мекунад, ба шакл даровардани онҳо ба ихтиёри нотик аст». Ин гуна тезису фикрҳои тоза дар кори ин олими номӣ хеле зиёданд.

Баробари чунин фикрҳои тоза дар корҳои Гумбольдт фикрҳои ғалат ҳам дучор мешаванд. Забонро Гумбольдт натиҷаи фаъолияти рӯҳи шахсони ҷудогона мешуморад, бо вучуди он ки моҳияти ҷамъиятии забонро рад намекунад. Инкишофи забон ба «ҷаҳонбинии миллӣ» ва «рӯҳи халқ» вобаста бошад, гуногунии забонҳо гӯё ба гуногунии рӯҳ вобаста аст. Ба фикри Гумбольдт, забон гӯё байни одаму ҳаёти берунаи ба он таъсиррасонанда ҷой гирифтааст, гӯё инъикоси ҳақиқати объективӣ дар майнаи мо ба забон вобаста бошад, чунки дар забон ҷаҳонбинии одамон акс ёфтааст. Ҳамин тариқ, Гумбольдт ба забон аз ҳад зиёд баҳо медиҳад. Революционер ва материалисти рус Н.Г.Чернишевский ба муқобили ин ақидаи Гумбольдт баромада таъкид карда буд, ки фаъолияти фикрии одамон ба сохти забони онҳо вобаста нест.

Ба фикри Гумбольдт, фаҳмиши одамон пурра ба забони онҳо вобаста буда, гӯё забон то андозае офарандаи ҳаёти ҳозира аст. Дарки ҳастӣ, ба фикри Гумбольдт, пурра ба забони ҳуди одамон вобаста мебошад. Фаъолияти амалии ҳуди одамон ба инобат гирифта намешавад, забон чун воситаи бавучудорандаи ҳаёти мавҷуда дониста мешавад.

Аз ин маълум мешавад, ки Гумбольдт баробари фикрҳои дурусти пешқадам, фикрҳои ғалат ҳам доштааст. Масалан, аз як тараф, забонро маҳсули шахси ҷудогона шуморад, аз тарафи дигар, инъикоскунандаи фактори ҷамъиятию миллӣ мешуморад. Ё

шиносон Срезневский И.И. (1812-1880) ва Франц Миклошич (1813-1891) ба шумор мераванд.

Аксари забоншиносон методи муқоисавӣ-таърихро асосан дар алоқамандӣ бо забони санскрит истифода мебуданд. Забоншиноси немис Георг Курциус бошад, ин методро дар омӯзиши забони юнонӣ татбиқ намуда, асари худ «Чихатҳои махсуси этимологияи забони юнонӣ»-ро (1858-1862) менависад. Забоншиноси дигари немис Фридрих Дитце асосгузори омӯзиши методи муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои романи мешуморанд. Вай ба қорҳои Ф.Бопп ва Р.Раск таъя намуда, асари сечилдаи худ «Грамматикаи забонҳои романи»-ро (1836-1843) меофарад. Баъдтар асари дигари ӯ «Лугати этимологияи забонҳои романи» (1854) чоп мешавад.

Забоншиноси словенӣ Франц Миклошичро асосгузори ҳақиқии забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои славянӣ меноманд. Вай муаллифи аввалин «Грамматикаи муқоисавии забонҳои славянӣ» мебошад. Чилди якуми ин асар бо номи «Фонетика» соли 1852, чилди дуюм «Морфология» (1856) ва чилди сеюм «Синтаксис» (1874) чоп мешаванд.

Ин қор аз тасвири маводи забонҳои ҷудогонаи славянӣ ва махсусан забони славянӣ қадим иборат аст. Дар нашри дуюм ба грамматикаи муқоисавии худ Миклошич фасли калимасозиро илова мекунад. Ӯ ба омӯзиши лексикаи забонҳои славянӣ эътибори махсус додааст. Асарҳои ӯ «Лугати славянӣ қадим – юнонӣ-лотинӣ» (1862-1865) ва «Лугати этимологияи забонҳои славянӣ» (1886) натиҷаи тадқиқотҳои лексикӣ олим мебошанд.

Забоншинос Федор Иванович Буслаев методи муқоисавӣ-таърихро ба забони русӣ татбиқ намудааст.

Концепсияи лингвистии Август Шлейхер (1821-1868)

Август Шлейхер ба ғайр аз забоншиносӣ ба омӯзиши ботаникию фалсафа низ машғул шудааст, ки ин ба ақидаҳои забоншиносии ӯ таъсири муайян расонидааст. Ӯ аз соли 1846 дар университетҳои Бонн, аз соли 1850 дар Прага ва аз соли 1857 дар университетҳои Йен дотсент шуда қор кардааст. Соли 1858 ӯро узви вобастаи Академияи илмҳои Россия интихоб мекунанд.

мояндагони равияи этнолингвистикӣ (чараёне, ки диққати асосиро ба омӯзиши алоқаи забон бо маданият, урфу одат ва ҳаёлотҳои халқ равона мекунад) ақидаҳои Гумбольдтро дар бораи он, ки забон ифодакунандаи рӯҳи халқ мебошад, тасдиқ намуданд ва раванқ доданд.

Инкишофи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва чараёни натуралистӣ

Дар асри XIX методи муқоисавӣ-таърихӣ дар қорҳои асосгузорони забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба таври умумӣ ва ба шӯҳаҳои ҷудогонаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ татбиқ карда шуда буд. Дар давраҳои баъдина вазифаву доираи ин метод аниқ карда мешавад. Истифодаи он барои забонҳои романӣ, германӣ ва дигар забонҳо муҳим буд. Ба ақидаи Соссюр, истифодаи методи муқоисавӣ-таърихӣ нисбат ба забонҳои романӣ, махсусан, ба забони латинӣ, ки тавассути маводи фаровони он барои ошкор намудани дараҷаи инкишоф ва ба вучуд омадани забонҳои ҷудогонаи ин оила ёрии калон хоҳад расонд, ҷолиби диққат буд.

Минбаъд ин методро барои муайян кардани гурӯҳ ва оилаи забонҳои дигар низ васеъ истифода мебаранд.

Дар инкишоф ва ба шакли муайян даромадани методи муқоисавӣ-таърихӣ хизмати як қатор забоншиносон, ки қисматҳои ҷудогонаи забонро бо истифодаи ин метод тадқиқ намудаанд, калон аст.

Забоншиноси немис Август Фридрих Потт (1802-1887) дар асари асосиаш «Тадқиқоти этимологии забонҳои ҳиндугерманӣ» (1833-1836) мувофиқат ва инкишофи овозҳо ва калимаҳоро дар забонҳои санскрит, юнонӣ, латинӣ, литовӣ ва готӣ бо мисолҳои фаровон нишон дода, ба пайдоиши этимологияи илмӣ асос гузоштааст. Ҳиссаи ӯ дар муқоисаи овозҳо дар забонҳои ҳиндугерманӣ ва мувофиқати онҳо хеле калон аст.

Дар ин давра олимони зиёде ба тадқиқи оилаи забонҳои ҷудогона машғул мешаванд, ки нисбатан барҷастатарини онҳо тадқиқотчиёни санскрит Теодор Бенфей (1809-1881), Макс Мюллер (1823-1900), тадқиқотчиҳои забонҳои юнонӣ Георг Курсиус (1820-1885), забонҳои романӣ Фридрих Диц (1794-1876), славян-

ба гурӯҳи чанубӣ бошад, забонҳои ҳиндӣ, эронӣ, кельтӣ, юнонӣ ва италиянӣ дохил карда мешавад.

Одатан Шлейхерро асосгузори чараёни натурбиологӣ дар забоншиносӣ мешуморанд, зеро ӯ забонро ба категорияи организми зинда дохил намудааст ва қонунҳои онро ба забон ҷорӣ намудааст. Дар ин бора ӯ чунин менависад: «Ҳаёти забон аз ҳаёти организми зиндаи дигар – наботот, растанӣ ва ҳайвонот фарқи кулӣ надорад. Ба мисли набототу ҳайвонот забон ҳам аз сохти оддитарин инкишоф меёбад, ба шаклҳои мураккаб мерасад ва ниҳоят баъди ба қуллаи баланди инкишоф расидан шаклҳои он барҳам меҳӯрад». Дар ҷои дигар ба пурра мувофиқат кардани ҳамаи қонунҳои табиат ба забон шубҳа мекунад. Фикрҳои Шлейхерро доир ба ин масъала чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Забон чун организми табиӣ берун аз иродаи одамон ба вучуд омадааст ва ба камол расидааст. Вайро тағйир додан мумкин нест. Забон бе ёрии иродаи одамон инкишоф ва такмил ёфтааст ва мувофиқи ҳамин қоида пир мешавад ва мемирад;

2. «Ҳаёти забонҳо» мисли ҳаёти табиат инкишоф меёбад;

3. Лингвистика мувофиқи қонун ва қоидаҳои табиат ба вучуд меояд ва инкишоф меёбад.

Ин ақида ба кулӣ ғалат аст, зеро забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст. Вай баробари ҷамъият пайдо мешавад ва баробари он инкишоф меёбад. Забон то ҷамъият ҳафт, вучуд дорад, барои он чун воситаи алоқа хизмат мекунад. Дар ҳолати забони дигарро қабул намудани ҷамъият он аз истеъмом мебарояд ва мемирад.

Ақидаи дигари ғалати Шлейхер фарзия ё тахмин доир ба ду давраи ҳаёт ва инкишофи забон буд. Вай ба ақидаи идеалистии Гегель, ки дар асари ӯ «Фалсафаи таърих» (1840) ифода ёфта буд, таъя намуда таъкид мекунад, ки ҳаёти забонҳо ба ду давраи мустақил чудо мешавад: таърихи инкишофи забонҳо ва таърихи барҳам хӯрдани шаклҳои забонӣ. Ба муқобили ин ақидаи А.Шлейхер Яков Гримм, А.Потебня ва Бодуэн де Куртенэ баромада буданд.

Хизмати А.Шлейхер дар тараққи забоншиносии умумӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ хеле калон аст. Ӯ яке аз аввалинҳо буд, ки мувофиқат ва инкишофи овозхоро дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ нишон дода, методикаи азнавбарқароркунии нахустзабони европоиро кор кардааст. Ҳам таснифоти морфологии забонҳои

Шлейхер баробари ба шакли чудогонаи илм даровардани хиндуаврупоишиносӣ ба ҷараёни натурбиологӣ дар забоншиносӣ асос гузоштааст ва аз методҳои он, яъне илмҳои табиӣ истифода бурдааст. Асарҳои ӯ «Морфологияи забони славянии динӣ» (1852), «Дастур барои омӯзиши забони литовӣ» (1855-1857), «Дар хусуси морфологияи забон» (1859), «Назарияи Дарвин дар амалияи илми забон» (1863) ва соли 1861-1862 асари асосии ӯ «Грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндугерманӣ» ҷоп мешавад. Ин асарҳо дар инкишофи илми забоншиносӣ нақши муҳим гузоштаанд.

Август Шлейхер забонҳоро аз рӯи хусусияти типологиашон ба се гурӯҳ ҷудо мекунад. Дар ин маъсала ҳам таъсири Гегель (инкишоф-таназзул-омезиш) дар ӯ мушоҳида мешавад. Ба гурӯҳи якум забонҳои решагӣ (фақат реша доранд, суффиксу префикс надоранд), ба дуюм агглютинативӣ (ҳам реша ва ҳам аффикс доранд) ва ба сеюм флективӣ (ҳуди шакли калима ҳам маъно (реша) ва ҳам муносибати (аффикс) ифода мекунад) ҷудо намудааст. Забонҳои полисинтетикӣ Гумбольт нишондодаро ба гурӯҳи агглютинативӣ дохил кардааст. Ӯ ба забонҳои решагӣ хитой, намаквӣ ва бирманӣ, ба гурӯҳи агглютинативӣ турку тоторӣ, мугулӣ, венгерӣ, тушӣ ва тибетиро, ба гурӯҳи флективӣ бошад, сомӣ ва хиндуаврупоиро (ҳам қадимааш ва ҳам наваш) дохил кардааст.

Ба ақидаи Шлейхер, ин се гурӯҳ се дараҷаи тараққиёти забонҳо: решагӣ дараҷаи аввал, қадимӣ ва ё ибтидоии тараққиётро; агглютинативӣ дараҷаи мобайнии тараққиёт ва флективӣ дараҷаи олий, охири тараққиётро нишон медиҳад. Ин таснифот ба олимони минбаъда таъсири зӯр расонида бошад ҳам, он ҳамчун омили сохта, ҳамчун муқарраркунандаи дараҷаҳои тараққиёти забонҳо аз тарафи забоншиносон қабул карда нашуд.

Дар вақти нишон додани муносибати байни забонҳои хиндуаврупой чун натиҷаи тараққиёти таърихӣ Шлейхер назарияи шаҷараи забонҳои хиндуаврупоиро ба вучуд меорад. Аз рӯи назарияи Шлейхер забонҳои қадимаи хиндуаврупой ба ду нахустзабон – шимолуаврупой ва ҷанубуаврупой ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи шимолӣ забонҳои славянию балтикий, инчунин германӣ,

Ҳамин тариқ, аз охири асри XVII то нимаи асри XIX забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ предмети худ ва методи худ – муқоисавӣ-таърихро муайян намуд. Ё ки ба гуфти Ф.Энгельс, усули омӯзишу тадқиқи лингвистика ба туфайли забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ бунёди таърихии худро пайдо кард.

Компаративистика ва ё забоншиносии муқоисавӣ-таърихии нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX бештар ба саҳеҳ кардани предмети омӯзиш ва баъзе фарзияҳои пештара ва инчунин проблемаҳои дигари ҳамин соҳа машғул мешавад. Намояндагони машҳури ин давра, яъне давраи дуюми забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ доир ба забонҳои ҳиндуаврупоӣ Бругман Карл (1849-1919), Бертольд Дельбрюк (1842-1922), Антуан Мейе (1866-1936), Фортунатов Ф.Ф., Богородицкий В.А. ва дигарон мебошанд. Азбаски дар фаслҳои минбаъда доир ба Антуан Мейе, ки дар илми забоншиносӣ яке аз олимони шинохта мебошад, муфассал сухан намеравад, дар ин ҷо дар бораи ӯ каме маълумот доданро лозим донистем.

✓ Антуан Мейе (1866-1936) - сардори забоншиносони Франция. Вай аз соли 1906 роҳбари ҷамъияти лингвистии Париж ва муҳаррири бюллетени он ва аз соли 1906 узви вобастаи Академияи илмҳои Россия буд. Фаъолияти илмии ӯ аз охири асри XIX сар мешавад. Антуан Мейе яке аз бузургтариҷ намояндагони забоншиносии муқоисавӣ-таърихии ҳиндуаврупоӣ мебошад. Корҳои ӯ доир ба забоншиносии умумӣ, забонҳои славянӣ, германӣ, юнонӣ, лотинӣ, арманӣ, форсии қадим ва тохарӣ дар байни забоншиносон маълум ва машҳур мебошад. Як қисми асарҳои ӯ ба забони русӣ тарҷума шудаанд. Ба инҳо «Муқаддимаи омӯзиши муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ» - 1938, «Методи муқоисавӣ дар забоншиносии таърихӣ» - 1954, «Забони умумиславянӣ» - 1951, «Хусусиятҳои хоси гурӯҳи забонҳои германӣ» - 1952 ва ғайра дохил мешаванд.

Антуан Мейе дар корҳои худ анъанаҳои бештарини забоншиносии муқоисавӣ-таърихии ҳиндуаврупоиро давом додааст.

Дар ин давра факту материалҳои нав пайдо мешавад, ки онҳо асоси кашфиётҳои нав мегарданд. Омӯзиши синтаксиси забонҳои ҳиндуаврупоӣ яке аз масъалаҳои асосии тадқиқоти забоншиносон шуморида мешавад ва баробари ин ҷойи пайдоиш, паҳншавӣ ва маданияти халқҳои ҳиндуаврупоӣ объекти омӯзиш

хиндуаврупой ва ҳам шачараи забонҳои хиндуаврупой ба номи А.Шлейхер вобаста мебошад. Дар шачараи забонҳои хиндуаврупой А.Шлейхер робитаи забонҳои хиндуаврупоиро нисбат ба якдигар ва пайдарҳам аз ҳам чудо шудани онҳоро ба даврахт ва шоху танаҳои он монанд кардааст. Чунин таҷдиди нахустзабон ба ду сабаб мумкин гардид:

1) дар натиҷаи ба эътибор гирифтани қонунҳои қатъӣ ва мунтазами забонҳо;

2) дар асоси ба эътибор гирифтани он, ки аз фактҳо ва забонҳои маълумбуда ба шаклҳои хеле қадимаи он гузаштан мумкин аст.

А.Шлейхер доир ба забон дастуруламалҳои илмӣ зиёде пешниҳод кардааст, ки ҷараёнҳои лингвистии минбаъда онҳоро мавриди тадқиқи худ қарор додаанд. Шлейхер забоншиносиро чунин илме мешуморид, ки структураи забонро омӯхта, типҳои гуногуни морфологӣ забонҳоро нишон дода, онҳоро аз рӯи хусусиятҳои синхронӣ ва диахронӣ муқоиса мекунад. Типологияи забонҳо ҳоло ҳам масъалаи актуалӣ аст. Шлейхер ба фарқи лингвистикаю филология низ бештар диққат дода таъкид мекунад, ки лингвистика ҳолати муқаррарии забонро меомӯзад ба истифодаи он дар шароитҳои муайян қарор намешавад. Филология бошад, дастхатҳои адабиро омӯхта ба ҳамаи масъалаҳои, ки ба қарбати забон ва ҳаёти таърихӣ халқҳои бо ин забон гапзанданда алоқаманд аст, дахл мекунад. Дар ин ҷо Шлейхер лингвистикаро ба дохиливу берунӣ чудо мекунад. Шлейхер яке аз аввалин олимоне буд, ки ба масъалаи таъсири забонҳо ба ҳамдигар диққат додааст. Ин таъсирро дар забонҳои ғайрихешӣ дар ҳамсоғӣ воқеъгардида ҳам мушоҳида қардан мумкин аст.

Шлейхерро дар якҷоягӣ бо Бопп асосгузори хиндуаврупоишиносӣ номидан мумкин аст. Забоншиносӣ муқоисавӣ-таърихӣ на фақат ба таври муқоисавӣ омӯختани забонҳои хиндуаврупой, инчунин шохаҳои онро ҳам ба назари эътибор гирифтааст.

Албатта, дар қорҳои Шлейхер як қатор камбудӣҳо низ ҳаст, ки онҳо, аз як тараф, натиҷаи камии мавод бошад, аз тарафи дигар, нафаҳмидан ва надонистани худӣ моҳияти ҷамъиятии забон ва қонуниятҳои таърихӣ-материалии тараққиёти он буд.

Э.А., Откупщикова Ю.В. машгул шуданд ва ҳоло машгул мебошанд.

3. Чараёни мантиқӣ ва психологӣ дар забоншиносӣ

Чараёни мантиқӣ. Омӯзиши чихати фалсафии (назариявии) забон дар нимаи аввали асри XIX дар ду равия – мантиқӣ ва психологӣ инкишоф ёфтааст. Онҳо аз ду чихат – шакли семантикӣ омӯхтани грамматикаро талқин менамуданд, вале фаҳмиши ҳам шаклию ҳам семантикии онҳо гуногун буд.

Чараёни мантикии асри XIX то андозае аз грамматикаи универсалии асри XVII фарқ карда, бештар ба хусусиятҳои миллии шаклҳои забонӣ диққат дода, ба ягонагии мантиқӣ ва таърихӣ ва махсусан ба ягонагии мантиқӣ-синтаксисӣ эътибор меод.

Забоншиноси немис К.Беккер дар асари худ «Организми забон» (1869) қонунҳои мантиқро ба материали забони немисӣ татбиқ менамуд. Омӯзиши ҷумларо аз мантиқ ва услуб бардошта, ба қисмати грамматика мутааллиқ медонад. Принсипи мантиқӣ-семантикии ҷудо намудани ҳиссаҳои нутқ ва аъзоҳои ҷумла солҳои зиёд дар грамматикаҳои забонҳои ҳозира ҷои асосиро ишғол менамояд.

Олимони зиёде ин чараёнро тарафдорӣ намуда, ақидаҳои онро давом ва инкишоф додаанд. Дар Россия Греч Н.И. («Грамматикаи амалии русӣ» - 1827) ва Давидов И.И. («Таҷрибаи грамматикаи умумимуқоисавии забони русӣ» - 1852) ба ин мактаб дохил мешуданд.

Яке аз забоншиносони номии рус Буслаев Ф.И. (1818-1897) намоёндаи чараёни мантиқӣ-грамматикӣ буд. Ӯ дар асоси материали бойи забони русӣ анъанаи забоншиносон – аз Ломоносов то Востоков ва инчунин забоншиносони Европа – Гумбольдт, Бопп ва махсусан Гриммеро давом ва инкишоф медиҳад.

Буслаев ба масъалаи ягонагии назарияву амалия диққат меод. Дар тадқиқи асосҳои грамматикаи мантиқӣ (фалсафа), филологӣ ва таърихӣ муайян намудани муносибати байни анъанаҳои филологиву лингвистӣ масъалаи марказӣ ба ҳисоб ме- рафт.

қарор мегирад. Омӯзиши чуқури забонҳои хеш ба мисли германӣ, романӣ, славянӣ, балтиқӣ, эронӣ ва забонҳои чудогона ба монанди юнонӣ, лотинӣ, немисӣ, франсузӣ ва русӣ сар мешавад. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба омӯзиш ва тадқиқи забонҳои сомию хомӣ, турқӣ, угрофинӣ низ татбиқ карда мешавад.

Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ дар замони ҳозира, аз як тараф, комёбӣ ва анъанаи компаративистикаи асри XIX-ро давом диҳад, аз тарафи дигар, ба тадқиқу омӯзиши проблемаҳои наво, ки дар асоси маводҳои пайдошуда ва инкишофи назарияи лингвистика ба вучуд омадаанд, машғул мешавад.

Кашфи хати забони ҳетӣ аз тарафи забоншиноси чех Грозный Б. («Забони ҳетҳо» - 1916-1917) ва омӯзиши забони тохарӣ ба инкишоф ва тағйироти забоншиносии муқоисавӣ сабаб гардид. Қадимӣ будани забонҳои юнонию санскрит ба шубҳа афтод. Масъалаи ҳолати қадимтарини забонҳои ҳиндуаврупой ва нахустзабони онҳо актуалӣ гардид. Забоншиносон ба масъалаи фонетика, морфология ва синтаксиси забонҳои ҳиндуаврупой эътибори ҷиддӣ дода, ба боз ҳам саҳеҳтар ва пурратар намудани доираи мавзӯҳои он кӯшиш карда истодаанд.

Асарҳои Герман Гирт «Грамматикаи ҳиндугерманӣ» - 1921-1937, Курилович Е. «Грамматикаи ҳиндуаврупой» - 1969, Эмиль Бенвенист «Ташаккули аввалини номҳои ҳиндуаврупой» - 1935, Франц Шпехт «Пайдоиши таснифоти ҳиндуаврупой» - 1943, В.Пизанӣ «Забоншиносии ҳиндуаврупой» - 1949 ва ғайра ба вучуд омаданд, ки дар ҳал ва аниқ кардани бисёр масъалаҳо роли калон бозиданд. Пештар садонокҳои э, у ва и-ро вокализми қадимаи ин забонҳо медонистанд, акнун танҳо садонокҳои э-ро эътироф намуда, садонокҳои у ва и-ро ҳамчун сонантҳои ҳиҷосоз мешуморанд. Минбаъд ба сифати решаи ҳиндуаврупой садонок ба инобат рафт, ки аз ду тараф ҳамсадо дошта бошад, ҳол он ки пештар фақат як садонок ҳамсадо чун решаи ҳиндуаврупой ба шумор мерафт. Пештар ҳешигарии забонҳо фақат аз рӯйи ҷиҳатҳои овозию морфологӣ муайян карда шавад, акнун ба маънои лексикӣ калимаҳо низ диққати махсус медиҳанд.

Дар Россия ба ин масъала ҳам олимони калонсол Гухман М.М., Десницкая А.В., Жирмунский В.М., Кацнельсон С.Д., Стеблин-Каменский М.И., Тронский И.М. ва ҳам ҷавон Макаева

Дар маркази таълимоти чараёни мантиқӣ ҳамин меистад, ки назарияи забон проблемаи фанни мантиқ ба шумор меравад. Семантикаи забонӣ бо категорияҳои мантиқ як шуморида мешавад. Ба тарзи дигар ғӯем, калима мафҳуму ҷумла муҳокима фаҳмида мешавад ё ки ҷумлаҳои мураккаб ва матни мурааттаб хулосабарорӣ талқин меёбанд. Дар чунин фаҳмиши алоқаи забону тафаккур хусусиятҳои забонии гуфтор инкор карда мешавад, бештар ба ҷиҳатҳои умумии забонҳо диққат дода, хусусиятҳои ҷудогонаи он ба эътибор гирифта намешавад. Ба мадди аввал омӯзиши хусусиятҳои универсалии забонҳо гузошта мешавад. Чараёни мантиқӣ тағйирёбандааст, зеро агар Аристотель дар мантиқи худ таносуби ҷумлаю ҳиссаҳои нутқро нишон дода бошад, грамматикаи Пор-Рояль универсалии категорияҳои мантиқу грамматикаро, тарафдорони чараёни мантиқии аввал ва мобайни асри XIX муносибати мантиқу грамматикаро нишон додаанд.

Омӯзиши маводҳои аз ҷиҳати сохт гуногун ва тараққиёти давраҳои гуногуни як забон, инчунин танқиди мактаби шаклӣ-грамматикӣ аз тарафи забоншиносони таърихӣ ба он овард, ки дар охири асри XIX чараёни мантиқӣ аввал дар шакли синтаксис-семантикӣ, баъд дар шакли структурӣ-семантикӣ инкишоф ёфт. Дар ташаккули ин гуна мактабҳои мантиқӣ-семантикӣ асарҳои А.В.Богородитский, А.А.Шахматов, И.И.Мещанинов, инчунин намоёндагони синтаксиси семантикӣ, коммуникативӣ ва номинативӣ роли калон бозиданд.

Дар асри XX концепсияи тарафдорони чараёни мантиқӣ ҳеле тағйир ёфт, ба ин инкишофи лексикология ва забоншиносии мантиқӣ-математикӣ сабаб гардид. Ҳамаи ин дар натиҷаи ба кулӣ тағйир ёфтани мантиқ ва математика дар охири асри XIX ва аввали асри XX ба амал омад.

Бо таъсири инкишофи забоншиносӣ, мантиқи рамзӣ ва математика шавқу завқ ба омӯзиши проблемаҳои семасиология, ба масъалаҳои маънои калима ва сохти он, ба забони илм зиёд мешавад. Дар ин давра ба ҳам наздикшавии концепсияҳои мантиқӣ бо назарияи психикии калима, ҷумла ва бо фаъолияти нутқ ба амал меояд.

Чараёни психологӣ: Ин чараён ба муқобили равияи натуралистиву мантиқӣ ба вучуд омад. Сарчашмаи он ба концепсияи

Тарзи тадқиқи филологӣ ба омӯзиши забонҳои мурда равона карда шудааст. «Барои филолог, - менависад Буслаев, - забон танҳо воситаи дарк намудани адабиёти қадима мебошад».

Фақат донишмандони қонунҳои забон ва дар хотир нигоҳ доштани онҳо кифоя нест, бояд онҳоро «фаҳмид». Тарзи лингвистии омӯзиши забон ба фаҳмидан хидоят мекунад. Забони ҳозира аз маҷмӯи шаклҳои грамматикӣ аз ҷиҳати баромаду таркиб ниҳоят гуногун иборат аст. Онҳоро ҳамон вақт фаҳмидан мумкин аст, ки қисматҳои ҷудогонаи он дар алоқамандӣ бо кулл мувофиқи қонунҳои тараққиёти таърихӣ омӯхта шавад.

Тарзи таърихӣ омӯзиши забон, - ба ақидаи Буслаев, - ҳар ду тарзи авваларо (филологӣ ва лингвистӣ) муттаҳид намуда, сарҳади мантиқу грамматикаро саҳеҳ мекунад ва алоқаи забону тафаккурро нишон медиҳад. Дар натиҷаи тараққиёти таърихӣ мантиқӣ забон ба вучуд оварда мешавад, ки «вай нисбат ба мантиқӣ шахсонӣ ҷудогона, бо вучуди ниҳоят борикбин ва пурмаънӣ будани он, аниқ, қатъӣ ва ҳаматарафа мебошад». Аз ин рӯ, мантиқӣ грамматикаи таърихӣ аз мантиқӣ грамматикаи умумӣ (фалсафӣ) фарқ мекунад.

Ба фикри Буслаев, Беккер сарҳади саҳеҳи грамматика ва мантиқро ҷудо карда натавонист, чунки доир ба таърихи забонҳо маълумоти казоӣ надошт. Ӯ ба грамматикаи умумӣ (фалсафӣ) тақия карда, қолабҳои мантиқро бевосита ба забон ҷорӣ менамуд, хусусиятҳои хоси забонҳоро ба назар намегирифт. Буслаев қайд мекунад, ки Беккер танҳо ба синтаксис эътибор дода, аммо муносибати ба аъзоҳои ҷумла доштаи ҳиссаҳои нутқро ба назар намегирифт, дар натиҷа грамматикаи ӯ илми забон набуда, балки татбиқи қонунҳои мантиқ ба материали тайёри забон буди бас.

Буслаев таъкид мекард, ки грамматика бояд ба мантиқ тақия наояд. Ҷумла дар маркази системаи грамматикӣ Буслаев меистад. Ӯ синтаксисро асоси тамоми забон медонист. Морфология, - ба фикри ӯ, - шаклу таркиби калимаҳоро барои тартиб додани ҷумла мувофиқат мекунонад. Морфология мисли калима қисмати синтаксис аст. Буслаев таълимоти худро дар хусуси асоси мантиқӣ-шаклӣ ҷумла, ихтисор ва муттаҳидшавии он, аъзоҳои пайрав ва ҷумлаи пайрав баён намудааст. Аломатҳои мантиқӣ-семантикӣ асосӣ шуморида мешавад, таҳлили синтаксисӣ ҳам ба ҳамин асос карда шудааст.

диалектикии Гумбольдт танҳо баъзе ҳолатҳо инкишф дода мешаваду халос. Масалан, мафҳуми «фаъолияти забонӣ»-и Гумбольдт чун яке аз функсияҳои организми инсон фаҳмида мешавад. Ин маънои онро дорад, ки моҳияти забон бо мафҳуми протсессии психофизиологии бо нутқи фард ифодашаванда як шуморида мешавад. Дар ин ҳол асоси забоншиносӣ физиология ва ё психология шуданаш мумкин аст.

Хулоса, таълимоти Гумбольдт доир ба муносибати мураккаби байни забон, шуур ва ҳақиқат ба субъективизм ва индивидуализм иваз карда мешавад.

Ҳамин тариқ, дар нимаи дуюми асри XIX шарҳи психологӣ моҳият ва протсессии инкишофи забон мавқеи асосӣ пайдо карда буд.

Таъсири қорҳои Штейнталь на фақат дар фаъолияти илмӣи Потенбняву Пауль, балки дар қорҳои Бодуэн де Куртнэнэ, Сосюр, Сепир ва Щерба низ ба назар мерасад, вале ба тарзи дигар.

Потенбня ва Пауль дар маънидоди семантикаи ҷумла, категорияи грамматикӣ ва намудҳои маънои лексикӣ аз асоси психологӣ истифода бурдаанд. Бодуэн ва Сосюр бошанд, характери иҷтимоии фаъолияти нутқро ба эътибор мегиранд.

Намояндаи дигари чараёни психологизм Вильгельм Вундт (1832-1920) буд. Вундт характери ҷамъиятии забонро қайд мекунад, вале онро ба психологияи одамон вобаста менамояд. Вундт дар асарҳои асосии худ «Психологияи халқҳо – забон» (1900), «Таърихи забон ва психологияи забон»), «Унсурҳои психологияи халқҳо» (1912) назарияро баён намудааст. Ӯ ҳамаи масъалаҳои тадқиқ намудаи ҷавонграмматикҳо – тағйиротҳои фонетикӣ ва семантикӣ, шаклҳои калима, пайдоиши забон, фарқиятҳо дар забон ва гайраро аз ҷиҳати психологӣ маънидод кардааст. Вай ба муқобили индивидуализми ҷавонграмматикҳо ва махсусан Пауль баромад карда, таъкид менамояд, ки онҳо ҳаминро ба назар намегиранд, ки забон, мифҳо, урфу одатҳои ҷамъият ба вучуд меорад ва дар ҳама гуна муносибатҳо ҷамъият фардро муайян мекунад, индивидум аз ягон ҷиҳат ба воситае ҳам ҷамъиятро муайян карда наметавонад. Бо вучуди ин психологияи коллективи Вундт аз психологияи фард фарқ надорад, зеро дар ҳар ду ҳолат ҳам забон танҳо воситаи ифодаи фикр маънидод карда мешавад,

Гумбольдт алоқаманд аст, зеро вай характери фаъолона ва семантикии фаъолияти нутқро қайд карда буд. Муносибати наздики фаъолияти фикрӣ бо психологияи нутқ барои тамоми ин чараён хос аст.

Асосгузори чараёни психологӣ Герман Штейнталь (1823-1899) мебошад. Ӯ дар корҳои худ «Таснифоти забонҳо ҳамчун инкишофи идеяи забонӣ» (1850), «Пайдоиши забон» (1851), «Грамматика, мантик, психология ва принципҳои онҳо» (1855), «Характеристикаи муҳимтарин унсурҳои сохти забон» (1860) ва «Муқаддимаи психология ва забоншиносӣ» (1881) биологизми Шлейхер ва грамматикаи мантикии Беккеро рад намуда, таълимотро доир ба забон чун фаъолияти фард ва инъикоси психологияи халқӣ ба вучуд овард. Ба фикри Штейнталь, «забон ин худшиносӣ, ҷаҳонбинӣ ва мантиқи рӯҳи халқ аст».

Штейнталь бештар ба пайдоиш ва инкишофи забону тафаккури фард (шахси чудогона), ба нутқи он диққат медиҳад, аз ин рӯ, моҳияти ҷамъиятии забон ба инобат гирифта намешавад. Забоншиносӣ бояд на танҳо ба омӯзиши забони фард, балки ба воситаи омӯхтани забони халқ ба психологияи вай таъсия намояд.

Штейнталь роли забонро дар ҷамъият инкор намекунад. Ба фикри ӯ, азбаски одам гап мезанад, ӯ аъзои ягон коллектив аст, пас одамон ба халққову қабिलाҳо чудо мешаванд. Гуё дар аввал одамон якҷоя фикр мекардаанд, яъне ҳар кас фикри худро бо фикри ҳамқабилан худ алоқаманд мекард, фикри пайдошуда ҳам ба яқум ва ҳам ба дуум тааллуқ дошт. Таъсири якхелаи беруна фикр ва забони якхела ба вучуд меоварад. Тасаввурот ва инкишофи он аз рӯи қонуни умумии психологияи шахси чудогона ба амал меояд. Вале таъсири як шахс ба шахси дигар бо роҳи психикӣ не, балки ба воситаи забон ба амал меояд.

Ба ақидаи Штейнталь «Предмети забоншиносӣ забон ва ё умуман забон мебошад, яъне ифодаи ҳаракати дарки дохилӣ, психикӣ ва рӯҳест, ки ҳолат ва муносибати он ба воситаи овозҳои артикулятсионӣ ифода меёбад».

Ҳамин тариқ, дар концепсияи Штейнталь чизи асосӣ ва ҳалқунанда ҳамбастагии нутқи фард ва тафаккури он мебошад.

Гумбольдт забонро чун протсессии мунтазам, чун фаъолияти эҷодӣ, чун воситаи пайдарҳам бавучудорандаи фактҳои нутқи зинда мефаҳмид. Вале аз эҷодиёти бою ҳаматарафа ва бағоят

тебня калимаро ҳамчун рамз ё ки аломати маънидор мефаҳмад. Ӯ баробари хусусияти чамъияткунандагии калимаро қайд кардан роли фаъолонаи онро дар инкишофи фикр қайд мекунад. Маъноии калима бо мафҳум алоқаи зич дошта бошад ҳам, онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад. Мафҳум хусусияти умумӣ дошта, маъноии лексикиро ҳам дар бар мегирад.

Потенци ба масъалаи маъноии лексикиву грамматикӣ ва муносибати байни онҳо, инчунин синтаксиси муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои славянӣ эътибори махсус додааст. Умуман, дар ҳалли ин масъалаҳо ба забоншиносони минбаъда таъсири муайяне расонидааст.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки таъсири психологизмро ҳоло мо дар сотсиолингвистика, структурализм, лингвосемиотика ва забоншиносии математикӣ мушоҳида мекунем.

Ақидаҳои Карл Маркс ва Фридрих Энгельс доир ба проблемаҳои забон

Асосгузори марксизм ҳангоми кор кардани материализм диалектикӣ ва фаҳмиши материалистии таърихи чамъият ба масъалаҳои забон низ диққати махсус дода, доир ба он фикрҳои назариявӣ ва амалӣ баён намудаанд. Гуфтаҳои онҳо дар ҳалли масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ ба тадқиқотчиён кӯмаки калон расонида, онҳоро ба роҳи дурусти илмӣ ҳидоят мекунонад. Ҳанӯз дар яке аз китобҳои аввалини худ «Идеологияи немис» (1846) онҳо доир ба функсияи коммуникативии забон, пайдоиши забону тафаккур ва алоқаи байни онҳо фикр баён намуда, ақидаи идеалистиро доир ба ин масъала маҳкум намуда буданд. Онҳо доир ба яқум будани материя сухан ронда қайд карда буданд, ки фикр бе материали худ – забон вучуд надорад. Баробари муносибати умумии забону тафаккурро қайд кардан ягонагии генетикӣ онҳоро нишон дода буданд. Забон ва шуур ҳодисаи чамъиятӣ, иҷтимоӣ мебошанд. Забону тафаккур барои қонеъ гардонидани талаботи одамон ба муносибат ба амал омадаанд, зеро чамъияти инсон бе забон вучуд надорад. Забон ба мисли шуур қадимӣ аст. Забон амалан барои дигарон ва ба туфайли ҳамин барои худ, барои ифодаи фикри худ вучуд дорад. Вай воситаи амалӣ гардидани шуур аст ва мисли шуур мувофиқи зарурат барои бо дигар

воситаи муносибати байни одамон будани он ба эътибор гирифта намешавад.

Яке аз намоёндагони ҷараёни психологизм дар Россия забоншиноси номии украин ва рус Александр Афанасевич Потёбня (1835-1891) буд. Ӯ дар инкишоф ва тараққи забоншиносии ватанӣ роли калон бозидааст. Корҳои асосии ӯ «Фикр ва забон» (1862), «Қайдҳои доир ба грамматикаи русӣ» (1874-1888) мебошанд. Ӯ асосгузори мактаби лингвистии Харьков буд. Потёбня ба инкишофи психологизми лингвистӣ ва забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ёрӣ расонидааст. Потёбня ба корҳои Гумбольдт ва Штейнталь таъҷибовар, концепсияи лингвистии худро ба вучуд меорад ва забонро чун ҳодисаи таърихӣ ва ҷаҳонӣ фикрии нутқ мешуморад. Ба фикри ӯ, забон ҳамчун яке аз намудҳои ҷаҳонӣ инсон се ҷиҳат дорад: умуминсонӣ, миллий ва фардӣ.

Хусусияти умуминсонии забон моҳияти он аст, вай аз системаи рамзҳои иборат буда, барои ифодаи фикр ёрӣ мерасонад. Моҳияти хусусиятҳои дигари забон ҷиҳати миллии он мебошад. Ягон категорияи грамматикӣ ва лексикӣ нест, ки барои ҳамаи халқҳои ҳамаҷониба бошад. Халқият умумияти забонро мефаҳмонад, фарқи халқҳои ин фарқи забонҳои мебошад, ки анъанавӣ халқро нигоҳ медорад. Забон соф ҳодисаи таърихӣ мебошад, бинобар он ҳодисаи гуногунранг аст.

Ҷаҳонӣ нутқҳои ин амалиҳои якҷояи забон, дониши нотиқ ва фикри ифодашаванда мебошад. Вазифаи муҳимтарини тадқиқотчи қушода додани муносибати фикру нутқ аст, на шаклҳои мантиқ ва шаклҳои забон. Забон на танҳо маҳзан ва воситаи ифодаи фикр ва эҳсос, балки воситаи ба шакл дарорандаи фикри ҷаҳонӣ шунаванда мебошад.

Потёбня ба муносибати забон, нутқ ва фикр диққати махсус дода, қайд мекунад, ки фаҳмидани сохти семантикии калима, шакли категорияҳои грамматикӣ муҳим аст. Ӯ ба калима диққати махсус дода, қайд мекунад, ки калима дорои хусусияти ҷамъбастанӣ ва инкишоф додани фикр аст. Ҳама гуна калима аз се унсур иборат аст: овози бурро, тасаввурот ва маъно. Калима бе овоз шуда наметавонад, албатта, овозҳои бурро ҳам бе маъно калима шуда наметавонанд. Ҳамин тариқ, калима на танҳо ягонагии овозҳо, балки ягонагии тасаввурот ва маъно мебошад. По-

Вақташ мерасад, ки одамон назоратро аз болои забон ба дасти худ мегиранд. Ин пешгуни мутафаккирон дар айни замон амалӣ шуда истодааст, зеро ҳоло ба тозагии забонҳо назорат намуда, ба вайрон ва ё олула гардидани он роҳ намедиханд.

Ба забон эътибори зиёд додани Маркс ва Энгельс аз он ҳам маълум аст, ки худи онҳо чандин забонро медонистанд. Мувофиқи гуфтаи П.Лафарг К.Маркс дар 50-солагии ба омӯзиши забони русӣ сар мекунад ва онро дар ним сол аз худ менамояд ва бо завқу шавқ асарҳои адибони русро мутолиа мекунад. Маркс ба асарҳои Пушкин, Гоголь ва С.Щедрин завқи зиёд дошта, ба эҷодиёти онҳо баҳои баланд додааст.

Ф.Энгельс забони русиро дар 31-солагиаш, дар мӯҳлати кӯтоҳ ёд гирифтааст. Дар ин бора худи ӯ соли 1852 ба Маркс чунин навишта буд: «Ду ҳафтаи охир ман бо чидду ҷаҳд забони русиро тӯтитор ёд кардам ва ҳоло грамматикаро тамом кардам, боз 2-3 моҳ лозим аст, то ки захираи лугавии зарурӣ ба даст орам ва он гоҳ ба ягон кори дигар сар мекунам». Ф.Энгельс ба масъалаҳои забон бештар машғул шудааст. Ӯ доир ба «Шеваи франкӣ» (1881-1882) тадқиқоти махсус мебарад ва ин асар бисёр хулосаҳои диалектологияи таърихӣ забонҳои немисиро пешгӯӣ кардааст. Ғайр аз ин Ф.Энгельс аз методи муқоисавӣ-таърихӣ низ баҳра бурдааст. Вай забонҳои зиёдеро медонист. Ӯ қайд кардааст, ки методи омӯзиши ман забони хоричиро аз омӯхтани асарҳои душвортарини нависандагони халқҳои гуногун сар мешавад, ман ба грамматика (ғайр аз тасриф, сифа ва ҷонишин) кам диққат медиҳам, бештар бо лугат мехонам. Масалан, забони италяниро аз омӯзиши Данте, Петрарка ва Ариостро, испаниро аз Сервантес ва Кальдерона, русиро аз Пушкин сар кардам ва баъд рӯзнамаву дигар чизҳо хондам.

Ӯ ба омӯзиши забонҳои славяниву германӣ диққати махсус медод. Аз забонҳои славянӣ – русӣ, чехӣ, сербухорватӣ, словенӣ, полякӣ, булгориро медонист. Ҳатто асраҳои олимони забоншиносро аз қабилӣ Добровский, Шафарик, Копитар, Ганк ва махсусан Миклошичро мутолиа намуда, Добровскийро асосгузори филологияи илмӣ диалектҳои славянӣ ва Миклошичро забоншиноси машҳури ҳозираи забонҳои славянӣ номидааст.

Ҳамин дониши нисбатан пурраи филологӣ буд, ки ӯ барномаи танги маълумоти филологии аз тарафи Дюринг

муносибат намудан ба амал омадааст. Ф.Энгельс дар асари машхури худ «Роли меҳнат дар протсессии ба инсон табдил ёфтани маймун» бори дигар дар хусуси пайдоиши забон сухан меронад. Ӯ ҳам пайдоиши худӣ инсон ва ҳам забонро ба протсессии меҳнат вобаста намудааст.

«Инкишофи меҳнат, - менависад Энгельс, - аз рӯи зарурат аъзоёни чамъиятро боз ҳам муттаҳид намуд, чунки ба туфайли он бештар ҳамдигарро ҳимоя намудани одамон, фаъолияти якҷояи онҳо ва манфиати ин якҷоягӣ барои ҳар як аъзои коллектив боз ҳам аниқтар равшан гардид. Ҳамин тарик, дар онҳо зарурати ба ҳамдигар чизе гуфтан ба амал меояд. Ҳамин зарурат ва талабот органи худро ба вучуд овард: гулӯ ва ҳалқи тараққӣ нокардаи маймун оҳиста, вале мунтазам инкишоф меёбад ва баробари ин узвҳои холигии даҳон ба талаффуз намудани овозҳои ҷудогонаи бурро ва равшан одат мекунад. Аввал меҳнат ва баъд ҳамроҳӣ он нутқ ду омили асосӣ мегарданд ва бо таъсири онҳо майнаи маймун ба оҳистагӣ ба майнаи одам бадал мешавад. Бо вучуди бо майнаи маймун умумият доштан майнаи одам ҳам аз рӯи бузургӣ ва ҳам камолот хеле пеш меравад».

К.Маркс ва Ф.Энгельс баробари қайд намудани ҷиҳати иҷтимоии забон ҳамчунин қонуниятҳои дохилии онро, ки боиси инкишофи он мегарданд, фаҳмида буданд. К.Маркс ва Ф.Энгельс дар баробари нишон додани проблемаҳои принципиалии муносибати байни чамъият, шуур ва забон фикрҳои худро доир ба инкишоф ва тараққиӣ забонҳо дар шароитҳои гуногуни таърихӣ баён намудаанд.

Асосгузори марксизм қайд кардаанд, ки дар давраи чамъияти обшинаи ибтидоӣ тамоюли ҷудошавӣ ва ё тақсимшавии чамъият мушоҳида мешуд ва ин ҳатман ба забон таъсир намуда, сабаби ба амал омадани забонҳои нави мустақил мегардид. Вале қонуниятҳои инкишофи забонҳо дар чамъияти капиталистӣ дигар аст. Забонҳои миллии ҳозира бо роҳҳои гуногун ба амал омадаанд. Яке ба туфайли инкишофи таърихии забон аз материали тайёр аз қабилӣ забонҳои романию германӣ ба амал омада бошад, дар ҳолати дуюм ҳангоми омезиши миллат (мисли забони англисӣ) ва ё ба сабаби аз ҷиҳати иқтисодию сиёсӣ якҷоя шудани лаҳҷаҳои ҷудогона забони миллий ба амал омадааст.

✓ Намояндаи мактаби забоншиносии Лейбциг, тадқиқотчи забонҳои славянӣ ва балтикий Август Лескин (1840-1916) дар асари худ «Тасриф дар забонҳои славянӣ-литовӣ ва германӣ» (1876) мақсад ва ақидаи ҷавонграмматикҳоро ифода намудааст. Шогирдони ӯ Карл Бругман (1849-1919), Герман Остгоф (1847-1908), Герман Пауль (1846-1921) ва Бертольд Дельбрюк (1842-1922) ақидаҳои устоди худро дастгирӣ менамоянд ва инкишоф медиҳанд. Инҳо асосгузори ин ҷараён мебошанд.

Назарияи ҷавонграмматикҳо дар муқаддимаи чилди якуми асари якҷояи Бругман ва Остгоф «Тадқиқоти морфологӣ» (1878) ва асари Герман Пауль «Принсипҳои таърихи забон» (1880) пурра баён гардидааст. Он муқаддима ба сифати манифести ин мактаби забоншиносӣ эътироф шудааст.

Намояндагони ҷавонграмматикҳо асосан ба се чиз диққати махсус медоданд: 1) Қонунҳои фонетикӣ, ки дар забонҳо ҷой доранд, 2) Аналогия, ки дар протсессии сохтани шаклҳои забонӣ ва тағйиротҳои фонетикӣ-морфологӣ роли муҳим мебозад, 3) Омӯзиш ва тадқиқи забонҳои зиндаи ҳозира ва лаҳҷаҳои он (Забонҳои қадима ва забони адабию одамон назорат мекунад) барои муқаррар намудани қонуниятҳои лингвистиву психологӣ заминаи муҳим ба шумор мераванд.

Ҷараёни ҷавонграмматикҳо дар заминаи мушоҳида ва кашфиётҳои зиёде доир ба таърихи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, мушоҳида ба талаффузи одамони зинда, омӯзиши шартҳои физиологӣ ва физикии (акустикии) пайдоиши овозҳо ва лаҳҷаҳои гуногун, ки илми фонетикаро ба вучуд меорад, ба амал омадааст. Ин гуна мушоҳидаҳо ба хулосае оварданд, ки қонуниятҳои инкишофи овозҳо ҷой дорад.

Кашфиётҳои нав дар соҳаи грамматика нишон доданд, ки дар протсессии инкишофи флексия, гайр аз агглютинатсия, ки гузаштагони ҷавонграмматикҳо ба он эътибори махсус медоданд, протсессҳои дигари морфологӣ – ҷойивазкунии сарҳади байни морфемаҳо дар худуди калима ва махсусан баробар кардани шакл аз рӯи аналогия низ роли калон мебозанд.

Омӯзиши амиқи хусусиятҳои фонетикиву грамматикӣ этимологияро ба пояи илмӣ гузошт. Тадқиқотҳои этимологӣ нишон доданд, ки тағйиротҳои фонетикиву маъно дар калимаҳо аксаран мустақиланд.

пешниходшударо танқид карда менависад: «Чунон, ки маълум аст, ки мо бо филолге сару кор дорем, ки ҳеч вақт доир ба забоншиносии таърихӣ, ки дар ин 60 соли охир хеле инкишоф ёфт ва пеш рафт, чизе нашунидааст, аз ин рӯ, ҷаноби Дюринг омӯзиши забонҳоро аз рӯи корҳои Бопп, Гримм ва Диц сар накарда, ба марҳум Хейз ва Беккер муроҷиат мекунад».

Маълум мешавад, ки асосгузори марксизм ба масъалаи забон аҳамияти калон дода, фикрҳои назариявии ҷолиби диққат пешниҳод кардаанд, ки ҳоло ҳам асоси идеявии забоншиносии марксистиро ташкил медиҳад ва аз ҷиҳати методологӣ ба забоншиносон кӯмак мерасонад.

Чавонграмматикҳо

Давраи дуҷоми инкишофи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба фаъолияти мактаби лингвистии Лейбциг алоқаманд аст. Намоёндагони нисбатан ҷавони ин мактаб ба муқобили ақидаҳои забоншиносони нисбатан калонсол баромада буданд.

Ин ҷараён солҳои 70-80 асри XIX ба амал меояд. Яке аз забоншиносони Германия намоёндагони мактаби навро ба тариқи ҳазлу шӯҳӣ «чавонграмматикҳо» меномад. Ин номи ба таври ҳазл гуфташударо Бругман (яке аз намоёндагони барҷастаи мактаби нав) қабул мекунад ва он номи як ҷараёни калони забоншиносӣ мегардад.

Дар ин вақт аллакай методи муқоисавӣ-таърихӣ ба тамоми ҷаҳон паҳн гардида буд. Агар дар солҳои аввали пайдоиши компаративистика немисҳо, даниягӣҳо ва славянҳо фаъолият нишон медода бошанд, ҳоло дар бисёр давлатҳои дигари Европа ва Америка марказҳои лингвистӣ ва мактабҳо ба амал омада буданд. Масалан, соли 1866 дар Франция «Ҷамъияти лингвистҳои Париж» ба амал меояд. Дар Америка бошад, ҳиндушиносии номӣ В.Д. Уитни кор мекард, ки ба қавли Соссюр, ба муқобили биологизми Шлейхер ва «психологияи халқҳо»-и Штейнталь баромада, ба саршавии фаъолияти чавонграмматикҳо асос мегузорад. Дар ин давра дар Россия Потемня, Бодуэн ва Фортунатов Ф.Ф., дар Италия Асколи Г.И., дар Швейцария Соссюр, дар Австрия Гуго Шухардт, дар Дания Карл Вернер ва В.Томсен барин забоншиносон кор мекарданд.

эҳёкуниву азнавнависию овозҳо дар шуур дар тамоми давраҳо ба тағйирот дучор намешавад.

Ҳамин тариқ, чизи асосӣ дар муайян намудани моҳияти забон барои ҷавонграмматикҳо индивидуализм ва психологизм буд. Герман Пауль дар асари худ «Принсипҳои таърихи забон» ҳодисаҳои забонро аз рӯи фаҳмиши психологӣ Штейнталь муайян намудааст. Ба фикри ӯ, манбаи фаъолияти психикӣ ин каллаи гуянда мебошад. Нотиқ сарчашмаи объекти омӯзиши ҷавонграмматикҳост. Албатта, нутқи индивид ифодави мушаххаси нутқи умумихалқист. Камбудии ҷавонграмматикҳо он буд, ки тадқиқи ҳодисаҳои забонро пурра аз рӯи нутқи шахси ҷудогона мегузaronиданд. Ба ақидаи онҳо, нутқи халқ ва ҳатто лаҳҷаҳо сафсата асту халос, чизи воқеӣ нутқи шахси ҷудогона мебошад, аз ин рӯ, нутқи худро тадқиқ кардан ҳамчун чизи маълум (конкрет, мушаххас) дуруст аст.

Онҳо индивидуализмро ба асос гирифта, сабабҳо ва қонунҳои тағйироти забонро дар инкишофи ҷамъияти инсонӣ не, балки дар психикаи шахси ҷудогона ҷустуҷӯ мекарданд.

Ҷавонграмматикҳо ба лаҳҷаҳо диққати махсус додаанд, зеро ба фикри онҳо, 1 / шеваҳо забони зинда буда, ҳақиқати забонро табиӣ ва қонунӣ нишон медиҳанд, 2 / шеваҳо ҳақиқати забонро пурра нигоҳ медоранд ва дар баъзе мавридҳо манбаи ягона мебошанд, ки ҳатто дар забони хаттӣ ба қайд гирифта нашудаанд.

Ҷавонграмматикҳо ба омӯзиши ҷиҳати таърихии забон низ аҳамият додаанд, вале ба предмети омӯзиши таърихи забон танҳо маводҳои ба қайд гирифташударо дохил карда, фарзияҳоро доир ба нахустзабон ба эътибор намегирифтанд. Дар натиҷаи мушоҳидаи лаҳҷаҳои гуногун ҷавонграмматикҳо ба нахустзабон ва сабаби ба вучуд омадани забонҳои хеш шубҳа мекунанд. Гуё нахустзабон ҳам ба мисли лаҳҷаҳои ҳозира (дар асоси аналогия) ба шеваҳо ҷудо мешавад. Онҳо ба қонунҳои фонетикӣ (физикӣ) ва аналогия (психологӣ) ҳамчун ду қувваи таъсиррасон ба нутқи инсон аҳамият дода буданд.

Қонуни фонетикӣ се аломатро дарбар мегирад: аломати якум характери материалӣ, овозӣ ва ба маъно вобаста набудани он аст. Қонуни овозӣ гуфта бо таъсири овозҳои ҳамшафат, мавқеъ ва зада тағйир ёфтани овозҳоро меноманд. Аломати

Фаҳмиши нави далелҳои забони ҷавонграмматикҳоро ба-рои аз нав дида баромадани ақидаҳои компаративистҳои аввала – Бопп, Гумбольдт, Шлейхер овард. Инҳо ба ақидаи забоншиносони пешина доир ба инкишофи ягонаи ҳамаи забонҳо аз дараҷаи бешаклӣ ба агглютинативӣ ва баъд ба флективӣ муқобил баромаданд. «Тачдиди (реконструкцияи) нахустзабони ҳиндуаврупой то ҳол мақсади асосӣ ва марказии забоншиносии муқоисавӣ буд, - менависанд ҷавонграмматикҳо, - аз ин рӯ, диққати асосиро ҳамеша ва дар ҳамаи тадқиқотҳо ба нахустзабон медоданд... Ба инкишофи минбаъдаи забонҳо хунукназарона нигоҳ мекарданд ва онро ҳамчун давраи таназул, вайроншавӣ ва пиршавӣ шуморида, далелҳои он то имкон ба эътибор гирифта намешуд». Ҷавонграмматикҳо ба муқобили ин ақида, ба муқобили махсус флексияро (ва ба эътибор нагирифтани воситаҳои дигари ифодаи грамматикӣ) ҳамчун протсессии ягонаи тараққиёти морфологӣ забонҳо шуморидан ва инчунин ақидаи Гумбольдт доир ба «рӯҳи халқ» шуморидани забон баромаданд.

Камбудии асосии тадқиқотчиёни ҷараёни натуралистӣ ва мантиқӣ дар омӯзиши забонҳои ҳиндуаврупой, - ба фикри ҷавонграмматикҳо, - аз ҳад зиёд омӯхтани ҳуди забон, вале ниҳоят кам эътибор додан ба гуяндаи он мебошад, гуё забон дар алоҳидагӣ, бе одамон вучуд дошта бошад, ҳол он ки шахс офарандаи забон аст.

Барои донишмандони забон, яъне нутқи инсон, қобилияти су-хандонии вай, забонҳои қадимаи Европаро омӯхтан ва барқарор намудани шакли пешинаи он шарт нест, - мегӯянд Остгоф ва Бругман. Бояд забонҳои зиндаи ҳозира ва лаҳҷаҳои онро тадқиқ намуд ва аз он унсурҳои психологиро пайдо кард. Онҳо муқобили омӯзиши назариявӣ ва хушқу холии (аз рӯи коғаз) шаклҳои қадимаи забонҳои ҳиндуаврупой буданд.

Мувофиқи гуфтаи асосгузори ин ҷараён – Остгоф ва Бругман – механизми нутқи инсон ду тараф дорад: психикиву физикӣ. Онҳо муқобили соф физикӣ шуморидани нутқ буда, ба ҷиҳати психикии он низ диққати махсус доданро талаб мекарданд, зеро мавҷудияти забон ба шахсони ҷудогона (индивид) во-баста мебошад, бинобар ин ҳама гуна тағйироти забонӣ ба шахси гуянда (индивид) вобастааст. Ба ғайр аз ин фаъолияти психикию физикии одамон ҳангоми аз худ кардани забони меросмонда ва

Соли 1872 забоншиноси неми с Иоган Шмидт (1843-1901) дар асари худ «Муносибатҳои хешии забонҳои ҳиндуаврупой» бар зидди ин фарзияи Шлейхер мебарояд. Ба фикри ӯ, шоҳаи славянӣ-балтиқӣ аз Ғарб бо немисӣ ва аз Шарқ бо ҳиндуэронӣ алоқаи зич дорад. Забони юнонӣ бошад, байни ҳиндуэрониву италянӣ меистад. Шмидт ба ҷои шаҷараи забонҳои Шлейхер «назарияи мавҷ»-и («волновая теория») худро пешниҳод мекунад. Мувофиқи ин назария забонҳо ба мисли мавҷи об аз маркази худ дур шудан мегиранд. Забони аз ҳама дар канортари мавҷ ҷойгирифта забони нисбатан нав аст ва бо забони марказ кам умумият дорад. Ҳар як шоҳаи забон бо ду шоҳаи дигар наздиқӣ дорад. Масалан, забонҳои эронӣ аз як тараф бо ҳиндӣ ва аз тарафи дигар бо славянӣ, балтиқӣ бо славяниву германӣ, германӣ бо балтиқиву келтӣ, келтӣ бо германиву италянӣ ва италянӣ бо кельтиву юнонӣ қаробат дорад.

Кашфиётиҳои ҷавонграмматикҳо доир ба фонетика ҳам ҷолиби диққат буд: то онҳо дар санскрит мавҷуд будан се садонок (а, и, у) эътироф карда шавад, онҳо садоноки чорум э-ро илова карданд, дар нахустзабон баробари решаи якҷиҷоғӣ мавҷуд будани решаи духиҷоғиро (аз онҳо Соссюр) низ исбот карданд.

Ҷавонграмматикҳо дар омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои ҳиндуаврупой ва оилаҳои дигари забонҳо низ корҳои шоёнро ба сомон расониданд. Ба ин асари Бругман ва Дельбрюк «Асосҳои грамматикаи муқоисавӣи забонҳои ҳиндугерманӣ» (1886), ки се ҷилди аввал – қисматҳои фонетикаву морфологияро Бругман ва се ҷилди охир – синтаксиро Дельбрюк навиштааст, дохил мешавад.

Бояд қайд кард, ки асоси илмӣи фонетика аз ҷавонграмматикҳо сар мешавад.

Хулоса, ҷараёни психологизм ва махсусан ҷавонграмматикҳо ба бисёр масъалаҳое, ки дар назди забоншиносии нимаи дуҷуми асри XIX меистод, ҷавоб дод: 1) методикаи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ то андозае аниқ карда шуд, 2) дар назди лексикология ва грамматикаи функционалӣ-семантикӣ проблемаи гузошта шуд, 3) муносибати забону нутқ то андозае муайян гардид, 4) забон на танҳо чун ҳодисаи индивидуалӣ-

дуҷуми қонуни фонетикӣ мунтазамӣ ва якхелагии тағйироти овозӣ аст. Чорӣ шудани мафҳуми қонуни овозӣ, омӯзиши қонунҳои овозҳои забонҳои гуногуни ҳиндуаврупоӣ ба муайян намудани аломати сеҷуми қонуни овозӣ – ҷиҳати иҷтимоии овозҳо, ёрӣ расонид. Агар тағйироти овозӣ бешуурона ба амал ояд, маъноӣ калима ва тағйирӣ он ба шуурӣ одамон, психикаи онҳо ҳатман таъсир мерасонад. Қонуни аналогия аз эътирофи фаъолияти нутққунии гӯянда бармеояд.

Чавонграмматикҳо ба тағйирӣ маъноӣ калима диққати махсус меоданд. Ин тағйирот барои он ба амал меояд, ки истифодаи шахсӣ (индивидуалӣ) ва маъноӣ калима дар забон пурра мувофиқат намекунад.

Бо вучуди норасоӣҳои назарияи чавонграмматикҳо назар ба забоншиносии пештара қадаме ба пеш буд. Ин дар ҷӣ зоҳир мебардид:

1) ба забонҳои зинда ва лаҳҷаҳои он диққати махсус додан ва аз рӯйи ин далелҳо ба ҳодисаҳои забонӣ арзиш гузоштан;

2) дар протсессии муоширату муносибат ба ҳисоб гирифтани унсурҳои психологӣ;

3) маҳз дар ҷамъияти инсонӣ вучуд доштан ва амал кардани забонро эътироф намудан;

4) ба тағйиротҳои овозӣ, яъне ба ҷиҳати материалии нутқи инсон эътибори ҷиддӣ додан;

5) онҳо кӯшиш намудаанд, ки қонунҳои забонро, сабабҳои пайдоиши қонунҳоро муайян кунанд, қонунҳоро дар асоси маводи забон дар амал ҷорӣ кунанд.

Ниҳоят, чавонграмматикҳо дар асоси маҷмуи қоидаҳои мазкур дар хусуси забоншиносии ҳиндуаврупоӣ кашфиётҳои зиёдеро ба даст оварданд.

Пеш аз ҳама назарияи Шлейхер доир ба ҳешигари забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва шаҷараи забонҳои ӯ ба шубҳа монда шуд. Мувофиқи ақидаи Шлейхер гӯё немисҳо, балтиқҳо ва славянҳо аз ҳама пештар аз қабилаҳои дигари ҳиндуаврупоӣ ҷудо шуда рафта бошанд. Аз қабилаҳои боқимондаи ҳиндуаврупоӣ аз ҳама дертар келтҳо, италянҳо ва юнониҳо чун халқи алоҳида ҷудо шудаанд. Ҳамина тарик, ба фикри Шлейхер, дар забони ҳиндуаврупоӣҳои гуруҳи шарқӣ унсурҳои архаистӣ зиёдтар, вале дар ғарбӣ камтар боқӣ мондааст.

сепсия ва мактаби худро доранд, ки он ҳам аз ҷавонграмматикҳо ва ҳам структуралистҳо фарқ мекунад.

Ин ҷараёни лингвистиро неограмматизм номидан ба мақсад мувофиқ аст. Истилоҳ аз кори худи онҳо бармеояд. Масалан, Бодуэн забоншиносии назариявиро ба грамматика ва систематика тақсим мекунад. Дар зери мафҳуми грамматика омӯзиши сохт ва таркиби забон ё ки шакли дохилии забонро, мефаҳмад, таҳти истилоҳи систематика таснифоти забонҳоро дар назар дошт. Соссюр бошад, талқин менамуд, ки лингвистикаи синхронӣ ин грамматикаи умумӣ аст.

Дар асоси таълимоти неограмматизм, чун ҷараёни лингвистӣ принципҳои зерин меистанд:

1. Забон на организми табиӣ ва на ҳодисаи индивидуалӣ, балки вай аз рӯи моҳияти худ иҷтимоист, забон барои соҳибонаш ҳатмӣ.

2. Предмети забоншиносӣ на танҳо таърихи забон ва инкишофи этногеографии он аст, балки сохти забони ҳозира, муайян намудани воҳиди он ва муносибати байни воҳидҳо мебошад. Фаҳмиши воҳид ва сохти забон гуногун буд: Бодуэн ва Крушевский асосан ба фонема ва морфема, Фортунатову Пешковский ба шакли калимаву ибора, Соссюр бошад, асосан ба муносибатҳои забонӣ – синтагма ва қатори ассотсиативӣ диққат медоданд.

3. Барои неограмматистҳо назарияи грамматика, яъне таълимот дар бораи шакли забон чизи муҳим буд. Ин бошад, неограмматистҳоро бо ҷараёни шаклпарастии лингвистӣ наздик мекунад, вале фарқ дорад, зеро неограмматистҳо семантикаи забонро рад намекарданд.

4. Неограмматистҳо аниқ намудани назарияи тадқиқот ва таснифи фанни лингвистикаро масъалаи назариявии забоншиносии умумӣ мешумориданд. Ин таъкид намудани мустақилияти илми забоншиносӣ ва мураккабии объекти он буд.

Ҳамин тариқ, характери ҷамъиятии забонро ҳамаи забоншиносони номии ин давр – Бодуэн де Куртенэ, Фортунатов, Соссюр, Сепир, Мейе, Ш.Балли ва дигарон таъкид мекунанд.

Дар ин давра якчанд мактабҳои забоншиносӣ мавҷуд буд, ки бо роҳу равишҳои гуногун илми забонро меомӯхт ва инкишоф медод.

психологӣ, балки чун ҳодисаи маданӣ-таърихӣ муайян карда шуд.

Тадқиқоти забоншиносони ин давр ба инкишофи забоншиносии минбаъда як андоза сабаб шуд. Баробари ин дар кори забоншиносони ин давр чунин норасоноҳо мушоҳида мешавад:

1) Концепсияи лингвистии онҳо характери субъективӣ-идеалистӣ дошт, зеро асосан ба масъалаҳо ва ё ҳодисаҳои ҷудогона диққат меоданд.

2) Ҷавонграмматикҳо сабаб ва қонуни тағйири забонро на ба тараққиёти ҷамъияти инсонӣ, балки ба психикаи шахси ҷудогона вобаста менамуданд.

3) Онҳо моҳияти забонро ба воситаи индивидуализм ва психологизм муайян мекарданд.

4) Ҷавонграмматикҳо ба омӯзиши семасиология, синтаксис ва лексикология бисёр кам диққат меоданд.

5) Масъалаҳои умумии забоншиносӣ аз қабилӣ моҳияти забон, вазифаҳои ҷамъиятии он, муносибати байни тадқиқи таърихи забону омӯзиши имрузаи он, масъалаи забони адабӣ, алоқаи забоншиносӣ бо илмҳои дигар мавриди тадқиқи онҳо нагардидааст.

4. Забоншиносии охири асри XIX ва аввали асри XX

Дар охири асри XIX ва оғози асри XX якҷанд ҷараёнҳои лингвистӣ ба амал меояд, ки намоёндагони онҳо ба муқобили ақидаҳои забоншиносии ҷавонграмматикҳо ва методҳои тадқиқотии онҳо баромад карда онро догма мешуморанд ва таъкид мекунанд, ки дастуру пешниҳодҳои онҳо доир ба забон ба пешравиӣ илми забоншиносӣ ҳалал мерасонад.

Ба забоншиносии охири асри XIX ва аввали асри XX на танҳо инкори биологизми Шлейхер ва индивидуализми психологии Пауль, балки таъкид намудани мустақилияти системаи забон ва лингвистика, инчунин муайян намудани моҳияти системаи забон ва таснифи фанни лингвистика хос мебошад.

Одатан Бодуэн де Куртенэ, Фортунатов ва Соссюрро ҷавонграмматикҳои баъдина ва ё структуралистҳои пешина менаманд, ки ин ба онҳо яктарафа баҳо додан аст. Ин олимони кон-

хосият надорад, онро на шунида метавонем ва на талаффуз карда.

Забон аз системаи аломатҳо (калимаҳо) иборат аст. Ин аломатҳо чун унсури система дорои маънӣ мебошанд. Аломатҳои забон нисбат ба чизи ифода мекардагӣ шартӣ буда, вале нисбат ба ғундаи шартӣ ва бемаънӣ нест.

Чун системаи аломатҳои шартӣ забон дар ҷамъияти худ чун анъана аз насл ба насл мегузарад ва ғайрияти нутқунии фардро муайян мекунад. Мисли фолклор дар забонҳо ҳам навигарихоро (калимаҳоро) шахсони ҷудогона ба вучуд меоранд, дар байни ҷамъият паҳн мешавад, вале ҳамонош дар забон мемунад, ки халқ онро қабул наояд. Пас, ҳукми асосӣ дар дасти ҷамъият, халқ мебошад. Шахсони ҷудогона бо ихтиёри худ аломатҳои забонро (калимаро) сохта, тағйир дода наметавонанд. Аз ин маълум мешавад, ки инкишофи забон ва тағйиротҳои онро ҷиҳатҳои психологӣ ва физиологӣ (Онҳо дар ҳама гуна ҷамъият ва дар ҳама ҷо як хеланд) не, балки шароити ҷамъиятӣ-таърихӣ муайян мекунад.

Тарафҳои сусти забоншиносии сотсиологӣ аз инҳо иборат аст:

1) Ақидаи нодуруст, идеалистӣ, яъне забоншиносиро чун қисмати «психологияи сотсиалӣ» шуморидан. Психологияи сотсиалӣ «илми» беасос аст, зеро майна ва психикаи сотсиалӣ вучуд надорад. Забон на танҳо ҳодисаи психикӣ, балки ҳодисаи ҷамъиятӣ ва физикӣ ҳам мебошад.

2) Ба тарзи механикӣ (сатҳӣ) таърихи забонро ба «берунӣ» (таърихи халқ) ва «дохилӣ» (инкишофи ҳуди системаи забон) ҷудо намудан. Танҳо дар ҳолати забон ва қонунҳои инкишофи онро бо таърихи ҳуди халқ якҷоя омӯختан ба ҳулосаҳои дуруст омадан мумкин аст.

3) Ба ҳам муқобил гузоштани нутқ чун ҳодисаи индивидуалӣ ва забон чун ҳодисаи сотсиалӣ. Маълум аст, ки дар нутқи фард – системаи забонии қабулкардаи ҷамъият, ки асоси нутқ ва системаи он мебошад, ифода меёбад.

Дар натиҷаи нодуруст муқобил гузоштани «нутқ» ва «забон» Сосюр хулосаи галат бароварда таъкид мекунад, ки «забон» бе соҳибонаш ҳам вучуд дошта метавонад, зеро вай ба «психологияи сотсиалӣ» дахл дорад.

Ба чараёнҳои нави лингвистӣ олимони Гуго Шухардт, Потенба, Бодуэн, Соссюр, Есперсен, Жильерон, Асколи ва дигарон дохил мешуданд. Онҳо ба ҷустуҷӯи роҳҳои нави тадқиқи лингвистика шурӯъ намуданд.

Дар ин давра аксари олимони омӯзиши забонро ба ҷамъият вобаста намуда бошанд ҳам, баъзеҳо аз қабилҳои Марти, Гинникен, Бюлер заминаи забонро дар психология, Кассирер, Гуссерль дар мантиқ, Кроче, Фосслер дар эстетика ҷустуҷӯ кардани мешуданд.

Чараёни сотсиологӣ. Маълум аст, ки ҷавонграмматикҳо забонро чун системаи тасаввуроти фард медонистанд, вале чараёни нави – чараёни сотсиологӣ функсияҳои ҷамъиятии забонро ҳамчун воситаи муносибат ба эътибор мегирад. Ин тамоюл дар қори Леви-Брюль заминаи фалсафӣ ва дар қорҳои забоншинос Гуго Шухардт бунёди сотсиологӣ пайдо карда бошад ҳам, асосгузори чараёни нави – чараёни сотсиологӣ Фердинандт де Соссюр ва шогирди ӯ Антуан Мейе шуморида мешаванд. Ҳаминҳо ба чараёни нави истилоҳи «Забоншиносии сотсиологӣ» ном ниҳодаанд. Забоншиносони франсузи Жозеф Вандриес (1875-1965), Шарль Балли (1865-1947), Альбер Сеше (1870-1956), норвег Альор Соммерфельт ва америкони Эмиль Бенвенист (1902-1977) низ ба ҳамин чараён дохил мешаванд.

Моҳияти забоншиносии сотсиологиро чунин баён кардан мумкин аст: Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, аз ин рӯ, берун аз ҷамъият вучуд надорад ва берун аз ҷамъият имконпазир будани нутқ ҳам мумкин нест. Пас, забонро чун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар алоқамандӣ бо ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ омӯختан ба мақсад мувофиқ аст. Баробари ин забонро аз ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ фарқ кунонидан лозим аст. Дар ин бора асосгузори ин чараён Соссюр чунин гуфтааст: «Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, вале вай бо бисёр аломатҳои худ аз ҳодисаҳои ҷамъиятии дигар, аз қабилҳои сиёсат, ҳуқуқшиносӣ ва ғайра фарқ мекунад».

Забон чун воситаи муносибат ҳодисаи соф психикӣ нест, зеро ҳодисаи психикӣ воситаи алоқаи байни одамон шуда наметавонад. Забон барои он воситаи алоқа шуда метавонад, ки аломатҳои он хосияти физикӣ доранд, яъне онро шунидан ва талаффуз кардан мумкин аст, вале калимаи тасаввурқарда ин гуна

бори аввал дар таърихи Университети Петербург курси грамматикаи муқоисавӣ аз тарафи ӯ хонда мешавад. Соли 1872 ба Австрия ва Италия меравад ва дар муддати се сол лаҳҷаҳои забони словениро меомӯзад. Барои натиҷаи тадқиқоти илмиаш «Тачрибаи фонетикӣ аз лаҳҷаҳои резьянскӣ» (1875) сазовори доктори забоншиносии муқоисавӣ гардид. Минбаъд Бодуэн дар панҷ Университет кор кардааст: солҳои 1875-1883 дар Қазон, 1883-1893 дар Юрьевск (ҳоло Тарту), 1894-1900 дар Краков, 1901-1918 дар Петербург ва 1918-1929 дар Варшава.

Дар Қазон дар атрофи профессори 30-сола устодон ва донишҷӯёни пешқадаму қобилиятнок чамъ омада, маҳфиле барпо мекунад, ки минбаъд ба мактаби забоншиносии Қазон асос мегузорад. Аз он шогирдон олимони намоён ба мисли Крушевский Н.В., Богородицкий В.А., Булич С.К., Радлов В.В., Александров А.И. ва дигарон ба камол мерасанд. Соли 1887 Бодуэн академики Академияи илмҳои Краков ва соли 1897 узви вобастаи Академияи илмҳои Россия интихоб мешавад. Ба аъзогии ҳақиқии Академияи пешниҳод мешавад, вале бо сабаби фикрҳои сиёсии пешқадам доштаниш рад мекунад.

Соли 1913 Бодуэн барои китобчаш «Аломатҳои миллӣ ва ҳудудӣ дар масъалаи мухторият» ба ҳабси дусола маҳкум мегардад, вале бо талаби қатъии зиёӣни рус бо сарвари академик Шахматов А.А. озод карда мешавад. Ӯ дар асарҳои ҳуқуқи худмуайянкунии ҳамаи халқҳои Россияро ҳимоя менамуд.

Бодуэн асарҳои бо забонҳои полякӣ, русӣ, немисӣ, словенӣ, чехӣ, франсузӣ, италянӣ, литовӣ ва забонҳои дигар менавишт.

Бодуэн ба хориҷа сафарҳои зиёд кардааст ва дар ин сафарҳо бо забоншиносони машҳур вохӯрда, сӯҳбат карда лексияҳои онҳоро шунидааст. Вай лексияҳои И.И.Срезневский, Шлейхер, Лескин, Асколий ва дигаронро шунидааст, вале, ба гуфтаи Шахматов, ӯ худро шогирди ягон кас ва ё пайрави ягон мактаб нашуморидааст. Бодуэн соҳиби фикри худ ва мустақил буд. Дар шогирдонаш низ предмети худро дӯст доштан, мустақилияти фикр, часорат, муносибати танқидӣ ба чизҳои кӯҳнашуда дар илм, шавқу ҳавас ба проблемаҳои назариявии умумилингвистӣ, майлу рағбат ба омӯзиш ва мушоҳидаи забонҳои зинда ва лаҳҷаву шеваҳои мепарварид.

4) Чун воситаи алоқа ҳодисаи сотсиалӣ будани забонро ба асос гирифта Антуан Мейе ба чунин хулосаи галат меояд, ки гуё забоншиносӣ як қисмати сотсиология бошад.)

Илми мустақиле, ки объекти тадқиқотӣ ва методҳои зарурии тадқиқотӣ дорад, чун қисмати илми дигар шуданаш мумкин нест, аз ин рӯ, фикри Антуан Мейе ба қуллӣ галат аст.

Мақтаби лингвистии Қазон

Дар охири асри XIX баробари инкишофи ҷамъият дар Россия илм ҳам тараққӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Дар ин давра дар Россия ду мақтаби забоншиносӣ ҷой дошт, ки яке аз он мақтаби лингвистии Қазон буд. Ин мақтаб асосан ба номи забоншиноси машҳур Бодуэн де Куртенэ (1845-1929), ки солҳои 1875-1883 дар университети Қазон дарс гуфтааст, саҳт алоқаманд мебошад. Асарҳои машҳури ӯ инҳоянд: «Баъзе мулоҳизаҳои умумӣ доир ба забоншиносӣ ва забон» (1871), «Таҷрибаи назариявии ҷойивазкунии (альтернация)-и фонетикӣ» (1895), «Забоншиносӣ ва ё лингвистикаи асри XIX» (1901), «Қайдҳои лингвистӣ ва афоризмҳо» (1903), «Муқаддимаи забоншиносӣ» (1917).

Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ соли 1845 дар Польша таваллуд ёфтааст. Гузаштагони олим француз буда, дар асри XVIII ба Польша кӯчида омадаанд. Қисми зиёди умри худро Бодуэн дар Россия гузаронидааст. Маълумоти аввалинро дар Варшава гирифтааст. Солҳои 1862-1866, ҳангоми мақтабҳои забонҳои славянӣ ва забони гуфтугӯии литовиро ёд мегирад. Соли 1867 дар Университети Иене лексияи Шлейхерро шунида, дар Берлин санскритро меомӯзад. Соли 1868 дар Петербург лексияи И.И.Срезневскийро мешунавад. Худи ҳамон сол асари аввалини ӯ «Баъзе ҳолатҳои корбасти аналогия дар тасрифи забони полякӣ» ҷоп мешавад. Бодуэн бори аввал принципҳои тараққиёт ва тағйироти таърихӣ забонро ба соҳти морфологияи калима татбиқ мекунад. Қисмати аввали ин мақола «доир ба тағйирёбӣ ва махсусан кӯтоҳшавии асоси калима ба фоидаи бандак» ба назари Шлейхер, муҳаррири маҷалла ҷунон революсионӣ менамояд, ки ба ҷопи он иҷозат намедихад ва он танҳо баъди 34 сол, яъне соли 1902 нашр мешавад. Соли 1870 дар Петербург диссертатсия ҳимоя намуда, ба унвони дотсентӣ сазовор мешавад ва

танҳо физиологӣ нашудани ҳодисаҳои забониро таъкид кардааст. Ӯ мегуфт, ки забон ҳамон вақт аҳамият пайдо мекунад, агар воқеаи алоқаи байни одамон бошад. Бо ҳамин забоншиносии машҳур ҳам ҷиҳати психикӣ ва ҳам ҷиҳати иҷтимоӣ (ҷамъиятӣ)-и забонро ба ҳисоб мегирифт.

5. Бодуэн талқин менамуд, ки ба сари забон категорияи дар он набударо бор накарда, унсурҳои таркибии ҳуди забонро омӯхтан ва тадқиқ намудан лозим аст. Баъзан намояндагони забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ хусусиятҳои хоси забонҳоро ба назар нагирифта, ҳамаи онҳоро дар як қолаб, зиёдтар ба қолаби забони санскрит ворид менамуданд., аммо чунин усули таҳқиқ ба назари Бодуэн галат буд. Ӯ талаб мекард, ки тадқиқотчиёни забоншиносии муқоисавӣ ба хронологияи ҳодисаҳо ва протсессҳои забонӣ эътибор диҳанд. Бодуэн ба хarakterистикаи типологияи забонҳои ҳешу гайриҳеш аҳамият додааст.

6. Бодуэн забонро чун системаи муайян медонист. Ин дар омӯзиши фонема, морфема ва калима аз тарафи мактаби забоншиносии Қазон пурра мушоҳида мешавад. Бодуэн аввалин олим дар таърихи забоншиносӣ буд, ки овозу фонемаро ё ки хусусияти физикиву функционалии овозро фарқ мекунад. Овоз маҳсули ларзиши органҳои нутқ ва мавҷи ҳаво меошад, фонема бошад, унсурҳои маҳсули лингвистӣ буда, функцияи маънотағйирдиҳӣ дорад. Фонема дар тасаввурот овози якхела мебошад, вале дар амал гуногун аст.

Бисёр фикру ақидаҳои Бодуэнро шогирдонаш Николай Вячеславович Крушевский (1851-1887) ва Василий Алексеевич Богородицкий (1857-1941) давом додаанд. Асарҳои асосии Крушевский Н.В. «Очерки илмӣ доир ба забон» (1883) буда, ба масъалаҳои муҳимтарини забоншиносии умумӣ бахшида шудааст. Дар ин асар чанде пеш аз Соссюр «аломати ашё будани калима», яъне системаи аломатҳои будани забон нишон дода шудааст. Олим ба мисли устодаш ба омӯзиши забонҳои зинда диққат дода қайд мекунад, ки омӯхтани забонҳои ҳозира имконият медиҳад, то ки бисёр қонунҳои забон ошкор карда шавад, зеро онҳоро аз забонҳои мурда ба сабаби дастрас набудани маводи зарурӣ пайдо карда наметавонем. Ғайр аз ин ӯ хarakterи иҷтимоии забонро қайд карда, ба омӯзиши грамматикаи муқоисавӣ-таърихии забонҳои ҳиндуаврупой ва маҳсусан русӣ

Бесабаб нест, ки як гурӯҳ олимони машҳур аз қабили Щерба Л.В., Поливанов Е.Д., Якубинский Л.П., Бернштейн С.И., Ларин Б.А., Томашевский Б.В., Владимирцов Б.Я., Баранников А.П., Виноградов В.В. худро шогирдони бевоситаи Бодуэн де Куртенэ мешуморанд.

Ў дар қорҳои худ чунин қоидаҳо ва хулосаҳои назариявӣ пешниҳод кардааст, ки минбаъд масъалаҳои асосии бисёр мактабҳои забоншиносӣ гардидааст. Бодуэн забоншиносиро бо як қатор истилоҳҳо бой гардонид, аз қабили фонема, морфема, морфологизатсия, семасиологизатсия, синтагма, лексема, графема ва ғр.

Бодуэн доир ба масъалаҳои зерин фикр баён кардааст:

1. Бодуэн принсипан фарқ кунонидани овозу ҳарфро талаб карда буд, зеро намояндагони забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ инро фарқ намекарданд. Ў аз шогирдон хуб донистани фонетикаи забонҳои зинда ва шеваҳоро талаб мекард.

2. Ў бартарии маводи забонҳои зиндари нисбат ба далелҳои забонҳои қадимаи хаттӣ таъкид мекард. Инро ҷавонграмматикҳои немис ҳам қайд карда буданд, вале фарқи мактаби Қазон дар он аст, ки онҳо бо чунин тарзи омӯзиш қонуниятҳои тараққиёти забонҳоро нишон медоданд, вале ҷавонграмматикҳо дар ин гуна материалҳо ҳолати пешини забонҳоро пайдо карданӣ мешуданд.

3. Бодуэн фарқ кардани синхрония ва диахронияи забонро талаб мекард. Ин масъала баъдтар асоси концепсияи Соссюр мегардад, вале онро дар забоншиносӣ аввалин бор Бодуэн ва мактаби ӯ пешниҳод намудааст. Соссюр синхрония ва диахронияро ду чизи ба ҳам зид мешуморид. Вале Бодуэн ва мактаби ӯ мустақилияти онҳоро рад накарда, бо ин ду роҳ омӯхтани забонро низ нишон медоданд. Бодуэн таъкид мекард, ки дар забон чизи тағйирнаёбанда нест. Дар забон ҳам мисли табиат ҳама дар ҳаракату тағйирёбист.

4. Бодуэн бар зидди ақидаи биологии Шлейхер баромада таъкид мекунад, ки забон организм нест, бинобар ин онро аз одамизод набояд ҷудо омӯхт. Бодуэн ҳам ба таври аналогия омӯхтани протсессҳои овозию ҳодисаҳои грамматикиро таъкид мекард. Вай ба мустақам шудани назарияи психологӣ дар забоншиносӣ кӯшиш менамуд. Бодуэн фақат психологӣ ва ӯ

данд, вале бо таъсири шаронти беруна онҳо доҳии илми забон дар ҷаҳон нагаштанд».

Мақтаби забоншиносии Москва бо сарвари Фортунатов Ф.Ф. дар сарҳади ду аср дар миқёси забоншиносии ҷаҳон ва рус мавқеи пешоҳангиро ишғол мекард. Ин аст, ки як гурӯҳ забоншиносони шинохтаи дунё Шахматов А.А., Поржезинский В.К., Ушаков Д.Н., Пешковский А.М., Покровский М.М., Петерсон М.Н., аз забоншиносони хоричӣ – норвегиягӣ Брок О., даниягӣ Педерсен Х., немисҳо Сольмсен Ф. ва Бернекер Э., швед Торн-бърнсон Т., сербӣ Белич А., чех Поливка И., словен Мирко М. ва дигарон худро шогирдони бевоситаи Фортунатов Ф.Ф. мешумориданд.

Саҳми Фортунатов дар коркард ва тадқиқи забоншиносии умумӣ ва грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ ниҳоят калон аст. Ӯ мутахассиси намоёни грамматикаи муқоисавӣ-таърихӣ ва задашиносии забонҳои ҳиндуаврупоӣ, бахусус, славянию балтикий буд. Фортунатов асарҳои зиёд навиштааст, намунааш инҳост: «Зада дар забонҳои балтикий» (1895), «Лексияҳо оид ба фонетикаи забони қадимаи славяний» (1919), «Очерки мухтасари фонетикаи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ (1922), «Морфологияи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ» (1901) ва ғайра.

Намояндагони ин мактаб бештар ба материали таърихи забон ва ба назарияи грамматикаи ҳозира диққат меоданд, гайр аз ин дар тартиб додани луғатҳо, инчунин дар коркарди орфография ва пунктуатсия ҳиссаи худро гузоштаанд. Онҳо бештар ба шакли калимаю ибора диққат додаанд. Намояндагони ин мактаб махсусан Фортунатов, ба ҷойи психологизми ҷавонграмматикҳо шаклпарастии (формализми) худро тарғиб мекарданд ва ин яке аз аломатҳои аз ҷавонграмматикҳо дур ва ҷудо шудани онҳо буд. Аксари ҷавонграмматикҳо забонҳои санскриту юнониро ба асоси тадқиқоти худ гирифта бошанд, Фортунатов забонҳои славянию балтикиро чун асос қарор дода буд. Пештар як қисми грамматикаро этимология мегуфтанд, инҳо бошанд, пешниҳод намуданд, он морфология номида шавад.

Фортунатов даделҳоро чуқур таҳлил намуда, аз рӯи онҳо қонунҳои пайдоиши далелҳои мазкурро дарёфт мекард. Ӯ кӯшиш мекард, ки қонуниятҳои ҳодисаҳои забониро барқарор намояд ва

(«Курси умумии грамматикаи русӣ») машгул шудааст. Крушевскийро яке аз аввалин фонетист – озмоишгари на танҳо Россия, балки тамоми ҷаҳон номидан мумкин аст.

В.А.Богородицкий ба омӯзиши муқоисавии забонҳо бештар диққат додааст. Доираи тадқиқоти ӯ васеъ буд. Ӯ баробари омӯзиши грамматикаю фонетикаи забони русӣ ва лаҳҷаҳои забонҳои славянӣ, ба омӯзиши грамматикаи забонҳои ҳиндуаврупой, романӣ, германӣ, филологияи туркӣ, фонетикаи таҷрибавӣ, проблемаи услуб, фолклор ва методикаи омӯзиши забон низ машгул шудааст.

Мақтаби лингвистикаи Москва

Асосгузори мақтаби лингвистиини Москва Филипп Федорович Фортунатов (1848-1914) буд. Фортунатов Ф.Ф. 2 январи соли 1848 дар Вологда таваллуд ёфтааст. Соли 1868 факултети таъриху филологияи Университети Москваро хатм мекунад ва дар ҳамон ҷо ба кор менад. Дар ин ҷо ӯ аз забоншиносии маъруф Потенбня таълим мегирад. Соли 1871-1873 ба сафар баромада, ба Германия, Франция ва Англия меравад. Дар ин сафар бо як қатор олимони маъруфи ҳамон замон аз қабилӣ Рудольф Рот, Лескин, Курсиус, Вебер, Бергеня шинос шуда, лексияи онҳоро доир ба Ригведу Авесто, дастхати забонҳои литовӣ, санскрит, ведиро меомӯзад. Баъди баргаштан, соли 1875 диссертатсия ҷимоя мекунад. Аз соли 1876 то 1902 дар Университети Москва лексия мекунад. Вай дар ин ҷо давра ба давра аз фанҳои забоншиносии умумӣ, фонетика ва морфологияи забонҳои ҳиндуаврупой, забонҳои славянии қадим, литовӣ, готӣ ва санскрит дарс додааст.

Соли 1898 ӯро академики Академияи илмҳои Россия интихоб мекунад. Вай аз соли 1902 то вафоташ (1914) дар Петербург мудири шӯъбаи забон ва адабиёти қадимаи рус шуда кор мекунад ва бештар ба корҳои таҳрир машгул мешавад.

Доираи тадқиқоти Фортунатов хеле васеъ буд, вале дар масъалаи фонетика ва морфологияи забонҳои ҳиндуаврупой мутахассиси машҳур шуморида мешавад. Доир ба Фортунатов академик Щерба Л.В. чунин гуфтааст: «Дар Россияи пеш се нафар забоншинос – назариётчи номӣ буданд: А.А.Потенбня, Бодуэн ва Фортунатов. Онҳо дохили ақидаҳои лингвистӣ дар ватани худ бу-

пешоянду пасоянд, пайвандак ва ҳиссаҷаҳоро дохил менамуданд. Аз ин рӯ, ҳиссаҳои нутқро ҳам на аз рӯи категорияи грамматикашон, балки аз рӯи аломатҳои шаклишон ҷудо менамуданд. Дар қорҳои Фортунатов чунин омехатгӣро мебинем:

1. Ба ҷои ҳиссаҳои нутқ калимаҷоро аз рӯи як аломаташон ба гурӯҳҳо ҷудо менамуд. Масалан, гӯё «писал» (навишт) ва «зелен» (сабз) ба як категория мебароянд, чунки чинсияти яхела доранд: ходил, ходила, ходило ва зелен, зелена, зелено. Дар асл бошад, писал – ҳаракат, тарз, шахсу шумора, замон ва намудро ифода кунад, зелен – аломат, дараҷаро ифода мекунад, ки аз ин ҷиҳат ин калимаҳо ба як гурӯҳ дохил намешаванд.

2) Система аз рӯи далелҳо не, балки далелҳо аз рӯи система ба гурӯҳҳо ҷудо мешуданд. Масалан, а) аз як тараф, ба гурӯҳи калимаҳои тағйирнаёбанда исмиҳои гайритасрифӣ (депо), масдар (писать), зарф (хорошо), нидо (ах!), пайвандакҳо ва пешоянду ҳиссаҷаҳо дохил мешуданд. б) аз тарафи дигар, аз исмиҳои гайритасрифӣ (пальто), аз феъл масдару замони гузашта ҷудо мешуданд.

Дар масъалаи синтаксис назарияи Фортунатов ду ҳел буд: 1) Вай ҷумларо ифодаи муҳокимаи психологӣ номида, назарияи ҳабаби психологиро ҳимоя менамуд: Агар дар ҳар як аъзои ҷумлаи содда зада гирад, ҳабари психологӣ намешавад. 2) Вазифаи асосии синтаксисро дар омӯзиши ибора меид, на ҷумла. Азбаски аъзоҳои ҷумла танҳо аз рӯи шакли морфологияшон муайян карда мешуданд, онҳо бо ҳиссаҳои нутқ омехта карда шуда буданд: муайянкунанда – сифат, пуркунанда – исм ва ғр. Щерба «инро тавталогия» номида буд.

Фортунатов баракси Бодуэну Соссюр ба предмети забоншиносӣ танҳо таърихи забонро дохил менамуд, ҳолати ҳозираи забонро ба назар намегирифт. Гайр аз инҳо дар қорҳои Фортунатов боз чунин камбудҳо ба назар мерасад:

1) Баъзе забоншиносон, аз ҷумла Коллиц соли 1879 дар нахустзабони ҳиндуаврупой мавҷуд будани панҷ садонок – а, е, и, о, у-ро нишон дода бошанд, Фортунатов ба ақидаи ғалати Шлейхер таъя карда, се то (а, и, у) будани онҳоро таъкид мекунад. Ба фикри ӯ, садоноки «а» дар ҳолатҳои ҷудогона вазифае е, о ва инчунин соф а-ро адо мекунад.

хулосаҳои умумии онҳоро ба шакл дарорад. Ҷро забоншинос-математик гуфтан мумкин аст, зеро бо қувваи ҳайратангез хулосаҳои абстракти мантиқӣ мебаровард. Ҳангоми ин ё он шакли забониро аз назар гузаронидан кӯшиш мекард, ки пайдоиши онро аз нахустзабони умумиҳиндуаврупой, инкишофи минбаъдаи онро дар забонҳои ҷудоғона ва қонунияти овозии қатъии онро дар тараққиёт нишон диҳад.

Фортунатов ба тадқиқи муқоисавӣ-таърихии забонҳои ҳеш эътибор меод.

Фортунатов таъкид мекард, ки баробари тадқиқи сарманбаи умумии забонҳои ҳиндуаврупой давраҳои тараққиёти мустақилонаи онҳоро ҳам омӯхтан шарт ва зарур аст.

Забони литвонӣ дар омӯзиши муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупой ва махсусан славянӣ роли калон мебозад. Ин забонро аввалин бор дар мактабҳои олии рус Фортунатов таълим додааст.

Грамматикаи шаклии ин мактаб дар муқобили тарҳи мавҳуми грамматикаи мантиқӣ ба амал омадааст.

Грамматикаи шаклӣ талаб мекунад, ки ба сари грамматика он категорияҳо, ки дар забон шакли ифода надоранд, бор кардан дуруст нест. Арзиши асосии грамматикаи шаклӣ дар ҳамин аст. Ин фикр дуруст буда, аксари забоншиносон онро пазируфтаанд, вале, мутаассифона, намояндагони мактаби забоншиносии Москва нисбати ин масъала яктарафа нигоҳ мекарданд.

Мактабҳои Потенба ва Бодуэн баробари грамматикаи мантиқиро танқид намудан формализми Фортунатовро низ маҳкум кардаанд. Мактаби Фортунатов мафҳуми шакли грамматикиро хеле танг мефаҳмид, дар калима асосу бандакро миданду халос, воситаҳои зиёди дигари грамматикии забон мавриди тадқиқ нагардида буд.

Фортунатов Ф.Ф. омӯзиши шаклҳои калимаҳои ҷудоғонаро ба морфология нисбат мидиҳад. Ҳиссаҳои нутқ чун гурӯҳи калимаҳои фаҳмида мешуд, ки аломати ягонаи шакли грамматикӣ доранд.

Ин буд, ки онҳо калимаҳоро ба тағйирёбандаи тағйирнаёбанда ҷудо мекарданд. Ба қатори калимаҳои тағйирнаёбанда гурӯҳи гуногуни калимаҳо аз қабилҳои ҳиссаҳои номии нутқи тағйирнаёбанда (депо, какаду, палто) ва инчунин

тарафдори муттаҳид намудани грамматикаи илмӣ (назариявӣ) ва амалӣ (мактабӣ) буд.

Асарҳои асосии Пешковский А.М. «Шарҳи илмии синтаксиси русӣ» - 1914 (Русский синтаксис в научном освещении), «Грамматикаи мактабӣ ва илмӣ» (1914), «Методикаи забони модарӣ, лингвистика, услубшиносӣ ва назмшиносӣ» (1925), «Масъалаҳои методии забони модарӣ, лингвистика ва услубшиносӣ» (1930) ва ғр. мебошад.

Пайравони мактаби лингвистии Москва забоншиносони муқоисавӣ-таърихӣ ва таърихи забон буданд, онҳо назарияи грамматикаи муосирро ба вучуд оварданд, дар тартиб додани лугатҳо, коркарди қоидаҳои имлову катобат, дар такмили усулҳо ва принсипҳои таълими мактабии забони русӣ саҳми босазо гузоштаанд.

Концепсияи лингвистии Фердинандт де Соссюр (1857-1913)

Соссюр яке аз забоншиносони машҳур буда, дар қатори Ф.Бопп, Гумбольдт, Шлейхер ва Бодуэн ҷой мегирад. Ӯ аслан франсуз буда, вале дар Швейсария таваллуд шудааст. Соли 1876 дар Лейбсиг аз асосгузори ҷараёни ҷавонграмматикҳо – Лескин, Остгоф ва Бругман сабақ меомӯзад. Солҳои 1878-1879 дар Университети Берлин аз Г.Олденберг ва Г.Циммер лексия мешунавад. Охири соли 1879 ба Лейбсиг бармегардад ва феввали соли 1880 диссертатсияи докторӣ химоя мекунад. Аз соли 1881 дар муддати даҳ сол дар мактаби олии Париж аввал доир ба забонҳои германӣ ва баъд грамматикаи муқоисавии ҳиндуаврупой лексия мехонад. Аз соли 1891 иҷроқунандаи вазифаи профессор ва аз соли 1896 профессор аз санскрит ва грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупоии Университети Женева буд. Аз соли 1906 мудири кафедраи забоншиносии умумии ҳамин Университет буд. Дар ҳамин ҷо забоншиносон Шарль Балли ва Сеше аз ӯ лексия шундаанд. Ҳамин забоншиносон соли 1916 аз ӯ лексияи шундаашон асари машҳури Соссюр «Курси забоншиносии умумӣ»-ро баъди вафоташ ҷоп мекунонад, ки соли 1933 тарҷумаи русии он мебарояд.

2) Ба монанди ҳамаи ҷавонграмматикҳо Фортунатов танҳо омӯзиши таърихи забонро тадқиқоти илмӣ мешуморад, гӯё «предмети забоншиносӣ танҳо таърихи забони инсон бошад». Бодуэну Соссюр ҷиҳати илмии ҳолати синхронии забонро таъкид карда бошанд, Фортунатов онро эътироф намекунад. Ҳолати ҳозираи забонро аз рӯи қонунҳои гузашта, кӯҳнашудаи забон тадқиқ намудан нуқтаи назари ғайритаърихӣ мебошад.

3) Ба ақидаи Потенбня ва Бодуэн дар системаи забон қабатҳои чандин давраи инкишофи забон ба таври ҳамшафат вучуд дошта метавонанд, вале Фортунатов ба ин ақидаи дуруст шарик намешавад.

Алексей Александрович Шахматов (1864-1920) яке аз шогирдони бевоситаи Ф.Ф. Фортунатов буд. Ӯ муҳаққиқи таърихи халқи рус ва забони он мебошад. Мақсади асосии Шахматов омӯзиши таърихи забон, шакли адабӣ ва инчунин гуфтугӯи мардум дар алоқамандӣ бо таърихи соҳибонаш буд. Ғайр аз ин Шахматов ба омӯзиши сохти грамматикӣ забони ҳозира низ диққати махсус меод. Ӯ аввалин шуда дар Университет ба таълими забони ҳозираи русӣ сар карда буд. Ӯ забонро яққоя бо шеваҳои дар инкишофи таърихӣ ва дар алоқамандӣ бо таърихи соҳибонаш омӯхтааст.

Асарҳои асосии ӯ инҳоянд: «Тадқиқот доир ба забони навиштаҷоти асрҳои XIII-XIV Новгород» (1886), «Очерк доир ба забони адабии ҳозираи рус» (1913), «Очерк доир ба давраи қадимтарини таърихи забони русӣ» (1915), «Муқаддима ба курси таърихи забони русӣ» (1916) ва ниҳоят асари машҳураш «Синтаксиси забони русӣ» соли 1925-1927, баъди вафоташ ҷоп мешавад.

Шахматов шахси зиндадил, бағайрат ва одамдӯст ва инчунин ташкилотчи машҳури чорабиниҳои илмӣ, устоди моҳир дар интиҳоби шогирдон ва ба илм ҷалбкунандаи қувваҳои наву қобилиятнок буд.

Пешковский Александр Матвеевич (1878-1933) дар тадқиқотҳои худ ақидаву фикрҳои забоншиносон Потенбня, Шахматов ва устодаш Фортунатовро давом ва инкишоф додааст. Вай таъкид мекард, ки грамматикаи тасвирӣ ва услубшиносӣ низ мисли сохти грамматикӣ забони пешина ҷиҳати илмӣ дорад. Ӯ

забон аст, ки дар худ ва барои худ омӯхта мешавад». Қисмати дуюми ин тезис нодуруст, зеро забон барои худ не, балки бо мақсади муайян – ҳамчун василаи алоқа, ҳамчун воситаи ифодаи ҳам фикру ҳам маданияти инсонӣ вучуд дорад, дар акси ҳол забон овози хушқу ҳолӣ асту ҳалос.

3. Соссюр яке аз он олимоне, ки аҳамияти системаи забонро пурра мефаҳмад. Воҳидҳои забон чун система ҳамдигарро ҳамеша муайян карда меистанд. Вале, мутаассифона, Соссюр системаро фақат ба ҳолати ҳозираи забон нисбат медиҳад, гуё таърихи забон чунин хусусият надошта бошад.

4. «Забон шакл аст, на субстансия (ҷавҳар, асос)». Баробари ин қайд мекунад, ки ба воситаи забон ҳама гуна маъноро ифода кардан мумкин аст, зеро аломатҳои забонӣ ҳам ифода мешаванд ва ҳам ифода мекунанд.

5. Забон, ба фикри Соссюр, аз системаи аломатҳо иборат аст. Ин аломатҳо шартинд. Соссюр онро бо системаи аломатҳои шартии дигар – хат, хати кару гунгҳо, сигналҳои ҳарбӣ ва ғр. баробар мешуморад. Ў тақлиф мекунад, ки барои ҳамаи аломатҳо илми нав – семиологияро ба вучуд овардан лозим, забоншиносӣ низ ҳамчун ҷузъи асосӣ ба он дохил шуданаш мумкин. Ин ақида роли забонро чун илми мустақил, ки вазифааш тадқиқи чунин ҳодисаи ҷамъиятии бисёр муҳим ва махсус – забони инсон аст, паст задан мебошад. Забонро бо он аломатҳо як шуморидан галат, зеро он аломатҳо сунъинд, дар заминаи забон ба вучуд омадаанд.

6. Соссюр ба ҷои фонетика фонологияро пешниҳод карда буд, зеро дар калима овоз асосӣ набуда, овозҳои маънои калимаро тағйирдиҳанда муҳим аст. Ў фонемаро чун маҷмӯи аломатҳои фарқкунанда мефаҳмид.

7. Соссюр забоншиносиро ба ду қисмат – дохилию берунӣ ҷудо мекард. Ба забоншиносии берунӣ халқ, таърих ва инкишофи он воқеаҳои таърихӣ, паҳншавии забон, ба диалектҳо ҷудо шудани забон дохил мешавад. Гуё донистани ҳамаи ин шароитҳо, ки забон инкишоф ва тараққӣ мекунад, шарт нест. Ин нодуруст, зеро забон бо соҳибонаш ва таърихи онҳо алоқаи зич дорад. Шароити инкишофи забонро надониста муайян намудани системаи ҳуди забон имконнопазир аст.

Соссюр ҳам идеяи лингвистҳои психологию сотсиологӣ ва ҳам неограмматистҳоро ҳимоя менамуд. Идеияи ӯро бошад, мактаби структуралистҳо ва лингвистикаи семантикӣ инкишоф додаанд.

Шогирдон ва пайравони Соссюр ақидаҳои устои худро доир ба забон дар чор равия идома ва инкишоф додаанд: 1) Забоншиносони ҳамаи ақидаҳои устои худро дастгирикунанда (Шарл Баллӣ, Сеше), 2) Забоншиносони ақидаи Соссюрро дар масъалаи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ давомдиҳанда (Антуан Мейе, Бенвенист ва дигарон), 3) Забоншиносони ақидаҳои сотсиологӣи Соссюрро давомдиҳанда (Мейе, Вандриес, Соммерфелт ва дигарон) ва 4) Забоншиносони баъзе ақидаҳои Соссюрро дастгирикунанда ва инкишофдиҳандаи баъзе ҷиҳатҳои структурализм.

Соссюр доир ба забон проблемаҳои нав пешниҳод менамояд. Ҳамчун система донистани забон яке аз ҷиҳатҳои муҳимми кори ӯ буд, ки ин чиз дар кори ҷавонграмматикҳо мушоҳида намешуд. Соссюр, аз як тараф, назария ва ё фалсафаи забонро ба вучуд оварда бошад, аз тарафи дигар, объекти лингвистикаро муайян намуд. Дар яке аз асарҳои машҳури худ «Курси забоншиносии умумӣ» (1916), ки аз тарафи шогирдонаш таълиф карда шудааст, доир ба объекти забоншиносӣ чунин мегӯяд: «Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика забон мебошад, ки дар худ ва ба рои худ омӯхта мешавад». Қисмати аввали ин тезис дуруст ва ҷолиби диққат мебошад, вале ба қисмати дуюми он розӣ ва ҳамроҳ шудан мумкин нест, ки баъдтар шарҳ медиҳем.

Нуктаи назари асосии Соссюр доир ба масъалаҳои гуногуни забон аз инҳо иборат аст:

1. Ҳамчун мутахассиси намоёни забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ дар нахустзабони ҳиндуаврупоӣ чунин сонантҳоро – и, у, р, л, м, н нишон медиҳад, ки вобаста ба мавқеи худ дар калима дар як ҳолат (дар паҳлуи ҳамсадо) ҳичо созанд, вале дар ҳолати дар ҳамшафати садонок омадан ҳичо намесозанд.

2. Дар «Курси забоншиносии умумӣ» якчанд фикрҳои тоза баён мекунад. Комёбии бузурги олим муайян намудани хусусияти (спецификаи) забоншиносӣ буд, зеро то ӯ олимони забонро аз ҷиҳати «мантикӣ, психологӣ, физиологӣ ва сотсиологӣ» меомӯхтанд. Ӯ мегӯяд: «Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика

воситаҳои забонист, ки бе донишони онҳо муносибати овозӣ им-
коннопазир аст. Забон чун системаи лексикӣ ва грамматикӣ ба
таври чудогона дар шуури шахсони чудогонаи ба ягон умумияти
забонӣ тааллуқдошта вучуд дорад. Забон чун маҳсули ҷамъиятӣ
ва чун воситаи ҳамдигарфаҳмии одамон ба шахсони чудогонаи
бо он гапзананда вобаста нест. Баракс фард бояд кӯшиши зиёд
кунад, то ки системаи забонро ба таври бояду шояд аз бар кунад.
Аз ин рӯ, омӯзиши забон ин протсессии соф психологӣ мебошад.
Нутқ амалиётест, ки бо ёрии он фард забонро барои ифодаи
фикри худ истифода мебарад.

Забону нутқ алоқаи зич доранд. Забон асос ва маҳсули нутқ
аст. Забон дар заминаи нутқ ба амал меояд ва бо нутқ ифода ме-
гардад. Забон шарт аст, то ки нутқ мафҳум бошад, нутқ зарур
аст, то ки забон инкишоф ёбад. Инкишофи забонро бо нутқ му-
айян мекунанд. Нутқ шакли мавҷудият ва инкишофи забон аст.

Бо вучуди ин Соссюр забону нутқро ба ҳам тамоман зид ме-
гузорад ва аз ин рӯ, мавҷудияти лингвистикаи забон ва лингвис-
тикаи нутқро лозим медонад. Кадом хусусиятҳои забон ва нутқ
онҳоро ба ҳам муқобил мегузоштааст:

якум, забон аз нутқ чун ҳодисаи ҷамъиятӣ аз индивидуалӣ
фарқ мекунад. Забон монанди як кодекс ба тамоми соҳибонаш ба
сифати қоидаву меъёр ҳатмӣ мебошад. Ҳамчун маҳсули ҷамъиятӣ
ҳар шахси чудогона забонро дар шакли тайёр меомӯзад ва ёд ме-
гирад. Нутқ бошад, индивидуалӣ аст. Ҳар як нутқи чудогона
соҳиб дорад ва ӯ мувофиқи хости худ онро баён мекунад;

дуҷум, забон ба нутқ, ки воситаи тавоноии реаликунандаи он
аст, зид меистад;

сеҷум, забон бо устувориву дарозумрӣ аз нутқ, ки ноустувор
ва яққарата аст, фарқ мекунад;

чорум, забон аз нутқ ҳамчун чизи асосӣ аз чизи
дуюмдараҷа, гайриасосӣ ва ё тасодуфӣ фарқ мекунад.

Ин фарқҳои, ки Соссюр дар байни забону нутқ мебинад, дар
ҳақиқат қой доранд, вале танҳо дар асоси ҳамин онҳоро ду чизи
тамоман гуногун шуморидан мумкин нест, чунки ин ду аспекти
фаъолияти нутқкунӣ дар ягонагии диалектӣ вучуд доранд. Забон
кулл бошад, нутқ чузъ аст.

Забонро абстраксия ё ки «системаи соф муносибатҳои
лингвистӣ» шуморидани Соссюр низ ғалат аст.

Соссюр алоқаи таърихи забонро бо таърихи халқ ва тараққиёт вобаста мекунад. Ў мегӯяд, ки урфу одатҳои халқ дар забони он инъикос меёбад ва инчунин забон то андозае ба шакли ирри миллат ёрӣ мерасонад. Ҳамаи ҳодисаву воқеаҳои дар ҳаёти ҷамъият ба амал оянда ҳатман ба забон таъсир мерасонад ва дар он инъикос меёбад. Вале ба фикри Соссюр, ҳамаи инҳо ба системаи дохилии забон дахле надорад. Ин ақида ба кулӣ ғалат аст.

Баробари ин бояд қайд кард, ки ин гуна тақсимоҷ ба ҷудо намудани проблемаи муносибати забон ба таърихи ҷамъият ёрӣ расонд. Мутаассифона, ин масъала то ҳол асоси таърихӣ-материалистии худро дарёфт намудааст.

8. Соссюр ду аспекти забон – синхрония ва диахронияро фарқ мекард. Барои Пауль, Фортунатов ва Чикобава омӯзиши таърихи забон (диахрония) муҳим бошад, Соссюр ҳолати ҳозираи забон (синхрония)-ро аҳамиятнок мешуморад.

Ў ин ду чизро ба ҳам муқобил гузошта таъкид мекунад, ки байни онҳо ҳеч гуна созиш, компромис шуданаш мумкин нест. Пас, мувофиқи ақидаи Соссюр, ду предмети тамоман мустақил – лингвистикаи синхронӣ ва лингвистикаи диахронӣ вучуд дорад. Тадқиқи ҳолати ҳозираи забон барои омӯзиши далелҳои мавҷуда, фаҳмидани системаи забон, яъне омӯзиши забон «дар худ ва барои худ» имконият дорад. Ҳолати диахронии забон системаро вайрон мекунад ва онро ба ҷамъ намудани далелҳои пароканда мубаддал мегардонад.

Чунин гузориши масъала ғалат буда, вайрон намудани қонунҳои диалектика мебошад, зеро ҳолати ҳозираи забонро дар алоқамандӣ бо ҳолати пешина, қадимияш муайян мекунад.

Гуфтаи Соссюр дуруст аст, ки барои гӯяндагон ҳолати ҳозираи забон бо системааш муҳим аст, зеро вай реалӣ мебошад. Вале ин ба он асос шуда наметавонад, ки забон дар ҳолати инкишофу тараққиёт (диахронӣ) системаи навошта бошад ва аз ин рӯ, синхронияи диахронияро бо ҳам муқобил гузорем.

9. Соссюр забон, нутқ ва фаъолияти нутқкуноро фарқ мекунад. Фаъолияти нутқкунӣ ин системаи имкониятҳои таъсирбахши ин ё он халқ буда, ҳеле гуногуншакл мебошад ва бо бисёр соҳаҳо – физика, физиология ва психология алоқаманд аст. Соссюр дар протсессии нутқкунӣ ду қутб – забон ва нутқро ҷудо мекунад. Забон ин системаи грамматикӣ ва лугат аст, яъне тамоми

масъалаҳои этнолингвистика ва психоллингвистика диққати махсус медиҳад.

Дар ин давра ҷараёни менталингвистика, ҷараёне, ки ба омӯзиши алоқаи байни забону тафаккур ва ҳуди семантикаи забон сару қор дорад, низ инкишоф меёбад, ҳудуди забоншиносии мантиқӣ-грамматикиву мантиқӣ-математикӣ низ муайян карда мешавад.

Марказҳои нави забоншиносӣ ба вучуд меоянд. Баробари инкишоф ва тадқиқи лингвистикаи немисӣ, французӣ ва италиягӣ забоншиносии советӣ, америкой ва чехӣ ба арсаи ҷаҳонӣ мебарояд.

Ҳоло барои тадқиқи илми забоншиносӣ мактабу ҷараёнҳои гуногун бо аспектҳои методҳои тадқиқотии худ вучуд доранд, аз ин рӯ, ягон мактаб, ягон ҷараён ва ё ягон метод дар алоҳидагӣ доир ба илми забон маълумоти пурра ва мукамал дода наметавонад. Забоншиносии ҳозира илми тараққикарда буда, мактабу ҷараёнҳои гуногун, проблема ва методҳои гуногунро дар бар мегирад. Масъалаву проблемаҳои гуногунро, ки ҷамъияти ҳозира дар назди илми забон мегузорад, танҳо дар якҷоягии ҳамаи ин мактабу ҷараёнҳо ҳал кардан мумкин аст.

Яке аз ҷараёнҳои ҳозира ва баҳснок дар илми забоншиносӣ **структурализм** мебошад.

Структурализм чун ҷараёни махсуси забоншиносӣ аз соли 1926 вучуд дошта бошад ҳам, заминаи он пештар гузошта шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки ба ин ҷараён забоншиносии машҳури швейтсариягӣ Ф.де Соссюр асос гузоштааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар забоншиносии шӯравӣ то соли 1956 ба ин ҷараён – структурализм диққат дода намешуд.

Структурализм бар зидди ҷараёни ҷавонграмматикҳо, ки ягон ҳодисаи таърихи забонро асоси қори худ мешумориданд, ба вучуд омадааст. Гайр аз ин структурализм ҷараёни психологӣ ва иҷтимоӣ-психологиро бо хусусиятҳои таҷрибавию (эмпири) индуктивиашон эътироф намекунад.

Структурализм мисли ҷараёнҳои дигар таърихи ҳудро дорад. Бодуэн де Куртенэ соли 1870 дар лексияи ба донишҷӯёни Университети Петербург хондаи худ масъалаи назарияи фонема ва системанокии забонро мегузорад, ки ин баъдҳо ду талаби ҷараёни структурализм мегардад. Баъдтар забоншиносии ҷаҳонӣ

10. Ба фикри Соссюр, одамон ба забон таъсири зӯр расонида наметавонистаанд, ҳол он ки Марксу Энгелс қайд карда буданд, ки вақте мешавад, ки одамон назоратро ба забон ба дасти худ мегиранд.

Ин пешгӯии онҳо ҳоло чомаи амал пӯшидааст, зеро дар айни ҳол забон дар зери назорати соҳибонаш мебошад. Онҳо онро аз ифлосшавӣ, аз меъёр баромадан нигоҳ медоранд.

Соссюр асосгузори ду мактаб – мактаби лингвистии Женева ва Париж буд. Дар Женева кори ӯро шогирдонаш Сеше, Карсевский, Годель ва махсусан Ш.Балли давом диҳанд, дар Париж А.Мейе Ж.Вандриес, Граммон, Коэн давом додаанд.

Ба Соссюр муқобилгузори-антиномия хос буд: забон-нутқ, диахрания-синхрония, лингвистикаи дохилӣ-лингвистикаи берунӣ, шаклу мундариҷа ва ғр.

5. Забоншиносӣ дар асри ХХ. Структурализм.

Аз солҳои сиюм сар карда аксари илмҳо бисёр тез тараққӣ мекунанд. Илми забоншиносӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ инкишоф меёбад. Мактабу ҷараёнҳои нав дар забоншиносӣ ба амал меоянд. Предмет ва методҳои нави тадқиқотӣ пайдо мешаванд. Баробари ин забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва типологӣ, лингвистикаи сотсиологӣ, мантиқӣ ва психикӣ ҳам бо далелу материалҳои нав бой гардида пеш меравад. Масалан, забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба давраи сеюми тараққиёти худ мерасад. Дар ин давра васеъ гардидани базаи факту далелҳо, аз нав дида баромадани проблемаи нахустзабон, боз ҳам сахт намудани тарзу усулҳои методи муқоисавӣ-таърихӣ барин масъалаҳо ба миён меоянд. Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ҳам аз методҳои структурӣ истифода бурдан мегиранд.

Забоншиносии сотсиологӣ низ проблемаҳои худро мушаххас менамояд. Вай гоҳо чун масъалаи шаклу намудҳои ба ҳам таъсиррасонандаи забонҳо ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ фарқкунонандаи онҳо, гоҳо чун таълимот дар хусуси меъёри забонӣ, услубҳои он ва забони адабӣ инкишоф ёбад, гоҳо бо

кишоф меёбад. Вале структуралистҳо дар ин ақида устувор наистоданд, чунки Соссюр забоншиносиро ба илми семиология ва ё семиотика дохил мекунад. Структурализм семиологияро қисми психологияи иҷтимоӣ (ҷамъиятӣ) мешуморад. Структуралистҳо забонро ба мантиқ ва махсусан ба математика наздик менамуданд.

✓ Системанокии забон. Дар замони ҳозира низ масъалаи системанокии забон дар маркази диққати лингвистика мебошад. Яке аз асосҳои пайдоиши структурализм ҳамин масъала аст. Инро Гумбольдт ва Бодуэн ҳам махсус қайд карда буданд. Соссюр онро инкишоф дод. Система гуфта чизи ягонаи аз унсурҳои монанд ба вучуд омадаро мегӯянд, ки онҳо ба ҳамдигар саҳт вобаста ва дар як вақт таъсиррасонанда мебошанд. Вале структуралистҳо инро ба маънои тангтар – муқобилгузори унсурҳои мефаҳманд. Ҳол он ки унсурҳои забон бо маҷмӯи аломатҳои томе, ки байни ҳамдигар ҳам умумияту ҳам фарқ доранд, муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, бояд дар хусуси муқоисаи умумият ва фарқи унсурҳои сухан ронд, на зиддияти онҳо. Пас, умумият ва фарқи далелҳои забонӣ муносибати байни унсурҳоро муайян мекунад ва система-ро ба вучуд меоварад.

Ҳар як забон системаи муайяни худро дорад, ки хусусияти хоси он забонро дар бар мегирад. Системаи ҳозираи забон ҳам ҷиҳатҳои гузашта ва ҳам ояндаи забонро ба ҳисоб мегирад. Забон чун система инкишоф меёбад.

Таърихи забонро чун таърихи далелҳои аз ҳам ҷудо маънидода кардан лозим нест, зеро дар ҳар як давраи таърихӣ забон чун система вучуд дорад. Таърихи забон фақат чун таърихи системаи далелҳои ҷой дорад. Аз ин ҷост, ки таҷдиди нахустзабон чун азнавбарқароркунии системаи фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ фаҳмида мешавад, ҳодисаҳои ҷудогона унсурӣ ягонаи кулл доништа мешавад.

✓ Структураи забон. Структурализм таълим медиҳад, ки забон маҷмӯаи якхелаи бешакл набуда, структура аст ва аз воҳидҳои иборат мебошад. Ба воҳидҳои фонология, лексика, морфология ва синтаксис дохил мешаванд. Ҳар яке аз ин қабатҳои боз ба звеноҳои ва ё парадигмаҳои (садонок-ҳамсадо, зичу роғ, ҳиссаҳои нутқ, ибораву ҷумла ва хелҳои он) ҷудо мешавад. Тамоми қабатҳои забон бо ҳам алоқаи зич доранд.

Соссюр дар «Курси забоншиносии умумӣ» (1916) чор аломати хоси ин чараёнро нишон медиҳад: Хусусияти хос (специфика), система, шакл ва муносибат. Дар ин хусус Соссюр чунин гуфта буд: 1) Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика забон мебошад. 2) Забон системаест, ки тартиби хоси худро дорад. 3) Забон шакл аст, на субстансия (маъно, чавҳар). 4) Дар ҳама гуна ҳолатҳои забон тамоми воҳидҳои он дар муносибатанд.

Соли 1926 забоншиносии чех Вилем Матезиус дар Прага бо номи «Кружоки лингвистии Прага» маҳфили структуралистҳоро ташкил намуд. Соли 1928 дар конгресси якуми умумичаҳонии лингвистҳо дар Гаага структуралистҳо манифести худро эълон карданд. Аз соли 1939 сар карда, дар Копенгаген маҷаллаи структуралистҳо чоп мешавад. Ҳоло дар Дания, ШМА, Швейтсария ва Англия мактабҳои ин чараён мавҷуданд.

Ҳамин тариқ, чараёни структурализм ба қоидаҳои зерин риоя карданро талаб мекунад:

1. Предмети тадқиқи илми забоншиносӣ бояд забони инсон бошад, на ягон чизи дигар. То ин вақт ҳодисаҳои ба илмҳои психология, физиология ва мантиқ дохил намудани забон вучуд дошт.

2. Забонро чун система доништан. Ҳамаи воҳидҳои забон бо ҳам муносибати зич доранд. Ҳодисаҳои забониро аз ҳолати ҳозираи забони мушаххас ҷустуҷӯ кардан лозим, на аз ҳодисаи забонҳои хеш ва ё забони қадима.

3. Ҷиҳати синхронии забонро тадқиқ кардан. Системаи забонро дар давраи муайяни замони ҳозира тадқиқ кардан лозим, на бо таърихи он ва ё диахронияи синхронияро омехта кардан.

Структурализм дар мушоҳида ва ба қайд гирифтани маводҳои забон объективӣ буданро талаб мекунад.

Ҳоло бо мақсад ва мундариҷаи ин чараён шинос мешавем:

✓ Хусусияти забон. Далел ва маводҳои забонро аз ҷиҳати психологӣ (Штейнталь, Вундт), физиологӣ (Дарвин, Павлов), иҷтимоӣ (Марр) ва эстетикӣ (Кроче, Фосслер) дида мебароманд ва онҳо забонро ба ҳодисаҳои психологӣ, табиӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ дохил намудаанд. Структуралистҳо меғӯянд, ки лингвистика илми мустақил аст, чунки объекти ҷудоғона дорад, ки он забон аст. Забон ҳодисаи ҷудоғона буда, чун воситаи алоқа ва таъсиррасон аз рӯи қоидаи дохилии худ тараққӣ мекунад ва ин-

онҳо хусусияти чамъбасткунӣ надоранд, вале забон дорад, он аломатҳо тағйир намеёбанд, забон тағйир меёбад, он аломатҳо таърих надоранд, забон дорад, он аломатҳо ба иродаи одамон вобаста, вале на пайдоиш ва на тараққиёти забон ба иродаи одамон вобаста нест, аломат тағйир ёбад, функсияшро гум мекунад, вале калима тағйир ёбад ҳам, он маъноро ифода карда метавонад.

Баъзе забоншиносон ба структурализм ва чараёнҳои навидигари забоншиносӣ диққати махсус дода, роли забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва умумиро паст мекунанд, ки дуруст нест.

[Камбудихоӣ асосии структурализм аз инҳо иборат аст:

1. Структуралистҳо дар забон танҳо системаи аломатҳои пуч (бемаънӣ), системаи зиддиятро мебинанд, вале калима аломати пуч набуда, балки ифодаи чамъбасти умумии ҳодисаҳои ҳақиқӣ мебошад.

2. Онҳо структураи забонро аз соҳибони он – халқ ҷудо меомӯзанд ва бо ин хусусияти ба худ ҳоси забонҳои миллиро инкор мекунанд.

3. Онҳо ба ҳолати ҳозраи забон (синхрония) диққати асосӣ дода, роли таърихии он (диахронияро) паст мекунанд ва омӯзиши қонуниятҳои дохилии инкишофи забонро пурра ба ҳисоб намегиранд.

4. Структуралистҳо синхронияро ба панхрония ва ахрония иваз мекунанд. Системаи забонро ҳамчун марҳалаи тағйири таърихии тараққиёти забон надониста, балки ба тамоми давраҳои ягона мешуморанд.

Структурализм вобаста ба назарияи фалсафӣ ва методологияи забоншиносон дар мамлакатҳои гуногун тарзи ифодаи махсус пайдо кардааст.

Акнун бо фаъолият ва намоёндагони баъзе аз ин мактабҳои шинос мешавем.

Кружоки лингвистии Прага ва ё лингвистикаи функционалӣ

Кружоки лингвистии Прага ё ки Мактаби лингвистикаи функционалӣ ба назария ва амалияи забоншиносии ҳозира сахми арзанда гузошт. Ин кружок соли 1926 аз тарафи забоншиносии чех

✓ Синхрония ва диахрония. Гумбольдт қайд карда буд, ки забон чун система ҳодисаи тараққиқунанда мебошад. Соссюр қайд мекунад, ки забонро дар ду аспект – синхронӣ (ҳолати ҳозираи он) ва диахронӣ (ҳолати пештараи он) тадқиқ кардан лозим аст. Баъзе структуралистҳо дар хусуси панхронӣ (Ҳодисаи забонро умумӣ, берун аз вақт фаҳмидан, яъне гӯё умуман ба забони инсон тааллуқ дошта бошад) ва ахронӣ (Ҳодисаҳои забон вақтро ба инобат намегирад, гӯё тағйир намеёбад ва ба ҳамаи давраҳои тараққиёт як хел тааллуқ дорад) будани забон сухан меронанд, яъне гӯё забон ба ҳамаи давраҳо як хел тааллуқ дошта бошад. Ин тамоман нодуруст аст. На танҳо диахрония, балки синхрония ҳам ба забон вобаста мебошад.

✓ Системаи аломатҳои маънодор. Ба фикри Соссюр, забон системаи аломатҳост, ки идеяро ифода мекунад. Дар ҳақиқат, забон системаи аломатҳои маънодор аст, на системаи аломатҳои шартӣ (пуч) ё код. Барои системаи забон на танҳо муносибат, балки унсурҳои забон бо маъною функцияшон муҳим аст.

[Қисматҳои таркибии забон. Забон аз воҳидҳои мустақил (чумла, калима) ва номустақил, қисми таркибӣ (ибора, морфема, ҳичо ва овоз) иборат аст.]

[Микдори фонема дар забонҳо аз 12 то 80 (дар лаҳҷаи бзиби забони абхазӣ 80 фонема ҳаст), вале одатан аз 30 то 50 мешавад. Микдори морфемаҳо аз якчанд ҳазор зиёд намешавад, калимаҳо (ба истиснои истилоҳҳо) дар забонҳои тараққиқарда 100 ҳазор мешавад. Вале микдори чумлаҳо ниҳоят зиёд аст, зиёда аз миллион чумлаи содда сохтан мумкин аст.]

Бодуэн (1880) калимаро воҳиди ҳақиқӣ ва мустақили забон номида буд, вале баъзе структуралистҳо морфемаро чунин мешуморанд. Соссюр бошад, калимаро аломати шартӣ меномад, ки а) ҳам ифода мешавад (ба воситаи овоз ва шумидан) ва б) ҳам ифода мекунад (воқеият ва маъноро).

Дар ҳақиқат, калима аломати шартист, зеро бо мафҳуми ва ё предмети ифода мекардагӣ ҳеч гуна умумият надорад. Як предмет дар забонҳо бо калимаҳои гуногун ифода мегардад. Албатта, байни калима ҳамчун аломати шартӣ ва аломатҳои шартии дигар фарқи калон дида мешавад: системаи аломатҳо содда, вале забон мураккаб, он аломатҳо якмаъно, вале забон бисёрмаъно, аломатҳои шартии дигар вариант надоранд, забон дорад.

хамдигар шуда наметавонанд, яке чузь бошад, дигаре кулл аст. Мутаассифона, Соссюр онҳоро ду чизи тамоман чудоғона мешуморад.

Соссюр забонро предмети яғонаи лингвистика шуморида, дар худ ва барои худ омӯхта шудани онро таъкид мекард. Структуралистҳои Прага на танҳо омӯзиши унсурҳои забонро, балки муносибати гуногуни байни забону ҳақиқати объективиро ҳам ба назар мегиранд ва бо ин муносибати зичи «лингвистикаи дохилӣ» ва «берунӣ»-ро нишон медиҳанд.

Структуралистҳои Прага ба масъалаи структура ва функсияи забон диққати ҷиддӣ медиҳанд, бинобар он ҳам ин мактабро лингвистикаи функционалии Прага ҳам меноманд.

Мақсад ва вазифаи фаъолияти нутқкунӣ функсия номида мешавад. «Забон, - ба фикри Матезиус, - ин системаи воситаҳои ифодаест, ки барои ифодаи мақсади муайян хизмат мекунад», бинобар он ба таҳлили лингвистӣ аз рӯи тарзи ифодаи функсия баҳо додан лозим аст.

Қобилияти психикии одам – фикр кардан, ҳис кардан, ифодаи орзуву хоҳиш (ирода) – ин се функсияи забонро – коммуникативӣ, функсияи ифода ва функсияи мурочиатро ба вучуд меоварад. Ин функсияҳои забон бо се намуди ҷумла – хабарӣ, амрӣ ва хитобӣ ифода мегардад. Онҳо ба забони адабӣ ва маданияти нутқ ҳам диққати калон медиҳанд.

Хизмати ниҳоят бузурги забоншиносони чех ҳамчун илми мустақил шинохтани фонология буд. Матезиус фонологияро аз рӯи назарияи нав предмети асосӣ дар лингвистикаи функционалию структурӣ мешуморад. Ақидаи забоншиносони чех доир ба фонология дар асари Трубетской «Асосҳои фонология» (1939) ифода ёфтааст.

Системаи фонологиро Трубетской чун маҷмӯи муҳолифатҳои (оппозитсия) фонологӣ мефаҳмад, ки барои фарқкунонидани маънои лексикӣ грамматикӣ хизмат мекунад. Аз ин рӯ, ба фикри ӯ, дар фонология роли асосиро на фонема, балки оппозитсияҳои маъноҷудоқунанда мебозанд. Фонема бо овозҳои гуногун ифода шуданаш мумкин. Чунин овозҳои аз ҷиҳати физикӣ гуногун, ки бо онҳо як фонема ифода меёбад, Трубетской варианти фонема меномад. Дар калимаҳои кон – конь як

Вилем Матезиус (1882-1945) ва славяншинос Роман Якобсон (1896-1989) ташкил карда мешавад. Ба ин кружок ё ки саҳеҳтараш мактаби забоншиноӣ забоншиносони чех Богумил Транка, Богуслав Гавранек, Ян Мукаржовский, Йозеф Вахек, Владимир Скаличка ва дигарон, инчунин забоншиносони рус Николай Сергеевич Трубетской, Сергей Осипович Карсевский, забоншиноӣ австриягӣ Бюлер, америкоӣ Блумфильд, франсуз Мартине, даниягӣ Ельмсельв, голландӣ Гроот ва забоншиносони советӣ Винокур, Поливанов, Томашевский, Аванесов ва Виноградов низ дохил мешуданд ва таваҷҷӯҳ доштанд.

Дар ташаккули назарияи лингвистии забоншиносони ин мактаб таъсири бевоситаи ақидаҳои Ф.де Соссюр ва инчунин забоншиносони рус Бодуэн, Фортунатов ва Шахматов хеле калон аст. Онҳо бисёр консепсияҳои доир ба забон гуфтаи Соссюрро ривочу инкишоф ва ҳатто тағйир додаанд. Масалан, дар масъалаи синхронияю диахрония онҳо тарафдори ақидаи Бодуэн шуда муносибати зичи синхронияю диахронияро нишон медиҳанд, ҳол он ки Соссюр синхронияю диахронияро ба ҳам зид гузошта буд. Эътирофи алоқаи зичи синхронияю диахрония дар ҳалли баъзе масъалаҳои дигар низ ба намояндагони ин мактаб ёрӣ расонид. Матезиус аз ҷиҳати синхронӣ муқоиса кардани системаи забонии забонҳои ҳешу ғайриҳешро пешниҳод мекунад, то ки тамоили инкишофи забонҳо муайян карда шавад. Ин ақида минбаъд асоси таснифоти типологии забонҳо мегардад. Омӯзиши ҳодисаҳои монанди фонетика, морфология ва синтаксис дар забонҳои ҳешу ғайриҳеш ба пайдоиши мафҳуми иттифоқи забонҳо (акси оилаи забонҳо) сабаб мешавад.

Структуралистҳои Прага масъалаи забону нутқро аз Соссюр гирифта бошанд ҳам, онро инкишоф дода, ба тарзи худ ҳал намуданд. Ба фикри Скаличка, забон объекти грамматикаи структурӣ бошад, нутқ ба грамматикаи тасвирий (баёнӣ) тааллуқ дорад.

Ҷиҳати овозии забонро, ба ақидаи Трубетской, бояд ду илм омӯзад. Овозҳои нутқ хусусияти физикӣ доранд, бинобар он дар омӯзиши он бояд аз методҳои илмҳои табиӣ истифода баранд, вале овозҳои забонро бояд методҳои лингвистика тадқиқ намояд. Овозҳои нутқро фонетика, овозҳои забонро бошад, фонология меомӯзад. Забону нутқ дар ягонагии диалектикӣ вучуд доранд, бе

3. Онҳо забонро чун системаи функционалӣ хеле хуб дарк намуда, онро ҳамчун воситаи ифоданоки системаи талаботи аъзоёни худро қонеъкунанда мефаҳмиданд.

Онҳо забони гуфтугӯӣ ва забони шеърро фарқ мекарданд. Дар назди забони адабии гуфтугӯӣ чунин талаботҳои дурустро гузошта буданд: а) устуворӣ, б) лугати бой ва гуногунии услубҳои он, в) маъноӣ аниқ, г) асли будан ва д) бисёр ҳам фарқ накардан аз забони умумихалқӣ. Онҳо ба муқобили аз ҳад зиёд (ба пуризм) дода шудан буданд, зеро ин ба маданияти ҳақиқии забони хаттӣ зарар меоварад.

4. Онҳо фонологияи назариявиро ба вучуд оварданд. Ба мисли Щерба хусусияти калимаву морфемаҳо ва фарқкунонандагии фонемаҳо ро нишон дода буданд.

5. Онҳо баробари системанокии ҳолати синхронии забонро қайд кардан инкишофу тараққиёти онро низ нишон додаанд. Ин тараққиёт ба тамоми системаи забон – лексика, морфология, синтаксис, фонология дахл дорад. Якобсон соли 1929 характери системаи ҳолати диахронии забонро низ нишон дода буд.

6. Трубетской Н.С. мафҳуми «иттифоқи забонҳо»-ро пешниҳод мекунад. Забонҳои гуногун (масалан, забонҳои албанӣ, булғорӣ, юнонӣ, руминӣ дар нимҷазираи Балкан) асрҳо дар ҳамсоғӣ умр ба сар бурдаанд ва дар ин давра ба якдигар таъсир расонида, ба ҳам наздик шуданашон мумкин аст.

7. Таҷзияи актуалии ҷумла аз намояндаи ин мактаб Матезиус сар шуда, то ҳол давом дорад.

Дар ҳалли баъзе масъалаҳо ба камбудихо роҳ додани намояндагони ин мактаб ба назар мерасад. Ҳангоми тадқиқи проблемаҳои забонҳо, ки функцияҳои гуногунро адо мекунанд, байни фаъолияти нутқи фикриву эмотсионалӣ фарқ мегузоранд. Ҳатто фарқи услубҳои гуногун чун забони ҷудогона фаҳмида мешавад. Масалан, забонҳои махсус ва ё услубҳои функционалӣ: техникӣ, густохона, шоирона ва ё гӯё забони адабӣ аз забони шеърӣ ва ҳар дуи инҳо аз умумихалқӣ фарқ мекарда бошад. Ин ақида тамоман галат аст.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки бисёр масъалаҳои умумингвистие, ки намояндагони ин мактаб мавриди тадқиқ қарор додаанд, аз бисёр ҷиҳат ба забоншиносии советӣ наздик аст: таъсири омилҳои берунӣ ба инкишофи забон, дар алоқамандӣ

фонемаи «н» ҳафт, вале бо ду шакл саҳт (н) ва мулоим (н') ифода ёфтааст.

Онҳо вариантҳои ҳатмӣ, факултативӣ ва индивидуалии фонемаро фарқ мекунанд, ки ҳар яке аз инҳо чанд варианти дигар дорад.

Принсипи структурӣ ва функционалиро намояндагони мактаби лингвистии Прага ба морфологияю синтаксис низ қорӣ намуданд. Морфология ҳамчун қисмати назариявии номгузории лингвистӣ фаҳмида шуда, ба муқобили синтаксис гузошта мешавад. Доир ба морфология ва синтаксис Скаличка, Якобсон ва Матезиус ақидаи худро доранд. Муҳимтарини онҳо таҷзияи актуалӣ мебошад, ки Матезиус дар асоси принсипи функционалӣ доир ба синтаксис ба вучуд овардааст. Таҷзияи актуалӣ зидди таҳлили шаклӣ, грамматикӣ меистад. Аз рӯи таҳлили маъноӣ чумларо ба ду қисмат – исходная точка ва ядро ё ки тема ва рема чудо мекунанд. Қисмати тема он маъноро ифода мекунад, ки ба шунавандаю хонанда маълум аст, қисмати рема чизи нав мебошад. Ҳоло ин фикри Матезиус хеле инкишоф ёфта, тарафдорони зиёде пайдо кардааст.

Мазмуни асосии структурализми Прага аз инҳо иборат:

1. Забоншиносӣ илми мустақил аст, ки дар асоси системаи аломатҳои забон ба амал омадааст, аз ин рӯ, вай дар асоси психология, физиология ва ё мантиқ ба амал наомадааст.

Психологизм, физиологизм ва мантиқ ҳодисаҳои забониро аз рӯи чиро ифода намудани онҳо, на аз рӯи он, ки чӣ тарз онҳо дар забон ифода шудаанд, маънидод мекунанд. Масалан, грамматикаи мантиқӣ исро чун ҳиссаи нутқи предметро ифодакунанда муайян мекунад. Калимаҳои қабудӣ ва ё саёҳат чӣ гуна предметро ифода мекунанд? Грамматикаи лингвистӣ бошад, исро ҳамчун ҳиссаи нутқи ифодакунандаи предмет, хусусияту амалиёт ва ҳолату вазъияти предметонидашуда муайян мекунад, ки ҳамеша дар намуд, дар падеж, чинсияту шумораи муайян ифода ёфтааст. Аз ин ҷиҳат ба исм ҳама гуна мафҳумҳои предметӣ дохил мешавад.

2. Забон система аст. Онҳо мафҳуми системаро баракси атомизми ҷавонграмматикҳо, ки далелҳои забониро аз ҳам чудо, дар алоҳидагӣ дида мебаромаданд, мефаҳмиданд.

Глоссематикҳо забонро чун системаи абстраксияи синхронии муносибати соф медонанд, бинобар он хусусияти хоси забонҳои чудогонаро ба эътибор намегиранд. Асосгузори структурализм Соссюр забону нутқро фарқ карда, омӯзиши онҳоро зарур дониста буд, вале Ельмслев нутқро тамоман ба эътибор намегирад. Ельмслев лингвистикаи беруниро инкор менамояд, бинобар он муносибати забону ҷамъият ва забону тафаккурро низ ба эътибор намегирад. Глоссематикҳо таъкид мекунанд, ки забонҳо дар тамоми давраи замонҳо шаклан пурра ба ҳам монанд буда, тағйир намеёбанд ва бо ин гуфтаҳо аз нав назарияи кӯҳнашудаи грамматикаи универсалиро зинда мекунанд. Гӯё забонҳои гуногун варианти ҳамон як схемаи ягона бошанд. Гайр аз ин онҳо ҷиҳати таърихӣ забон (диахрония) ва ҳешигарии забонҳоро тамоман инкор мекунанд, ҳол он ки шакли мавҷудияти забони табиӣ инкишофи он аст. Хусусияти хоси забонҳоро ба назар нагирифта ба онҳо асос шудааст, ки забоншиносиро ба мантиқ, математика ва семиотика вобаста кунанд.

Ақидаи асосии глоссематикҳоро чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Гайриматериалӣ шуморидани забон, яъне майл ба абстраксияи математикӣ.

2. Забон гӯё аз системаи аломатҳои берунӣ ё ки схемаи муносибати абстракт иборат бошад.

3. Забонҳо гӯё аз рӯи шакл монанданд ва дар тамоми замонҳоро халқҳо гӯё тағйир намеёфта бошанд ва бо ин хусусияти хоси ҳар як забонро инкор мекунанд. Фарқи забонҳо ҷузъӣ ва тасодуфӣ буда, аз ин рӯ, забонҳои камаҳамиятро ба забонҳои мувофиқ иваз кардан беҳтар аст.

4. Глоссематикҳо ҳешигарии забонҳоро инкор мекунанд. Онҳо кӯшиш мекунанд, ки назарияи кӯҳнашудаи грамматикаи универсалии асри XVII-ро аз нав зинда кунанд ва инчунин забоншиносии муқоисавӣ-таърихиро бо грамматикаи муқоисавӣ иваз намоянд.

5. Глоссематикҳо пурра диахронияро ба назар намегиранд ва ҳатто синхронияро бо панхрония ва ё ахрония иваз мекунанд.

6. Забон гӯё системаи пуч ва гайриматериалии аломатҳо буда, бо тафаккур ва ҷамъият ҳеҷ гуна муносибат надорад.

омӯхтани ҳолати синхронӣ ва диахронии забон, ҷиҳатҳои маъногӣ ҳодисаҳои забонӣ, кӯшиши лингвистикаро ба хизмати талаботи ҷамъият гузоштан ва ғайра.

Структурализми Копенгаген ё ки глоссематика

Глоссематика калимаи юнонӣ буда, аз глосса – забон гирифта шудааст. Ин яке аз шоҳаҳои ҷараёни структурализм мебошад, ки бар зидди назарияи фонологии «Кружоки лингвистии Прага» дар аввалҳои солҳои сиюм ба вучуд меояд. Намояндагони машҳури ин мактаб Виго Брэндалъ (1887-1942), Х.Ульдаллъ (1907-1957) ва назариётчиҳои он Луи Ельмслев (1899-1956) мебошанд. Ба фикри онҳо, забоншиносии пештара паҳлуҳои субъективии зиёд дошт, бинобар ин онро пурра илмӣ шуморидан душвор аст. Ельмслев таъкид мекунад, ки байни мантиқшиносону лингвистҳо бояд алоқаи зич бошад. Истилоҳи глоссематика бори аввал (соли 1936) аз тарафи Ельмслев кор фармуда шудааст. Ба фикри Ельмслев, камбудии забоншиносии анъанавӣ он буд, ки вай асосан ба омӯзиши таърихи забонҳо ва муносибати байни онҳо машғул шуда, бештар ба ҷиҳати психологӣ, физиологӣ, сотсиологӣ ва таърихӣ диққат дода ба омӯзиши табиати худ забон эътибори дуруст наметод. Забоншиносӣ бояд таркиби дохилӣ, доимӣ ва сохти забонро, ки хоси нутқи инсон аст, омӯзад, на ин ё он забони мушаххасро.

Яке аз мақсадҳои Ельмслев ба вучуд овардани назарияи лингвистикаи универсалӣ буд. Ин ақидаи олим, аз як тараф, ҷиҳати материалии забонро, аз тарафи дигар, инкишофи тараққиёти онро инкор мекунад. Ин фикрҳои олим дар асарҳои: «Забон ва нутқ» (1942), «Асосҳои назарияи лингвистика» (1943) ва «Методи таҳлили структурӣ дар лингвистика» (1950-1951) баён гардидааст. Ба фикри Ельмслев, забон ганҷ ва ё дурдонаи тамомнашаванда аст. Забон аз инсон ҷудонашаванда мебошад. Забон олотест, ки бо ёрии он инсон фикру ҳиссиёт, рӯҳия, хоҳиш, иродаву фаъолияти худро ба шакл медарорад; забон олотест, ки бо ёрии он шахс ба одамони дигар ва шахсони дигар ба ӯ таъсир мерасонанд; забон аввалин ва асоситарин заминаи ҷамъият аст, - мегӯяд Ельмслев.

Лингвистикаи дескриптивии (тасвирии) Америка

Лингвистикаи дескриптивӣ ё ки тасвирии америкой солҳои 20-30 ба вучуд омадааст. Азбаски ин забоншиносон дар тадқиқотҳои худ ба принципҳои структурӣ таъя мекунанд, мактаби онҳоро низ як шоҳаи ҷараёни структурализм меноманд. Бояд қайд кард, ки солҳои охир баъзе намоёндагони ин мактаб аз ҷиҳати назариявӣ бо глоссематика наздик шуда истодаанд. Дескриптивизми америкой ҳангоми пайдоиши худ ба концепсияи Сосюр таъя накардааст. Вай дар асоси психологияи ахлоқӣ (бихевиоризм), таҳлили матнҳо ва махсусан дар мисоли маводи забонҳои ҳиндуҳои Америкаи шимолӣ ба амал омадааст. Заминаи асосии пайдоиши ин ҷараён зарурати тасвири забонҳои ҳиндуҳои Америка мебошад, ки аз ҷиҳати типологӣ ниҳоят гуногун буда, ба таври муқоисавӣ-таърихӣ омӯхта нашуда буданд. Намоёндагони ин мактаб методу услубҳои тадқиқи забони ҳиндуҳои Америкаро, ки онҳо вобаста ба талаботи шароити вазъияти баамаломата омӯхта буданд, ба забонҳои дигар низ мутобиқ кардани мешуданд.

Асосгузори лингвистикаи дескриптивӣ забоншинос, этнограф ва антропологи америкой Франц Боас (1858-1942) мебошад. Дар муқаддимаи асари коллективонаи «Дастуруламал (раҳнамо) доир ба забонҳои ҳиндуҳои Америка» (1911) Боас таъкид мекунад, ки он методҳои тадқиқотие, ки дар омӯзиши забонҳои Европа истифода мешуданд, дар омӯзиши забони ҳиндуҳои Америка ба қор намеоянд, чунки забони ҳиндуҳои Америка категорияҳои махсус дошта, ба қулӣ аз забонҳои Европа фарқ мекунад. Дар ин забонҳо калимаву ҷумла барин воҳидҳои маъмул ҷой надорад. Масалан, *ania'lot*-и забони чинук чунин маънӣ дорад: *a* (вақт), *p*-ман, *i*-онро, *a-y*, *l*-ба, *o*-сӯй, *t*-додан, яъне ман онро ба *u* додам. Ин мисол ба гурӯҳи забонҳои инкорпоративӣ тааллуқ дорад. Дар ин забонҳо калимаву ҷумларо фарқ қунонидан ниҳоят душвор аст.

Қорҳои Боасро асосгузори мактаби лингвистии Америка Эдуард Сепир (1884-1939) ва Леонард Блумфилд (1887-1949) дар ду равия инкишоф додаанд. Забоншиносони минбаъда ба ин ё он дараҷа аънанаи онҳоро давом медиҳанд.

Сепир асосгузори этнолингвистика буда, ба масъалаҳои забоншиносии умумӣ ва махсусан алоқаи забону маданият ва забо-

Ба ҷиҳатҳои манфии глоссематика инҳоро дохил кардан мумкин аст:

1. Глоссематика илми гайритаҷрибавист, вай бо роҳи дедуктивӣ чудо аз ҳақиқати забонӣ сохта шудааст. Моҳияти забон дар вазифаи он ҳамчун воситаи алоқа, таъсиррасонӣ ва ифодаи фикр зикр мегарад, ки инро глоссематикҳо намефаҳманд.

2. Глоссематика илми забонро ба математика, мантиқ ва семиотика вобаста мекунад.

3. Забон ҳамчун системаи муносибатҳои пуч (ҳолӣ) фаҳмида мешавад.

4. Дар глоссематика фонема сифати овозии худро надорад, вай гӯё танҳо як даста аломати фарқкунанда бошад. Ельмслев умуман овозҳоро ба назар намегирад ва ҳатто истилоҳи «фонема»-ро бо «сенема» (воҳиди ҳолӣ) иваз намудааст. Ҳол он ки овозҳои нутқ ҳодисаи конкретии физикӣ буда, ҳосияти ченкуниву таҳлилшавӣ доранд. Танҳо ба туфайли ҷиҳати материалӣ ва физикии овозҳо далелҳои забонӣ дар протсессии муносибат дарк карда мешаванд.

5. Глоссематикҳо калимаро чун ҳарфҳои ба тартиб гузошташуда ва ё ҷумларо нуқта ва ё аломати саволу хитобдошта муайян мекунанд, ки ба табиати ин воҳидҳои забон мувофиқат намекунад.

Ҷиҳати мусбати глоссематика аз инҳо иборат аст:

1. Роли ҳалкунанда бозидани назария.

2. Чамъбасти структураи конкретии забон.

3. Глоссематика аввалин бор забоншиносиро бо мантиқ ва семиотикаи рамзӣ алоқаманд намуд.

Ельмслев забонро аз чамъият чудо намешуморад ва онро воситаи ташаккули фикру ҳиссиёт, хоҳишу ирода медонад. Забонро чизи асосӣ барои чамъияти инсон мешуморад. Албатта, ин фикрҳо дуруст ва ҷолиби диққатанд. Вале тадқиқи ҷиҳати физиологӣ ва физикии овозро пурра ба фанҳои физиологияву физика ва ё ҷиҳати психикию мантиқии аломатҳои забонро ба илмҳои психология ва мантиқ вогузор намуданро таклиф кардани онҳо нодуруст аст.

Блумфилд, - овозҳои гуногун маъноҳои гуногунро ифода меку-
нанд. Овозҳо (фонемаҳо) ба сабаби маънофарқкуниашон диққати
ӯро ҷалб кардаанд.

Забоншиносон Б.Блок, Е.Найда, Ч.Трейчер, З.Харрис,
Ч.Хоккет, Г.Глисон пайравон ва давомдиҳандагони ақидаҳои
Блумфилд мебошанд. Ба ақидаи онҳо, чизи асосӣ дар тадқиқи
забон матн мебошад. Баъд ин матнро ба қисматҳои фонологӣ,
морфологӣ ва ё синтаксисӣ тақсим кардан мумкин аст.

Аз рӯи муносибат ба саҳми маъно шогирдони Блумфилд
ба ду гурӯҳ – менталистҳо ва механистистҳо ҷудо мешаванд.
Менталистҳо – худи Блумфилд, К.Пайк, Ч.Фриз таъкид мекар-
данд, ки маънои шаклҳои забониро инкор кардан дуруст нест.
Механистистҳо – З.Харрис, Б.Блок ва Ч.Трейчер ба маъно эъти-
бор намендоданд. Ба ақидаи гурӯҳи дуюм, ҳангоми тасниф ба
мундариҷа, мантиқи абстракт ва ё фалсафа диққат додан лозим
нест.

Забоншиносон ва психологҳои америкой фаъолияти нутқро
ҳамчун одоби шифохӣ (даҳанақӣ), ҳамчун таассуроти гӯянда ба
ин ё он шароит (стуатсия) мефаҳманд.

Забон системаи сигналҳост, ки алоқаи берунӣ ва дохилӣ
дорад ва аз ин рӯ, забоншиносӣ ба металингвистика (долингви-
стика) ва микролингвистика (лингвистика) ҷудо мешавад.

Металингвистика шоҳаи забоншиносииест, ки ҷиҳати
маъноии забонро дар алоқамандӣ бо тафаккур ва ҳаёти
ҷамъиятии соҳибони онро чун шартӣ зарурии дохил гардидан ба
моҳияти воҳидҳои забон ва амали қонунии онҳо меомӯзад, бино-
бар он вай чунин илмҳоро – этнолингвистика, фонетика (ки
хусусиятҳои акустикӣ ва артикулятсионии овозҳоро меомӯзад) ва
паралингвистика (ки имову ишора, интонатсия ва ғайраро
меомӯзад), муттаҳид менамояд.

Микролингвистика шоҳаи забоншиносииест, ки алоқа, муно-
сибати тарафайн ва муқобилгузории дохили системаи забонро
меомӯзад. Ба тарзи дигар гӯем, онҳо дар мадди назари илм ифода
(шаклро) мегузоранд, на маъноро. Матн (порчаи нутқ) асоси ре-
алии ин илм ба ҳисоб меравад.

Вазифаи асосии лингвистикаи дескриптивӣ, - ба фикри
Харрис, «омӯзиши муносибати тақсимот (дистрибутсия) ва ё тар-

ну тафаккур машгул шудааст. Ақидаҳои ӯ дар асараш «Забон» (1921) ифода ёфтааст. Уорф ва Гринберг пайрав ва давомдиҳандаи кори Сепир буданд. Сепир яке аз тадқиқотчиёни машхури забонҳои халқҳои маҳаллии ШМА, Канада ва Мексика буд. Ба қавли Сепир, ҳар як забон қолаби махсуси худро дорад, бинобар ин муҳити атрофро ба тарзи махсус дарк мекунад ва инро аз соҳибони худ ҳам талаб мекунад. Гуё одамони бо забонҳои гуногун гапзананда ҷаҳонро як хел надида, ба таври гуногун дарк мекунанду мефаҳманд. Ин идеяро тарафдорони ҷараёни этнолингвистика давом дода истодаанд. Мувофиқи гуфтаи онҳо, гуё ду шахси нисбатан якхелаи гуногунзабонро ба Марс фириستم ва тасвир намудани онро талаб кунем, ду натиҷа мегирем. Ин ақида ба қулӣ ғалат аст. Сепир кӯшиш мекард, ки асоси мантиқии фикрро равшан намояд ва чунин мафҳумҳои лингвистиро ошкор кунад, ки то ҷо барои ҳамаи забонҳо мувофиқат кунад, яъне хусусияти универсалӣ дошта бошад. Сепир мафҳумро ба чор намуд ҷудо мекунад: 1) мафҳуми асосӣ, ки бо калимаҳои мустақили решагӣ ифода мегардад; 2) мафҳуми дериватсионӣ (ба ин пасванду бандак (флексия) мансуб мебошад; 3) мафҳуми мушаххаси релятсионӣ (воситаҳои ифодакунандаи ҷинсияти грамматикӣ ва шумора дар сифату феъл); 4) мафҳумҳои асили релятсионӣ – воситаҳои алоқаи синтаксисӣ (аломатҳои падеж дар исм).

Ба ақидаи Сепир, мафҳумҳои яқум ва ҷорум дар ҳамаи забонҳо мушоҳида мешавад, зеро забон бе калима ва синтаксис вучуд дошта наметавонад, вале мафҳумҳои дуҷум ва сеҷум дар як гурӯҳ забонҳо мушоҳида нашуданаш ҳам мумкин аст.

Блумфилд бошад, асосгузори лингвистикаи дескриптивист. ӯ дар яке аз асарҳои аввалини худ «Муқаддимаи омӯзиши забон» ба «Психологияи халқҳо»-и В.Вундт таъя намуда бошад, вале аз соли 1926 Блумфилд ба принципҳои бихевиоризм (омӯзиши одоби ахлоқи одамон) таъя менамояд ва ин ақида дар асари машхури ӯ «Забон» (1933) инъикос ёфтааст. Ин ақидаро Блумфилд механистизм меномад. ӯ ба муқобили психологизм дар забоншиносӣ баромада, забонро тамоман аз шуур ҷудо мекунад ва онро ҳамчун системаи сигналҳои рафтору одоби одамонро муайянкунанда мефаҳмад. Забон, ба фикри Блумфилд, пулест байни ду системаи асабҳои ҳамсӯҳбатон. Дар нутқи одамон, - меӯяд

Камбудиҳои лингвистикаи дескриптивӣ:

1. Ба эътибор нагирифтани ҷиҳати маъноии забон.

2. Баробар, як хел шуморидани забони маънодори инсон бо сигналҳои ҳайвонот ва ё аломатҳо.

Ҳамин тариқ, методҳои тадқиқи забон, ки забоншиносони Америка ҳангоми тадқиқ ва омӯзиши забонҳои ҳиндуҳои Америка ба даст овардаанд, эътироф ва паҳн гардид. Ин пеш аз ҳама таҳлили дистрибутивии унсурҳои забон, таҳлили қисматҳои бевосита бо ҳам алоқаманди забон НС (непосредственно составляющие) ва трансформатсияи синтаксисӣ мебошад.

VI. Забоншиносӣ ва инкишофи он дар давраи шӯравӣ

Инкишофи забоншиносӣ дар мамлакати шӯравӣ баъд аз галабаи Инқилоби Октябр ба чанд омили хеле муҳимми ҷамъиятӣ-таърихӣ вобаста мебошад:

1. Дар СССР (Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ) сохти нав – сотсиализм ба вучуд омад ва инкишоф меёфт.

2. Давлати Шӯравӣ давлати бисёрмиллат буд. Сохти нав шароити халқҳои ИҶШС-ро ба кулӣ тағйир дод. Тадбири сиёсати милли-ленинӣ бошад, дар инкишофи маданият ва сохти сиёсӣ-ҷамъиятии халқҳои ин давлат роли калон бозид.

3. Роли ҷамъиятӣ-маданияти забони русӣ чун воситаи алоқаи байни миллатҳои гуногуни ин халқҳо хеле афзуд.

Ин омилҳоро ба назар нагирифта инкишофу тараққиёти забоншиносии шӯравиро дуруст муайян кардан мумкин нест. Баланд шудани маданияти халқҳои ИҶШС, саросар саводнокшавии халқҳо, инкишофи илм, васеъ шудани ҳудуди истифодаи забони русӣ ва забонҳои миллии дигар, соҳиби хату алифбо гардидани як қатор халқҳои канораҳои Россия дар назди забоншиносони шӯравӣ вазифаҳои амалию назариявии зиёдеро мегузорад.

Баъд аз Инқилоби Октябр дар забоншиносии шӯравӣ якчанд ҷараёнҳои ҷой доштанд, ки ба тадқиқи забонҳо машғул буданд. Ҳамаи ин ҷараёнҳо як мақсад доштанд, ба вучуд овардани забоншиносии марксистӣ-ленинӣ, вале роҳҳои ин ҷараёнҳо гуногун буд.

тиби (аранжировкаи) ҷой гирифтани қисмҳои ҷудоғонаи нутқ мавриди ба якдигар гуфтугӯ қардан падидор мегардад.

Барои дескриптивистҳо морфема унсурҳои марказии таҳлили грамматикӣ ба ҳисоб меравад. Ба воситаи он воҳидҳои нисбатан қалонтари забон (қалима, ҷумла) муайян қарда мешаванд. Ҳангоми таҳлили ҷараёни фикр онҳо ба морфема ва тарзи ҷой гирифтани он аҳамият меоданд. Намояндагони ин мактаб дурӯст таъкид мекунанд, ки воҳидҳои системаи забон ба ҳамдигар муносибатҳои гуногун ва мураккаб доранд.

Забоншиносони Америка мактаби худро мустақил ва ба ягон ҷараёну мактаб вобаста намешуморанд. Вале шиносӣ бо асарҳои Блумфилд «Забон» ба он шаҳодат медиҳад, ки онҳо бо асарҳои забоншиносони Европа шинос буданд, зеро дар забоншиносии Америка таъсири онҳо баралоина ба мушоҳида мерасад.

Яке аз рӯиҳои забоншиносони Америка омӯзиши забонҳои ҳиндуҳои америкой буд. Ин забонҳоро бо он методе, ки забонҳои европӣ омӯхта мешуданд, тадқиқ қардан душвор буд, зеро онҳо дорои категорияҳои ба худ хос буда, осори хаттӣ надоштанд ва инчунин ҷумлаи ин забонҳо структураи махсус дошт. Аз ин рӯ, мақсади асосӣ баён ва ё тасвири забонҳо буд, на маънидодии онҳо.

Аз ҷиҳати сатҳ тадқиқ намудани забонро ба асосгузори ҷараёни дескриптивӣ Блумфилд нисбат медиҳанд. Ӯ аз сатҳи нисбатан оддӣ – аз омӯзиши фонология, яъне муайян намудани фонемаҳо ва роҳҳои васлшавии онҳо сар қардани тасвири забонро ба маврид ва муҳим мешуморад. Ба фикри ӯ ба сатҳи нисбатан мураккаб омӯзиши ҷиҳати семантикиро, ки дар навбати худ ба грамматикаю лексика тақсим мешавад, гузоштан беҳтар аст.

Қисмати асосӣ ва марказӣ барои лингвистикаи дескриптивӣ фонология ва морфология ба шумор меравад.

Ба тарафҳои мусбати лингвистикаи дескриптивӣ инҳоро дохил қардан мумкин аст:

1. Тақия қардан ба шакл ҳангоми таҳлили лингвистӣ.
2. Мукамал ва хеле аниқ омӯхтани тамоми навъҳои ба ҷузъҳо ҷудоқунӣ (таҳлил) ва навъҳои алоқа.
3. Муайян намудани тамоми навъҳои вобастагии грамматикӣ байни компонентҳои дар забон мавҷуда.

ёрии воситаҳои забонӣ инъикос меёбад. Материализми диалектикӣ таълим медиҳад, ки дар дунё ҳама чиз дар тараққиёту тағйирот мебошад. Предмету ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ омӯхташаванда буда, бо роҳу усулҳои гуногун тадқиқ карда мешавад. Дар тадқиқу омӯзиши забон ҳам ба як метод, як роҳу усул така накарда, аз методҳои илмии гуногун истифода бурдан лозим аст.

Аломати асосӣ ва умумии ҳамаи забонҳо функсияи иҷтимоии он, яъне муносибати байни одамон аст. Ду ҳолат хусусияти ҷамъиятии забонро боз ҳам равшантар мекунад:

1) Забон дар ҷамъият ба вучуд омада, дар ҷамъият тараққӣ мекунад, агар ҷамъият аз он (забон) истифода набарад, мемирад (забонҳои славянии қадим, лотинӣ, форсии қадим, хоразмӣ ва инчунин забонҳои қипчоқӣ, курамағӣ, агарӣ ва ғайраҳо аз ҳамин қабиланд).

2) Функсияи асосии забон коммуникативист, ки ин характери ҷамъиятӣ дорад. Забон воситаи алоқаи байни аъзоёни ҷамъият аст. Забон аз аввали пайдоиши худ маҳсули ғайриҷамъияти тамоми ҷамъият буд, зеро вай шуури ҷамъиятро ифода мекунад, шуури ҷамъият бошад, аз аввал танҳо бо одамон, мардум вучуд дорад.

Натиҷаи маърифат ба воситаи забон ба ҳисоб гирифта мешавад. Забон дар тамоми давраҳо – хоҳ ҷамъияти бесинфӣ ва хоҳ ҷамъияти синфӣ ба ҳама, ба мансабу наҷоду табақаи онҳо нигоҳ накарда як хел хизмат намудааст.

Ҳамин тариқ, забон яке аз омилҳои асосӣ дар ҳаёти ҷамъият мебошад. Бе забон ғайриҷамъияти якҷояи меҳнатии одамон, ки асоси ҷамъият мебошад, мумкин нест. Пас бе забон ҷамъият вучуд надорад. Бе забон таҷриба, дониш ва маданиятро аз насл ба насли дигар гузаронидан имконнопазир аст, сипас тараққиёти ҷамъият ҳам ба амал намеояд. Саҳми забон дар ташаккули миллат хеле барҷаста ҳис карда мешавад, чунки яке аз аломатҳои миллат забон аст. Вазифаи ҷамъиятии забон хеле гуногун аст. Яке асосӣ бошад, дигарҳояш ёрирасон, дуҷумдараҷа мебошад. Забон на танҳо воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон, олоқи ифодаи тафаккур, ҳазинаи таҷрибаи гунгардаи ҷамъият ва натиҷаи дарки ҳастӣ, балки воситаи муҳимтарини таъсиррасонӣ ба омма мебошад.

Материализми диалектикӣ ва таърихӣ базаи методологӣ барои забоншиносони шӯравӣ махсуб меёфт. Классикони марксизм-ленинизм дар рафти фаъолияти худ борҳо ба илми забоншиносӣ диққат дода, доир ба масъалаҳои гуногуни он фикрҳои мушаххасу умумӣ баён кардаанд. Маркс, Энгелс ва Ленин доир ба масъалаҳои моҳияти забон, роли забон дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва прогресси рӯҳии инсоният дар асарҳои худ фикр баён намудаанд.

Маркс ва Энгелс ҳанӯз дар «Идеологияи немисӣ» (1864) ном асари худ моҳияти ҷамъиятӣ ва коммуникативии забонро ба таври равшан нишон дода буданд: «Забон мисли шуур қадимӣ аст. Забон амалан барои дигарон ва ба ин восита барои худ вучуд дорад. Забон ҳам мисли шуур аз рӯи зарурати ҳатмии муомилот бо дигарон ба вучуд меояд». Маркс ва Энгелс забонро махсули ҷамъият шуморида, онро ҳақиқати бевоситаи фикр номидаанд. В.И. Ленин «забонро воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон» шуморидааст.

Маркс ва Энгелс борҳо таъкид кардаанд, ки фикр бе маводи худ – забон ҷой дошта наметавонад. Инҳо қадимӣ буда, бе яқдигар вучуд надоранд. Онҳо мувофиқи зарурати қатъии одамон ба гуфтугӯӣ ба вучуд омадаанд ва характери ҷамъиятӣ доранд. «На фикр ва на забон ба сари худ ҷаҳони алоҳидаро ташкил намода, балки фақат зохиршавии ҳаёти реалиро таҷассум ва ифода мекунанд». Пас, лингвист забонро аз тафаккур ҷудо намекунад, зеро фикр ба воситаи забон ба амал омада, бо ёрии он амалӣ мешавад. Алоқаи зичи забону тафаккурро эътироф кардан яке аз талаботҳои асосии забоншиносии материалистӣ.

Воҳидҳои забонӣ бо предметҳо ва ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ танҳо ба воситаи тафаккур, ба воситаи фаъолияти инъикоскунандаи майнаи одам муносибат пайдо карда метавонанд. Дар навбати худ натиҷаи азхудкунӣ, дарккунӣ дар тафаккури мо ба воситаи маҷмӯи овозҳои забонӣ ҷой мегирад. Аз ин рӯ, забон чун восита, чун олотӣ тафаккур хизмат мекунад ва муносибати байни забону тафаккур ягонагии онҳоро нишон медиҳад.

Забоншиносии марксистӣ предметҳо ва ҳодисаҳои ҳақиқати объективиро яқум шуморида таъкид мекунад, ки онҳо берун аз шуури мо вучуд доранд. Ҳақиқати объективӣ дар шуури мо бо

Ин гуфтаҳои сарвари давлати сотсиалистиро ба асоси гирифта, олимони ва пеш аз ҳама забоншиносон, барои халқу миллатҳои гуногуни ин давлати бузург, ки то ҳол ҳат надоштанд, тартиб додани алифбо ва соҳиби ҳат гардонидани онҳоро вази-фаи муҳими худ шумориданд. Дар натиҷаи сиёсати одилона ва башардӯстонаи давлати аввалини шӯравӣ зиёда аз 50 халқияту миллат соҳиби ҳат гардид. Дар байни онҳо баробари халқиятҳои майдаи камнуфуз миллатҳо ва халқиятҳои сернуфуз аз қабилҳои қирғизҳо, туркманҳо, чувашҳо, мордвагиҳо, бошқирҳо, ки зиёда аз як миллион аҳоли доштанд, низ ба назар мерасанд. Халқҳои удмурт, марийҳо, комиҳо, чеченҳо, осетинҳо, аварҳо, лезгинҳо, ёкутҳо, қабардинҳо, қороқалпоқҳо, бурятҳо, қалмиқҳо, даргиниҳо, кумикҳо, ингушҳо ва даҳо халқҳои дигар ба тӯфайли Инқилоб соҳиби ҳат гардиданд.

Давлати шӯравӣ аз қадамҳои аввалини худ ба инкишофи илм диққати ҷидди дода, онро кори давлатӣ мешуморад ва ба пешрафти он таваҷҷӯҳи махсус медиҳад.

Назарияи забоншиносии шӯравӣ дар асоси анъанаи забоншиносии пешина, махсусан концепсияҳои А.А.Потембин, Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский, Д.Н.Ушаков, А.А.Шахматов, Бодуэн де Куртенэ, В.А.Богородитский, Е.Д.Поливанов, А.В.Щерба ва дигарон инкишоф меёбад.

Забоншиносон Винокур Г.О., Жирмунский Л.П., Ларин Б.А., Пешковский А.М., Поливанов Е.Д., Якубинский Л.П. аз забоншиносии таърихӣ ба тасвири мегузаранд, ба омӯзиши забони гуфтугӯӣ, ба аспекти сотсиологияи услубӣ эътибори калон медиҳанд.

Солҳои 20-30, ки дар мамлақати шӯроҳо соҳтмони сотсиалистӣ авҷ гирифта буд, диққати забоншиносон ба соҳиби ҳату алифбо гардонидани халқҳои бехати он, тартиб додани китобҳои дарсӣ, тайёр кардани кадрҳои педагогияи илмӣ равона карда шуда буд. Баробари ин корҳои назариявӣ ҳам ба ҷунбиши меояд. Асоси назариявии (фалсафии) забоншиносии шӯравӣ марксизм мешавад. Доир ба масъалаҳои забон ва ҷамъият, забон ва тафаккур китобҳо нашр мешаванд. «Назарияи нав доир ба забон» ном ақидаи академик Марр Н.Я. ба амал омада, хеле инкишоф меёбад.

Фарқи забон аз дигар ҳодисаҳои чамъиятӣ он аст, ки вай ба чамъият дар тамоми фаъолияти гуногунсохааш хизмат мекунад. Аз ин сабаб вай (забон) на ба идеология ва на ба базис дохил мешавад.

Роли забон дар масъалаи муносибати байни аъзоёни чамъият, ташаккули фикр, воситаи аз худ кардани ҳақиқати объективӣ ва инчунин воситаи бадастдарории таҷрибаи чамъиятӣ-таърихии одамон ниҳоят калон аст. Азбаски забон бе чамъият вучуд надорад ва чамъият бошад, дар тараққиёту тағйирот аст, забон низ ҳамеша дар тараққиёт ва тағйирот мебошад. Албатта, забон тағйироту тараққиёти ба худ хос дорад. Забон ҳеч гоҳ ба таври таркишу ҷаҳиш тағйир намеёбад. Бояд қайд кард, ки ҳамаи қисматҳои забон як хел тағйир намеёбад. Тағйироти лексикӣ овозӣ тезтар рӯй медиҳад, вале инро доир ба сохти грамматикӣ забон гуфтан мумкин нест.

Ҳамаи забонҳо дар як дараҷаи тараққиёт нестанд, зеро ҳуди халқҳо ва маданияти онҳо дар дараҷаи яхелаи тараққиёт намебошанд. Забон бо маданият алоқаи зич дошта, ифодакунандаи он мебошад. Маданияти як халқ ба воситаи забонҳои гуногун ба халқҳои дигар мегузарад. Маданият гуфта маҷмӯи муваффақият ва қомебиҳои чамъият дар соҳаи маориф, илм, санъат ва ҳаёти маънавии дигар фаҳмида мешавад. Дараҷаи тараққиёти маданияти халқ дар забонаш инъикос меёбад.

Николай Яковлевич Марр (1864-1934) Таърихи забоншиносии шӯравӣ

Таърихи забоншиносӣ ба таърихи илми шӯравӣ, тараққиёти маданияти сотсиалистӣ ва забонҳои халқҳои мамлакати Шӯроҳо, азнавсозии системаи маорифи халқ зич алоқаманд мебошанд. Инқилоби Октябр ҳаёти халқҳои мамлакати шӯроҳоро ба кулӣ тағйир дод. Инқилоби маданӣ, ки қисми чудонашавандаи сохтмони сотсиализм мебошад, бо азнавсозии системаи маорифи халқ сар шуд. Дар барҳам додани бесаводӣ на танҳо муаллимон, балки забоншиносони номӣ ҳам иштирок намуланд, зеро мувофиқи гуфтаи В.И. Ленин «дар сарзамине, ки аҳолияш савод надорад, чамъияти коммунистӣ сохтан мумкин нест». Дар ин масъала муваффақияти мамлакати шӯроҳо ба ҳама маълум аст.

дигар гузаштани забон он тамоман дигар мешуда бошад. Бо ин Марр қонунҳои фонетикӣ, фарқи морфологӣ байни забонҳоро ба эътибор намегирифт.

Марр ба забоншиносии хоричӣ назари душманӣ дошта бошад ҳам, аз рӯи ҳақиқат назар кунем, асоси бисёр назарияҳои ӯ аз Ғарб гирифта шудаанд. Баъзе назарияҳои ӯ доир ба протсессии ягонаи инкишофи тараққиёти забонҳо аз Тромбетти, роли омезиши забонӣ аз Шухардт, роли субстрат аз Асколи ва ё маънидо-ди тафаккури ибтидоӣ аз Леви Брюль гирифта шудаанд.

Методҳои пешниҳодкардаи Марр доир ба омӯзиши забонҳо ва «назарияи нав»-и ӯ қобили қабул набуданд, бинобар он забоншиносии шӯравӣ дар ҳолати бӯҳрон (кризис) монд. Як гурӯҳ забоншиносон – В.В.Виноградов, Л.А.Булаховский, А.С.Чикобава, П.С. Кузнетсов, Б.А.Серебренников ва дигарон норозигӣ баён намуда, ба муқобили «назарияи нав» баромаданд.

Албатта, ин гуфтаҳо чунин маъно надорад, ки дар ин давра дар забоншиносии шӯравӣ ягон фикри дуруст гуфта нашудааст. Мувофиқи гуфтаи забоншинос Ф.П.Филин, хусусияти ҷамъиятӣ доштани забон ва ба ҷамъият вобаста будани он, баробари ҷамъият инкишоф ёфтани забон, умумияту фарқи забонҳо барин масъалаҳо ҷолиби диққат буданд.

Консепсияи грамматикӣ И.И.Мещанинов

Иван Иванович Мещанинов (1883-1967) солҳои 30-40 роқбари забоншиносии шӯравӣ буд. Вай яке аз шогирдони асосии академик Марр буд. Аз солҳои 40 сар карда Мещанинов И.И. баъзе фикрҳои устоди худро, масалан, анализи чорунсура ё ки ба эътибор нагирифтани методи муқоисавӣ-типологии сохти грамматикӣ забонҳоро қабул намекунад. Ҳамин тариқ, Мещанинов И.И. ба ҷойи протсессии ягонаи глоттогонии Марр муқоисаи типологии забонҳоро ҳам аз ҷиҳати таърихӣ ва ҳам ҳолати ҳозира пешниҳод мекунад.

Доир ба масъалаҳои ҳиссаҳои нутқ, тасрифи онҳо, сиға ва намуду замони феъл дар забонҳои ғайриҳеш қорҳои типологӣ ба вучуд меоянд.

Чун шогирди Марр Мещанинов И.И. принсипҳои зерини «назарияи нав дар забон»-ро таъкид мекард: алоқаи забон бо

Николай Яковлевич Марр (1864-1934) соли 1884 ба факултети шарқшиносии Университети Петербург дохил шуда, ба омӯзиши забонҳои гурҷӣ, арманӣ, кавказӣ ва соғӣ машғул мешавад. Вай соли 1901 профессори ҳамин университет ва соли 1912 академик интихоб мегардад. Баъди Инқилоби Октябр Марр ба аз нав дида баромадани масъалаҳои назариявии забоншиносӣ ва омӯзиши забонҳои ғайриҳиндуаврупоии ИҶШС машғул мешавад. Ба фикри Марр, забоншиносии ҳиндуаврупоӣ дар ҷустуҷӯи нахустзабон ба кӯчаи сарбаста даромадааст, бинобар он ба сохтани назарияи лингвистии худ сар мекунад.

Марр нишонаҳои забони голиби Кавказро дар забони арманӣ (ҳиндуаврупоӣ) мушоҳида карда, ба он яфетӣ ном медиҳад. Вай ба масъалаи омезиш диққати ҷиддӣ дода, баъдтар унсурҳои яфетиро дар тамоми забонҳои дунё ҷустуҷӯ мекардагӣ шуд. Марр забоншиносии муқоисавӣ-таърихиро «буржуазӣ» номид, концепсияи умумилингвистии пайдоиш ва тараққиёти тамоми забонҳои дунёро (единство глоттогонического процесса) месозад. Ба фикри Марр, забонҳои яфетӣ дараҷаи махсуси тараққиёти забонҳои дунёст. Гӯё хешигарии забонҳо дар натиҷаи омезиш, якҷояшавӣ ва шабоҳати забонҳои гуногун ба амал меояд. Қонуниятҳои умумии тараққиёти забонҳо аз ягонагӣ ба бисёрӣ ва аз бисёрӣ ба ягонагӣ гузаштан мебошад.

Марр забонро болосохти идеологӣ меномад. Забон гӯё на танҳо инъикоси тафаккур, балки сохти ҷамъиятӣ ва хоҷагӣ мебошад. Воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон будани забон аҳамияти яқумдараҷагии хурро гум мекунад. Як шуморидани забону болосохти идеологӣ Марро ба чунин хатоҳои меорад: 1) Забон синфӣ, 2) Забон аз рӯи дараҷаҳои инкишоф меёбад, яъне форматсияҳои ҷамъиятиро инъикос мекунад, 3) Ин ҳодиса бо роҳи инқилоб – таркиш ва ҷаҳиш рӯи медиҳад, 4) Назарияи протсессии ягонаи пайдоиш ва тараққиёти забонҳои дунёро (глоттогонӣ) пешниҳод мекунад.

Ба фикри Марр, то пайдоиши забони овозӣ забони имову ишора (кинетикӣ) ҷой дошт, забони овозӣ дар ҷамъияти синфӣ дар байни соҳирону ҷодугарон ба вучуд омад. Гӯё пайдоиши тамоми забонҳои дунё ба ҷор унсурҳои овозӣ (сал, бер йон, рош) вобаста бошад ва гӯё ин унсурҳоро ҳоло ҳам дар ҳамаи забонҳо мушоҳида мекарда бошем. Дар ҳолати аз як дараҷа ба дараҷаи

1. Вац рокъове вуссана – Бародар ба хона баргашт. Мубтадо вац дар падежи именительный омадааст.

2. Вацас хур бекъана – Бародар заминро шудгор кард. Мубтадо вацас дар падежи творительный омадааст.

3. Вацасе жиндирго льимер бокъула – Бародар бачаи худро дӯст медорад. Мубтадо вацасе дар падежи дательный омадааст.

4. Вацасда жиндирго вас вихъана – Бародар писари худро дид. Мубтадо вацасда дар падежи местный омадааст.

5. Вацасум вас вуго – Бародар писар дорад. Мубтадо ваца-сум дар падежи родительный омадааст.

Дар забони аварӣ дар кадом падеж омадани мудтадо ба ифодаи хабар ва маънои он вобаста мебошад. Феъл хусусияти гузаранда дошта бошад, мубтадо дар падежи творительный ё ки эргативӣ меояд, феъл ҳиссиётро ифода кунад, мубтадо дар падежи дательный, идрокро ифода кунад, дар падежи местный, соҳибиятро ифода кунад, дар падежи родительный ва агар феъл фкъли монда бошад, мубтадо дар падежи именительный меояд. Ҳамаи падежҳо ва ҳатто именительный аз ҷониби феъл идора карда мешавад. Агар мубтадо дар падежи именительный омада бошад, дар ҷумла пурқунанда мушоҳида намешавад: Вас рокъове вуссана – Писар ба хона баргашт. Дар ҷумла пурқунанда бошад, он дар именительный падеж меояд: Инсуда вас вихъана – Падар писарро дид.

Дар забони гурҷӣ низ ҳамин ҳолат мушоҳида карда мешавад. Фарқ дар он аст, ки дар ин забон мубтадо ба замони ҳозира далолат кунад, дар падежи именительный ва пурқунанда дар падежи дательный ва ё винительный меояд: Кат'си сахлс ашенебс – Одам хона месозад. Мубтадо кат'си дар падежи именительный ва пурқунанда сахлс дар падежи дательный омадааст.

Вале дар замонҳои дигар: Кат'сма сахли ашена – Одам хона сохт, мубтадо кат'с-ма дар падежи эргативӣ ва пурқунанда сахли дар падежи именительный омадааст. Ё ки: Қалса есто дзап'и – Зан ресмонро руст кард, мубтадо қалса дар падежи дательный ва пурқунандаи бевосита дзап'ти дар падежи именительный омадааст.

Бояд қайд кард, ки дар тамоми забонҳои эргативӣ хангоми бо феъли монда ифода ёфтани хабар мубтадо дар падежи именительный меояд.

чамъият, алокаи забону тафаккур, протсессии ягонаи ба амал омадани забонҳо (глоттогонӣ), дараҷанокӣ дар инкишофи забонҳо, ягонагии типологӣ ва гуногунии забонҳо, ҳиссаҳои нутқ ва аъзоҳои ҷумла. Мувофиқати категорияҳои мантиқӣ (масалан, категорияи субъект) бо категорияи грамматикӣ (мубтадо), ба ақидаи И.И. Мещанинов, характери универсалии забонро зоҳир мекунад.

Асарҳои нисбатан калон ва охиринаи Мещанинов И.И. «Аъзоҳои ҷумла ва ҳиссаҳои нутқ» (1945), «Феъл» (1949) ва «Структураи ҷумла» (1936) чӣ андоза аз ақидаҳои устодаш дур шудани олимро нишон медиҳанд.

Мещанинов И.И. ба омӯзиши забонҳои бехат ва камомӯхташуда диққат дода, ба баёни типологии шаклҳои грамматикӣ ва махсусан категорияҳои синтаксисии забонҳои гуногунсистема аҳамият меод. Мещанинов И.И. назарияи даврагии (стадиальность) синтаксисро пешниҳод мекунад. Ӯ дар асоси маводҳои зиёд забонҳои гуногуни Иттиҳоди Шӯравиро дар масъалаи муносибатҳои субъектӣ-объектӣ ва тарзи ифодаи онҳо ба се гурӯҳ – пассив, эргативӣ ва феъл ҷудо мекунад. Инкишофи пассив ба забонҳои ҷукотӣ, алеутӣ, нихвӣ, палеосиёӣ хос аст. Ин забонҳо субъекту объект, гузарандаву монда будани амалро фарқ намекунад. Дараҷаи эргативӣ ба забонҳои Кавказ – гурҷӣ, абхазӣ, адыгей, лазгинӣ ва ғайра хос аст. Дар ин забонҳо субъект дар падежи эргативӣ, вале объект дар шакли именительный падеж дучор мешавад.

Забонҳои эргативӣ то андозае аз забонҳои ҳиндуаврупой фарқ мекунад. Дар аксари забонҳои ҳиндуаврупой мубтадо дар падежи именительный меояд ва аъзоҳои дигари ҷумла бевоситава бавосита ба он вобаста мебошанд, ба он аз рӯи шахсу шумора ва ҷинсият мувофиқат мекунад. Пуркунандаи бевосита бошад, дар падежи родительный ё ки дательный меояд.

Дар гурӯҳи забонҳои эргативӣ ҳодисаи дигар низ мушоҳида мешавад. Дар ин забонҳо хабар бо феъли гузаранда ифода ёфта бошад, пуркунандаи бевосита дар падежи именительный омада, мубтадо дар падежҳои гуногун меояд ва ба хабари ҷумла вобаста мебошад. Дар падежҳои гуногун омадани мубтадо ба семантикаи хабар вобаста аст. Инро дар мисоли забони аварӣ, ки аз ҷумлаи забонҳои эргативист, мушоҳида кардан мумкин аст:

Фаъолияти лингвистии Л.В.Щерба

Академик Лев Владимирович Щерба (1880-1944) яке аз забоншиносони маъруф ва шогирду давомдихандаи кори Бодуэн де Куртенэ мебошад. Ӯ аз соли 1909 сар карда дар Университети Петербург (баъдтар Ленинград) дарс гуфтааст. Забоншиносони номӣ С.И.Бернштейн, Д.В.Бубрих, В.В.Виноградов, Б.А.Ларин, С.П.Обнорский, Б.В.Томашевский, В.И.Чернишев, Л.П.Якубинский, индолог А.П.Баранников, арабист И.Ю.Крачковский, эроншинос А.А.Фрейман, полиглот Н.В.Юшманов ҳамкор ва шогирдони академик Щерба буданд.

Доираи тадқиқоти Щерба хеле васеъ буд. Вай доир ба проблемаҳои умумии забоншиносӣ, фонеткаю орфоэпия, грамматика, лексикография, хату орфография, транскрипсияву транслитератсия, методикаи таълими забонҳои хориҷӣ, забони навишанда, забони франсузӣ фикру ақидаҳои худро баён карда, дар ҳалли масъалаҳои номбурда ҳиссаи худро гузоштааст.

Щерба тарафдори омӯзиши ҳолати ҳозираи забон ва лаҳҷаҳои он буд. Танҳо дар ҳолати забони зиндари омӯхтан доир ба грамматика ва лугати он маълумоти аниқ додан мумкин аст. Система бояд аз асоси маводи мушаххаси забон ба амал ояд. Ин аз фаҳмиши Соссюр ба кулӣ фарқ мекунад. Вазифаи асосии забоншинос ҳангоми омӯзиши забон ин аст, ки далелҳои нутқро таҳлил кунад ва чамъбаст намояд ва аз натиҷаи онҳо системаи забон, сохтани лугату грамматикаеро, ки ба ҳақиқат рост оянд, фароҳам оварад. Алоқмандии лексикаву грамматика дар системаи забон предмети асосии омӯзиши лингвист бояд бошад. Бисёр масъалаҳо бояд дар таҷриба сахҳ карда шаванд. Аз ин рӯ, дар забоншиносӣ чорӣ қардани методи таҷрибавӣ аҳамияти калон дорад. Ӯ ба ҷои грамматикаи муқоисавӣ-таърихӣ ба таври муқоиса омӯхтани сохти забонҳои гуногунро пешниҳод мекунад. Омӯзиши фонема дар забоншиносии шӯравӣ ба номи Щерба саҳт вобаста мебошад. Фонема воҳиди хурдтарини забон аст, ки шакл ва маънои калимаро тағйир медиҳад, инчунин аз фонемаи дигари ҳамин забон фарқ мекунад.

Дар масъалаи синтаксис Щерба назарияи синтагмаро чун воҳиди асосии синтаксис ба вучуд меоварад. Синтагма ин ягонагии фонетикӣ аст, ки маънои яқлухтро дар протсессии нутқ-фикр

Дар дарачаи фаъол бошад, субъект танҳо бо именительный падеж ифода мешавад ва он ба гузаранда ва монда будани феъл алоқаманд нест.

Инкишофи минбаъдаи забоншиносии шӯравӣ беасос будани ин назарияро нишон дода бошад ҳам, гузориши масъала, яъне ба тарзи типологии синтаксӣ омӯхтани забонҳои гуногунсистема чизи нав буд.

Ҳиссаҳои нутқ гуфта Мещанинов И.И. гурӯҳи лексикӣ калимаҳоро меномад, ки пеш аз ҳама аломати синтаксӣ ва морфологӣ доранд. Маънои калима пеш аз ҳама роли синтаксисии онро дар ҷумла нишон медиҳад. Ҳиссаҳои нутқ ҷун аъзоҳои ҷумлаи морфологӣ кунонидашуда фаҳмида мешавад. Забоншиносон Меновщиков Г.А., Панфилов В.З., Гухман М.М., Десницкая А.В., Кацнельсон С.Д. ба Мещанинов шогирд буданд ва ба ӯ пайравӣ кардаанд.

Дар инкишофи забоншиносии шӯравӣ мувоҳисаи лингвистии соли 1950 роли калон бозид. Вай ҳукмронии «назарияи нав»ро дар забоншиносӣ барҳам дода, ба инкишофи минбаъдаи забоншиносии шӯравӣ роҳ кушод. Ақидаи синфӣ будани забон ва ба болосохт дохил шудани онро ҳам қатъӣ маҳкум кард. Ба инкишофи назарияи ҳешигарии забонҳо, оилаи забонҳо, методи муқоисавӣ-таърихӣ дар забоншиносӣ, ки дар давраи ҳукмронии «назарияи нав» ба ҳисоб гирифта намешуд, роҳ кушод.

Мувоҳисаи лингвистии соли 1950 бо баромади мувоҳисавии профессори университети Тбилисӣ Чикобава А.С. ба муқобили ақидаҳои вулгарии Марр доир ба забон ва методҳои омӯзиши он сар мешавад. Профессор Чикобава ҷунин таҳрифкуноҳои марксизмро дар «таълимоти нав» оид ба забон аз қабилӣ характери синфӣ доштани забон, назарияи дарачанокӣ, таҳлили чорунсура ва болосохти идеологӣ набудани забон ба таври ҳаққонӣ ошкор мекунад. Баъди мақолаи И.В.Сталин «Дар бораи забоншиносии марксистӣ» мувоҳиса қатъ мегардад ва бо ҳамин то андозае барномаи тадқиқотҳои илмӣ мусбат низ қатъ мегарданд. Ба фикри забоншиносон, ба таври қатъӣ инкор кардани нисбати забон ба синфҳо гӯё ба гуфтаҳои классикони марксизм дар бораи мавҷудияти фарқи иҷтимоӣ дар забон, ки ба сотсиологияи забон алоқаманд аст, зид бошад. Гӯё гуфтаи Сталин дар хусуси фонди лугавӣ ва таркиби лугавӣ доштани шеваҳо низ галат бошад.

мебошад. Аз ин рӯ, ба фикри Пешковский, калимаро мачмӯи морфемаҳо, ибораро мачмӯи калимаҳо ва ифодаро мачмӯи ибораҳо муайян накарда, ҳамаи инро баракс маънидод кардан лозим. Пешковский дуруст қайд мекунад, ки ба забон кӯҳанпарастӣ (консерватизм) ва риоя кардану нигоҳ доштани меёр хос аст, чаҳишу таркиш барои забон бегона аст, зеро ин ё он қонуну қоидаи забон (грамматика) асрҳои аср вучуд дорад. Олим ба услуби забон диққати махсус дода, китобҳои дарсӣ навиштааст ва инчунин доир ба методикаи таълими забони русӣ низ корҳои бисёре кардааст.

Фикрҳои лингвистии Поливанов Е.Д. Евгений Дмитриевич Поливанов (1890-1937) забоншинос ва шарқшиноси рус, мутахассиси забоншиносии умумӣ буд. Дар Институти шарқшиносии Туркистон аз курси забоншиносии муқоисавӣ дарс меод. Профессори Университети Петроград ва Институти шарқшиносии Москва буд. Дар як вақт дар шӯъбаи забоншиносии Институти забон ва тафаккур низ кор кардааст. Солҳои охир, азбаски ба тамоми ақидаҳои Марр доир ба забон шарик набуд, ба Қирғизистон меравад ва дар Институти сохтмони маданияи он ҷо кор мекунад. Поливанов Е.Д. аз мактаби забоншиносии Бодуэн де Куртенэ ва Щерба баҳра бурдааст. Ӯ на танҳо забоншиноси назариявӣ, балки амалӣ ҳам буд. Ба омӯзиши забонҳои японӣ, хитой, дунган, корейгӣ, ўзбекӣ, қароқалпоқӣ, тоҷикӣ, абхазӣ, гурҷӣ ва ғр. диққати махсус дода, доир ба ин забонҳо фикру андешаҳои худро иброз намудааст. Ин забондонӣ ба ӯ имконият дод, ки барои мактабҳои олии шарқшиносӣ китоби дарсӣ нависад. Ин китоб бо номи «Муқаддимаи забоншиносӣ барои мактабҳои олии шарқшиносӣ» соли 1931 нашр мешавад. Гайр аз ин ӯ фикрҳои лингвистии худро доир ба забон дар асарҳои аз қабиле «Грамматикаи русӣ дар муқоиса бо забони ўзбекӣ» (1933), «Лексияҳо доир ба муқаддимаи забоншиносӣ ва фонетикаи умумӣ» (1923), «Барои забоншиносии марксистӣ» (1931) баён намудааст. Олим ақидаҳои лингвистии забоншиносони ватаниву хориҷиро омӯхта, принсипҳои назариявии забоншиносии шӯравиро ба вучуд меорад ва онро дар ҳалли вазифаҳои ба миён гузоштаи ҳаёт истифода мебарад ва бо ин равияи худ аз муносибати нигилистонаи академик Марр Н.Я. ба мероси гузашта фарқ мекунад. Ба фикри ӯ, забоншиносӣ бояд илми ҷамъиятӣ-иҷтимоӣ

ифода мекунад ва аз калима, ибора ва ҳатто гурӯҳи ибораҳо таркиб меёбад.

Щерба ақидаи худро доир ба системаи ҳиссаҳои нутқи забони русӣ дар мақолаи машҳури худ «Доир ба ҳиссаҳои нутқи забони русӣ» (1928) ифода намудааст. Вай дар соҳаи фонетикаи таҷрибавӣ хеле пурмахсул кор карда, назарияи фонемаи худро ба вучуд оварда, онро дар «Фонетикаи забони французӣ» (1937) ифода намудааст. Вай ҳамеша муносибати зичи фонологияву фонетикаро қайд менамуд. Щерба муҳим ва аҳамиятнок будани таҷрибаи лингвистиро на фақат дар соҳаи фонетика, балки грамматика ва услубшиносӣ ҳам қайд намудааст. Щерба ҳангоми омӯзиши забони хориҷӣ онро ба чизҳои ба талабагон маълуми забони модарӣ муқоиса карда омӯختанро маслиҳат меод. Дар давраи шӯравӣ Щерба бештар ба масъалаи лугат ва тартиб додани он диққат додааст.

Ақидаҳои забоншиносии А.М.Пешковский

Александр Матвеевич Пешковский (1878-1933) яке аз шогирдони Ф.Ф.Фортунатов мебошад. Баробари ин дар корҳои ӯ таъсири ақидаҳои забоншиносии Потенбня низ мушоҳида мешавад. Ӯ бештар ба масъалаи грамматикаи нормативию тасвирӣ диққат додааст. Дар маркази тадқиқоти ӯ масъалаҳои функсияҳои интонатсия, орфографияю методика меистанд. Ақидаҳои асосии Пешковский доир ба забон дар асари машҳури олим («Русский синтаксис в научном освещении» (1914) – «Шарҳи илмии синтаксиси русӣ») инъикос ёфтаанд.

Дар ин асар олим кӯшиш намудааст, ки ҳодисаҳои синтаксисии забони адабии муосири русро бештар мавриди таҳлили омӯзиш қарор диҳад ва ба ин мақсад ноил ҳам гаштааст, чунки маводи хеле фаровон гирд оварда, муҳокимаҳои аҷиб ва таҳлили бисёр нозуки лингвистӣ намудааст. Фикру ақидаҳои худро Пешковский дар асоси материали хеле фаровони забонӣ баён намудааст.

Доир ба фаҳмиши системаи забон Пешковский ақидаи маҳсули худро дорад. Ба фикри ӯ, забон аз унсурҳои ҷудогона таркиб наёфта, балки ба унсурҳо ҷудо мешавад. Асоси шуур чизҳои сода ва ё овозҳо набуда, балки чизҳои хеле мурраккаб ва ифодаҳои

ёридиҳанда (частицы речи), калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҷаҳо, нидо.

Намудҳои структурӣ-семантикии калимаҳо аз рӯи панҷ аломат тавсиф карда мешаванд: семантикӣ, морфологӣ, калимасозӣ, синтаксӣ ва фонетикӣ.

Виноградов В.В. «категорияи ҳолат» ва «калимаҳои модалӣ»-ро аз дохили ҳиссаҳои нутқ ҷудо мекунад. Ғайр аз ин ӯ ягонагии маъноӣ лексикиву грамматикиро низ қайд мекунад. Калимасозиро ӯ фанни ҷудогонаи лингвистика шуморида, чор навъи он: морфологӣ, морфологӣ-синтаксӣ, лексикӣ-синтаксӣ ва лексикӣ-семантикиро нишон медиҳад.

Олимон минбаъд ин намудҳо ва ё қолабҳои калимасозиро дар забонҳои дигар ҳам нишон медиҳанд. Ҳоло дар забоншиносии тоҷикӣ ҳам калимасозӣ аз рӯи ҳамин намудҳо гурӯҳбандӣ карда мешавад. Ба намуди морфологӣ калимаҳои дохил мешаванд, ки аз реша бо илова кардани пасванду пешвандҳо сохта шудаанд: коргар, омӯзгор, шикорчӣ, гулистон, чашма, сӯзанак, олуҷа, сабзӣ, деҳқонӣ, хониш, тирамоҳӣ, кӯдакона, ҷӯбин, сабзина, омадан, рафтагӣ, хӯрданӣ, шоирона, қасдан, рӯякӣ, бародарвор: ҳамватан, ҳамкор, беақл, нобино, боодоб, бамаънӣ, баркамол, даромадан, баромадан ва ғайра.

Ба намуди морфологӣ-синтаксӣ калимаҳои дохил мешаванд, ки аз ду реша сохта шудаанд: додугирифт, гуфтугӯ, пухтупаз, тирукамон, сайругашт, кӯчोकӯч, тоҷикдухтар, ангиштсанг, сулҳнома, китобхона, обанбор, сарчумла, сарнавишт, забоншинос, чашмдошт, сартарошхона, ҷоноҷон, рангоранг, тор-тор, раҳмдил, қадбаланд, сарсафед, хушбахт, ширинсухан, дилрабо, саросар, пешопеш, тӯда-тӯда, чорзону, якпахлӯ, дудаस्ता...

Ба гурӯҳи лексикӣ-синтаксӣ бошад, калимаҳои дохил мешаванд, ки аз қолабҳои таркибу ибораҳо бе ягон тағйироти овозӣ ба амал омадаанд: Шаҳринав, Конибодом, Хуснигул, мардикор, рӯйҷо, маргимуш.

Ба намуди лексикӣ-семантикӣ он гурӯҳ калимаҳои дохил мешаванд, ки як шакл маъноҳои гуногунро ифода мекунад. Омониҳо ҳамин гуна хусусият доранд: бор, шаст, ток, май...

Фразеологияро низ илми мустақил мешуморад.

Виноградов В.В. ба назарияи синтаксис омӯзиши ибора ва намудҳои он, ҷумла ва ҳелҳои он ва инчунин банди синтаксисиву

гардад. Вазифаи забоншиносӣ на танҳо тасвири забон ва таърихи он, балки ошкор намудани тағйиротҳои забонӣ, ки вобаста ба тараққиёти ҷамъият ба амал меояд, ба шумор меравад. Поливанов Е.Д. таъкид мекунад, ки тағйирот дар забон бе зарар ба муносибати байниҳамдигарии аъзоёни ҷамъияти наслҳои гуногун ба амал меояд. Аз ҳодисаҳои ҷамъиятӣ забон нисбат ба инқилобҳои ҷамъиятӣ бештар муносибати консервативӣ (кӯҳанпарастӣ) зоҳир мекунад, яъне бо тезӣ ба тағйирот дучор намешавад. Дигаргуниҳои ҷамъиятӣ, - мегӯяд олим, - бештар ба лексикаву фразеология таъсир мерасонад, зеро ин қисматҳои забон нисбатан ҳассостаранд. Поливанов Е.Д. ба фикри олимоне, ки ҳодисаҳои фонетикиву грамматикиро ба омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ нисбат меоданд, муқобил мебарояд. Ӯ ба масъалаи фонология эътибори махсус додааст. Беҳуда нест, ки яке аз фонетистони машҳур Трубетской номи Поливановро дар қатори Бо-дуэн де Куртенэ гузоштааст.

Ҷаминро бояд қайд кард, ки Поливанов Е.Д. дар соҳиби ҳа-ту алифбо гардонидани халқу миллатҳои бехат ва ба меъёр даро-вардани забони адабии баъзе халқҳо низ ҳиссаи муайян гузошта-аст.

Таълимоти В.В. Виноградов доир ба калима, услуб ва синтаксис

Виктор Владимирович Виноградов (1895-1969) яке аз забоншиносони маъруф ва машҳури замони шӯравӣ мебошад. Виноградов шогирд ва давомдиҳандаи кори Шахматов А.А. ва Щерба Л.В. буд. Ӯ тамоми қисматҳои забоншиносиро мавриди тадқиқ қарор дода, асарҳои баландмазмунӣ илмӣ эҷод кардааст. Аз асарҳои нисбатан маълуми Виноградов В.В. инҳоро номбар кардан кардан мумкин аст: «Доир ба вазифаҳои услубшиносӣ» (1923), «Забони Пушкин» (1935), «Услуби Пушкин» (1941), «Забони русӣ. Таълимоти грамматикӣ оид ба калима» (1947), «Доир ба забони адабиёти бадеӣ» (1959) ва ғайраҳо.

Дар концепсияи лингвистии Виноградов калима ва услуби забон ҷои асосӣ ва марказиро ишғол мекунад.

Калима ба яке аз чор намуди структурӣ-семантикӣ тааллуқ дорад: калима-ном (ҳиссаҳои мустақилмаъно), калимаҳои

Ф.Аълозода, В.Валихучаев ва дигарон дар саҳифаҳои рӯзномаву маҷаллаҳо ба таъби мерасанд.

Пеш аз Инқилоби Октябр ва баъди он ҳам дар Осиёи Миёна ду ҷараёни миллатгаро – пантуркистон ва эронпарастон. мавҷудияти халқи тоҷик ва забони онро инкор мекарданд. Пантуркистон меғуфтанд, ки тоҷикон ҳам асосан турк буда, ба таъсири форсҳо монда тоҷик шудаанд. Эронпарастон бошанд. маданияту адабиёти тоҷикро форсии эронӣ ва забони тоҷикиро «Як лаҳҷаи вайроншудаи забони форсӣ» қаламдод намуда, меғуфтанд, ки тоҷикон забони адабӣ надоранд.

Давлати Советӣ ба ин ақидаҳо зарба зада, таъкид намуд, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна халқи тоҷик аз қадим сукунат дорад ва миллати мустақил аст. Устод С.Айнӣ бо мақолаҳои зиёд ва махсусан асари худ «Намунаи адабиёти тоҷик» ин фикрро тасдиқ кард ва ба даҳони игвогарон мӯҳри хомӯшӣ зад. Талаби аввалине, ки сохти нави шӯравӣ дар назди ҳамаи халқову миллатҳо гузошт, ҳарчи зудтар саводнок кардани аҳоли буд, зеро ба ақидаи сарвари Давлати Шӯравӣ В.И.Ленин дар сарзамине, ки аҳолияш саросар бесавод бошад, ҷамъияти сотсиалистиро сохтан душвор аст.

Барои ин вазифаро зудтар амалӣ намудан алифбои нисбатан осоне лозим буд, ки тамоми савтиёти забони тоҷикиро инъикос намояд. Баҳсу мунозираи аввал доир ба ин гуна алифбо нигаронида шуда буд.

Аксари иштироккунандагони мубоҳиса ба чунин ҳулоса омаданд, ки хати арабӣ бинобар номувофиқӣ ба хосияти савтиёти забони тоҷикӣ, сераломатию мураккабӣ талабот ва эҳтиёҷоти ҳаёти навро пурра қонеъ кунонида наметавонад. Устод С.Айнӣ ҳам дар мақолаи худ «Дунёи нав ва алифбои нав» (1927) иваз намудани алифборо зарур мешуморад. Гурӯҳи муқобил таъкид мекарданд, ки табдили алифбои араб боиси қатъи алоқа бо мероси гузашта шуда, баробари ин робитаи мардуми тоҷикро бо ҳамзабонони хориҷӣ аз байн мебарад. Ҳукумати Тоҷикистон ва ташкилоти ҳизбии он муҳим ва бисёр нозук будани масъаларо ба эътибор гирифта, Комитети алифбои нав таъсис дод ва онро вазифадор кард, ки бо назардошти хусусиятҳои овозӣ ва грамматикӣ забони тоҷикиро ба назар гирифта фикри худро доир ба алифбои нав пешниҳод намояд.

синтагмаро дохил мекунад. Ибора ҳамчун воҳиди номинативӣ баракси ҷумла ҳамчун воҳиди коммуникативӣ гузошта шудааст. Предикатсия ва модалият аломатҳои асосии ҷумла ва категорияи марказии синтаксис доништа мешавад.

Виноградов В.В. ба ҷиҳати услубии забон аҳамияти махсус медиҳад. Ба фикри ӯ, забон функсияҳои муносибат, хабардиҳӣ ва таъсиррасониро адо мекунад. Мувофиқи ҳамин вазифаҳои услубҳои маъмулӣ-маишӣ (функсияи муносибат), маъмурий-коргузорӣ, расмӣ-хуҷатӣ ва илмӣ (функсияи хабардиҳӣ), инчунин услуби публицистиву бадеӣ (функсияи таъсиррасонӣ) мавҷуд мебошад.

Виноградов В.В. асосгузори курси таърихи забони адабӣ мебошад. Китоби ӯ «Очеркҳо оид ба таърихи забони адабии руси асрҳои XVII-XIX» дар славяншиносӣ курси аввалини системанокӣ таърихи забони адабии рус буда, аз грамматикаи таърихӣ фарқ мекунад. Дар ин курс ташаккули забони халқияту миллат, азнавсозии забони адабӣ, дигаргунии қатъӣ дар инкишофи системаи услуби забони адабии русӣ вобаста ба фаъолияти Ломоносову Пушкин омӯхта мешуданд. Алоқамандии ду намуди забони адабии қадимаи рус, мубориза ва ба ҳам таъсиррасонии нутқи халқӣ-гуфтугӯӣ, забони славянии серковӣ ва унсурҳои забонҳои Европои гарбӣ дар вақтҳои охир дар асоси маводи асарҳои муаллифони зиёде нишон дода шудааст.

Забоншиносии тоҷик

Баъди барқарор гардидани ҳокимияти шӯравӣ дар Тоҷикистон олимони забоншиносон кӯшиш мекунанд, ки халқро ҳар чӣ тезтар саводнок кунанд. Бо ин мақсад соли 1928 ба ҷои алифбои арабӣ алифбои лотинӣ ва соли 1940 алфавити ҳозира, крилитса қабул карда мешавад. Нимаи дуҷуми солҳои бист ва аввали солҳои сиюми асри XX дар атрофи забони тоҷикӣ ва алифбо баҳсу мунозираҳои зиёде ба амал меояд. Фикрҳои гуногун баён карда мешаванд.

Доир ба ин масъалаҳо чандин мақола ва баромадҳои зиёе ни равшанфикри он замон – С.Айнӣ, А.Фитрат, Т.Зехнӣ, С.Ализода, Б.Азизӣ, О.Исматӣ, Р.Ҷошим, А.Мунзим, Е.Н.Бертелс, М.С.Андреев, Б.Дяков, А.Дехотӣ, Бектош,

хеле дур шудааст, қариб 60-70 фоизи онро калима ва таъбирҳои арабӣ ташкил медиҳанд. Абдулвоҳиди Мунзим ҳам ҳамфикри устод С.Айнӣ буд. Ҳамфикрони устод С.Айнӣ умумият ва ягонагии таърихии забонҳои тоҷикию форсиро қайд мекарданд, вале таъкид менамуданд, ки дар ҷараёни инкишофи таърихӣ онҳо ба шоҳаҳои алоҳида ва забони мустакил тақсим шудаанд.

Як гурӯҳи баҳскунандагон дар пайравии ақидаҳои нигилистонаи Марр забони адабии пешинаро «забони мадрасаҳо, забони муллоҳо ва ашрофзодагон» номида, мувофиқи савияи оммаи халқ, ки аксар бесаводанд, дар асоси яке аз лаҳҷаҳо забони нав, забони пролетарӣ сохтанро тақлиф мекарданд.

Гурӯҳи дигар бар зидди инҳо баромада таъкид мекарданд, ки забони адабии тоҷик буд ва ҳаст, вале бо таъсири ҷараёнҳои гуногун тадриҷан мураккаб шуда, аз асоси худ каме дур рафтааст, бо ислоҳи баъзе ҷиҳатҳои он, хусусан тарзи ифодаи пурориш ва соқит кардани унсурҳои архаистӣ ва пур кардани ҷойи онҳо аз ҳисоби забони зинда ба талаби замон мувофиқ кунонидани он лозим аст.

Дар ҳолати ба ҳисоб гирифтани ин ҷиҳатҳо забони адабӣ на танҳо ба мардуми тоҷик, балки ба ҳамаи форсизабонони беруна низ фаҳмо шуда, вазифаи байналмилалӣ худро адо карда метавонад. Тарафдорони ин ақида барои исботи амалии гуфтори худ дар таҳрири тасниф ба соддагӣ, равоӣ ва оммафаҳмии забон риоя мекарданд. Сарвари ин гурӯҳ устод Айнӣ буд. Ӯ барои исботи фикрҳои худ баробари чандин мақолаҳои илмиву публицистӣ нахустин повести насри тоҷик – «Одина»-ро офарид, ки баробари мавзӯ ва мундариҷа аз ҷиҳати забону услуб ҳам намунаи беҳтарин, лоқиқибрат ва пайравӣ буд.

Ва ниҳоят, соли 1930 дар Сталинобод анҷумани илмӣ лингвистӣ баргузор гардид ва натиҷаҳои баҳсу мунозираҳо ро доир ба асоси забони адабӣ ҷамъбаст намуда, қарори дахлдор қабул кард. Ва таъкид карда шуд, ки забони Рӯдакӣ, Дақиқӣ ва дигар устодони сухан, ки дар Миёнкол зиндагӣ ва эҷод кардаанд, беҳтарин намунаи забони адабии классикии халқи тоҷик мебошад ва ҳамин забони мавҷударо бо каме ислоҳу такмил дар иҷрои вазифаҳои сотсиалистӣ мувофиқат бояд кард ва қайд карда шуд, ки ҳар қадар забони адабӣ ба забони умумихалқӣ наздик

Комитети алифбо дар асоси хати лотинӣ қабул намудани алифбои навро пешниҳод намуд. Солҳои 1928-1930 халқи тоҷик ба алифбои нави лотинӣ гузашт. Бо ёрии хати нав дар муддати кӯтоҳ тамоми халқ соҳиби хату савод гардид.

Вақте ки соли 1936 сотсиализм пурра ғалаба кард, гурӯҳҳо ва табақаҳои зидди сохти нав (кулакҳо, босмачиҳо) барҳам хӯрданд, заминаи Давлати Советӣ мустаҳкам гардид. Ҳочат ба як забони ягонаи умумие пайдо шуд, ки ҳамаи халқияту миллатҳои ИҶШС (зиёда аз 133) байни ҳамдигар бо он муошират карда тавонанд. Ҳамчун халқи сернуфуз, ҳамчун сабабгори Инқилоб забони халқи рус ба ин вазифа мувофиқ дониста шуд. Омӯзиши забони русӣ дар мактабҳо қорӣ гардид. Акнун ба мактаббачаи тоҷик лозим меомад, ки ду алифбо – лотинӣ ва криллиро аз худ кунад.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки ҳама гуна хат аломати шартӣ аст. Кадом хат овозҳои забонро пурра инъикос карда тавонад, ҳамон хатро қабул кардан беҳтар мебошад. Мутахассисон дарёфтанд, ки алифбои крилӣ пурра овозҳои забони тоҷикиро инъикос карда метавонад, бинобар он соли 1940 тоҷикон ин хатро пазируфтанд.

Дар ин давра байни равшанфикрон дар атрофи забони адабии нав низ баҳсу мунозираҳо мерафт. Дар ин масъала ҳам аҳли мувоҳиса ба ду гурӯҳи ба ҳам зид чудо шуда буданд.

Гурӯҳи якум таклиф карда буд, ки забони матбуоти форсии Эрон ҳамчун асоси забони адабии миллии тоҷик қабул карда шавад. Барои ин пешниҳод ду далел дошт: Якум, забони форсӣ барои ҳамаи форсизабонон забони умумӣ мебошад, дуюм, бо ин роҳ тоҷикон ҳамчун халқи озод ба ҳамсоягони мазлуми худ таъсири мусбат расонида, вазифаи байнамилалӣ худро бошарафона иҷро хоҳад кард.

Гурӯҳи дигар мегуфтанд, ки ба асос бояд забони умумихалқии тоҷикӣ гузошта шавад, чунки забони муносири форсӣ барои ҳамаи форсизабонон (Афғонистон, Ҳиндустон ва Эрон) умумӣ нест. Забони рӯзномаҳои дар ин мамлакатҳо бароянда шур аз калимаҳои архаистӣ ва арабиҳои гайримаъруф аст. Навиштаҳои онҳоро ҳатто бисёр зиёиёни саводи миёнадошта ҳам фаҳмида наметавонанд. Устод С.Айнӣ тарафдори фикри дуюм ва таъкид мекард, ки забони форсии имрӯза аз забони халқ

тамоми чиҳатҳои забон машғул мешаванд ва дар шаклгирии илми забоншиносии тоҷик саҳм мегузоранд. Кори он муҳаққиқонро ба чашмаҳои ҷудогона монанд кардан мумкин аст, ки аз он чашмаҳо шохобҳо ва аз онҳо дарё, яъне илми забон ба амал омадааст. Пас, дар шаклгирии илми забон ҳар як муҳаққиқ аз хурд то калон саҳми бевоситаи худро гузоштааст. Илми забон хеле мураккаб буда, ба бахшҳои алоҳида ҷудо мешавад.

Бахши лексикология. Ин қисмати забоншиносии масъалаҳои хеле гуногунро дар бар мегирад. Калима маркази илми забон мебошад, вай, аз як тараф, бо овозҳо, фонемаҳо ва морфемаҳо ва аз тарафи дигар, бо таркибу ибора ва ҷумлаҳо алоқаи зич дорад. Калима воҳиди тағйирёбандатарини забон аст, зеро баробари тағйири инкишофи ҷамъият вай ҳам тағйир меёбад ва ҳама гуна дигаргунии ҳаёти ҷамъиятро дар худ инъикос мекунад.

Забоншиносони тоҷик дар солҳои панҷоҳ ва шастуми асри XX ба ин масъала эътибори ҷиддӣ дода, онро мавриди омӯзиши худ қарор додаанд. Дар ин давра доир ба тағйири таркиби лугавӣ ва инкишофи такмили он якҷанд тадқиқотҳо ба амал меоянд. Ҳолату тағйироти таркиби лугавии забонро дар нимаи дуҷуми асри XIX ва аввали асри XX Н.Маъсумӣ тадқиқ намуда бошад, хусусиятҳои синонимҳо, омонимҳо ва антонимҳои забони тоҷикиро муҳаққиқон М.Муҳаммадиев, Қ.Тоҳирова мавриди омӯзиш қарор дода, асарҳои таълимии ҷудогона ҳам ба таърифи расонандаанд.

Минбаъд таваҷҷӯҳи муҳаққиқонро лексикаи касбу ҳунар ба худ ҷалб намуда, доир ба лексикаи сарулибос, дӯзандагӣ, гӯлдӯзӣ, таомҳо, косибӣ, ҳунармандӣ, богдорӣ тадқиқотҳои ҷудогона ба амал омадаанд. Чиҳати сермаъноии калимаҳо низ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Масъалаҳои топонимҳо ва микротопонимҳои мавзӯҳои гуногуни ҷумҳурӣ, ономастика ва этимологияи баъзе калимаҳо низ аз назари тадқиқ берун намондааст.

Яке аз роҳҳои бой гардидани таркиби лугавии забон иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар мебошад. Ин мавзӯ низ таваҷҷӯҳи муҳаққиқони тоҷикро ба худ ҷалб кардааст. Ба забони тоҷикӣ аз забонҳои зиёд калима иқтибос шудааст. Теъдоди калимаҳои забонҳои арабӣ ва русӣ хеле зиёд аст.

бошад, ҳамон қадар вазифаи худро ба пуррагӣ адо карда метавонад.

Дар масъалаи тарзи талаффузи (орфоэпия) адабӣ чунин қарор шуд, ки нутқи мардуми Самарқанду Бухоро ва атрофи онҳо ба асос гирифта шавад, зеро ин мавзёҳо аз марказҳои қадими маданият ва сиёсии халқи тоҷик ба шумор мераванд ва намунаи талаффузи адабӣ бошад, одатан дар марказҳои калони маданият, дар байни гурӯҳи маданият ҷамъият ва зиёиёни пешқадам ба вучуд меояд.

Хулоса, анҷумани илмӣ лингвистӣ дар таъин кардани асос ва сарчашмаи ташаккули забони адабии миллии тоҷик роли калон бозид.

Дар ин солҳо навиштан ва таълифи китобҳои дарсӣ аз забони тоҷикӣ сар мешавад. Он китобҳо хеле оддӣ ва содда буданд, ҳамаи масъалаҳои сарфу нахвро дар бар намегирифтанд. Китобҳои аввалин ба қалами С.Ализода, Б.Ҳочизода, Ҳ.Бақозода, Т.Зехнӣ, А.М.Белинитский, Л.Бузургзода, А.Мирзоев тааллуқ дошта бошанд, баъдтар дар таълифи он Б.Ниёзмухаммадов, Ш.Ниёзӣ, Н.Маъсумӣ, А.Каримов, Ш.Рустамов саҳм гузоштаанд.

Китоби дарсии забони тоҷикӣ барои донишҷӯён бори аввал бо номи «Грамматикаи забони тоҷикӣ» соли 1956 (фонетикаву морфология) ва соли 1963 (синтаксис) дар таҳрири Б.Ниёзмухаммадов, Ш.Ниёзӣ, Д.Тоҷиев, М.Исматуллоев чоп мешавад. Дар нашрҳои минбаъдаи он Ш.Рустамов низ ҷаҳонашӯро мекунад.

Омӯзиши ҳамаҷаҳонашӯро масъалаҳои гуногуни забони тоҷикӣ аз солҳои панҷоҳум сар мешавад. Дар ин давра баробари тадқиқоти масъалаҳои гуногуни лексика, фонетика, морфологияву синтаксис ва маданияти нутқ ба омӯзиши забони асарҳои адибони ҷаҳонашӯро, масъалаҳои гуногуни таърихи забон ва инчунин омӯзиши шеваҳои забони тоҷикӣ машғул мешаванд. Ҳоло доир ба масъалаҳои мухталифи забоншиносии тоҷик асару монографияҳои зиёде нашр шудаанд. Ҳамаи ин имконият дод, ки грамматикаи илмӣ бо номи («Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» иборат аз се ҷилд) навишта шавад.

Тадқиқ ва омӯзиши ҷиддии забони тоҷикӣ асосан аз аввали солҳои панҷоҳуми асри XX сар мешавад. Муҳаққиқон ба омӯзиш

тамоми ҷиҳатҳои забон машғул мешаванд ва дар шаклгирии илми забоншиносии тоҷик саҳм мегузоранд. Кори он муҳаққиқонро ба чашмаҳои ҷудогона монанд кардан мумкин аст, ки аз он чашмаҳо шохобҳо ва аз онҳо дарё, яъне илми забон ба амал омадааст. Пас, дар шаклгирии илми забон ҳар як муҳаққиқ аз хурд то калон саҳми бевоситаи худро гузоштааст. Илми забон хеле мураккаб буда, ба бахшҳои алоҳида ҷудо мешавад.

Баҳши лексикология. Ин қисмати забоншиносӣ масъалаҳои хеле гуногунро дар бар мегирад. Калима маркази илми забон мебошад, вай, аз як тараф, бо овозҳо, фонемаҳо ва морфемаҳо ва аз тарафи дигар, бо таркибу ибора ва ҷумлаҳо алоқаи зич дорад. Калима воҳиди тағйирёбандатарини забон аст, зеро баробари тағйири инкишофи ҷамъият вай ҳам тағйир меёбад ва ҳама гуна дигаргунӣ ҳаёти ҷамъиятро дар худ инъикос мекунад.

Забоншиносони тоҷик дар солҳои панҷоҳ ва шастуми асри XX ба ин масъала эътибори ҷиддӣ дода, онро мавриди омӯзиши худ қарор додаанд. Дар ин давра доир ба тағйири таркиби лугавӣ ва инкишофу тақмили он якҷанд тадқиқотҳо ба амал меоянд. Ҳолату тағйироти таркиби лугавии забонро дар нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX Н.Маъсумӣ тадқиқ намуда бошад, хусусиятҳои синонимҳо, омонимҳо ва антонимҳои забони тоҷикиро муҳаққиқон М.Муҳаммадиев, Қ.Тоҳирова мавриди омӯзиш қарор дода, асарҳои таълимии ҷудогона ҳам ба таърифи расониданд.

Минбаъд таваҷҷӯҳи муҳаққиқонро лексикаи касбу ҳунар ба худ ҷалб намуда, доир ба лексикаи сарулибос, дӯзандагӣ, гӯлдӯзӣ, таомҳо, косибӣ, ҳунармандӣ, богдорӣ тадқиқотҳои ҷудогона ба амал омадаанд. Ҷиҳати сермаъноии калимаҳо низ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Масъалаҳои топонимҳо ва микротопонимҳои мавзёҳои гуногуни ҷумҳурӣ, ономастика ва этимологияи баъзе калимаҳо низ аз назари тадқиқ берун намондааст.

Яке аз роҳҳои бой гардидани таркиби лугавии забон иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар мебошад. Ин мавзӯ низ таваҷҷӯҳи муҳаққиқони тоҷикро ба худ ҷалб кардааст. Ба забони тоҷикӣ аз забонҳои зиёд калима иқтибос шудааст. Теълоли калимаҳои забонҳои арабӣ ва русӣ хеле зиёд аст.

бошад, ҳамон қадар вазифаи худро ба пуррагӣ адо карда метавонад.

Дар масъалаи тарзи талаффузи (орфоэпия) адабӣ чуқури қарор шуд, ки нутқи мардуми Самарқанду Бухоро ва атрофи онҳо ба асос гирифта шавад, зеро ин мавзӯҳо аз марказҳои қадими мадания ва сиёсии ҳалқи тоҷик ба шумор мераванд ва намунаи талаффузи адабӣ бошад, одатан дар марказҳои қалони мадания, дар байни ғуруҳи маданияи ҷамъият ва зиёни пешқадам ба вучуд меояд.

Хулоса, анҷумани илмии лингвистӣ дар таъин кардани асос ва сарчашмаи ташаккули забони адабии миллии тоҷик роли қалон бозид.

Дар ин солҳо навиштаҳои таълифи китобҳои дарсӣ аз забони тоҷикӣ сар мешавад. Он китобҳо хеле оддӣ ва содда буданд, ҳаман масъалаҳои сарфу нахворо дар бар намегирифтанд. Китобҳои аввалин ба қалами С.Ализода, Б.Ҳочизода, Ҳ.Бақозода, Т.Зехӣ, А.М.Белинитский, Л.Бузургзода, А.Мирзоев тааллуқ дошта бошанд, баъдтар дар таълифи он Б.Ниёзмухаммадов, Ш.Ниёзӣ, Н.Маъсумӣ, А.Каримов, Ш.Рустамов саҳм гузоштаанд.

Китоби дарсии забони тоҷикӣ барои донишҷӯён бори аввал бо номи «Грамматикаи забони тоҷикӣ» соли 1956 (фонетикаву морфология) ва соли 1963 (синтаксис) дар таҳрири Б.Ниёзмухаммадов, Ш.Ниёзӣ, Д.Тоҷиев, М.Исматуллоев чоп мешавад. Дар нашриҳои минбаъдаи он Ш.Рустамов низ ҷаълолаи иштирок мекунад.

Омузиши ҳамаҷаҳади масъалаҳои гуногуни забони тоҷикӣ аз солҳои панҷоҳум сар мешавад. Дар ин давра баробари тадқиқоти масъалаҳои гуногуни лексика, фонетика, морфологияву синтаксис ва маданияти нутқ ба омузиши забони асарҳои адабии ҷудоғона, масъалаҳои гуногуни таърихи забон ва инчунин омузиши шеваҳои забони тоҷикӣ машғул мешавад. Ҳоло донир ба масъалаҳои мухталифи забоншиносии тоҷик асару монографияҳои зиёде нашр шудаанд. Ҳаман ин имконият дод, ки грамматикаи илмӣ бо номи («Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» иборат аз се ҷилд) навишта шавад.

Тадқиқ ва омузиши ҷидди забони тоҷикӣ асосан аз аввали солҳои панҷоҳуми асри XX сар мешавад. Муваққатан ба омузиши

асосии морфология муайян намудани ҳиссаҳои нутқ, ҷиҳатҳои семантикӣ ва грамматикӣ онҳо, категорияҳои грамматикӣ ҳар як ҳиссаи нутқ, калимасозии ҳиссаҳои мустақили нутқ мебошад. Муҳаққиқон дар ҳалли ин масъалаҳо кӯшиши зиёде кардаанд. Албатта, дар таснифи калимаҳо ба ҳиссаҳои нутқ ва меъёрҳои муайян намудани он таъсири забоншиносии рус калон аст, зеро то Инқилоб дар мадрасаҳо грамматикаи забони арабиро меомӯхтанд ва дар он ҷо калимаҳо фақат ба се ҳиссаи нутқ чудо карда мешуданд.

Забоншиносони тоҷик доир ба ҳамаи ҳиссаҳои нутқ тадқиқотҳои ҷудоғоноро анҷом додаанд. Дар он тадқиқотҳо ҷиҳатҳои лексикӣ, дастурӣ, калимасозӣ ва вазифаи синтаксисии ҳар як ҳиссаи нутқ нишон дода шудааст. Ба омӯзиш ва тадқиқи исму феъл, ки ду ҳиссаи нутқи асосӣ ва хеле мураккаб мебошад, эътибори ҷиддӣ дода, аломат ва хусусиятҳои асосии онҳо нишон дода шудааст. Ба тадқиқи ин масъала забоншиносони маъруфи тоҷик Н.Маъсумӣ, Д.Тоҷиев, Ш.Рустамов, Ш.Ниёзӣ, В.С.Расторгуева ба таври ҷиддӣ машғул шуданд. Дар омӯзиши ҳиссаҳои дигари нутқ забоншиносони зиёди дигар саҳм гузоштаанд. Доир ба исм, сифат, ҷонишин, феъл, зарф, пешоянду пасоянд, пайвандак ва ҳиссаҳои тадқиқотҳои алоҳида таълиф ёфтанд. Паҳлуҳои ҷудоғонаи ин ҳиссаҳои нутқ ҳам омӯхта шудааст. Тарзу роҳҳои калимасозӣ ҳам аз назари муҳаққиқон дур намондааст.

Баҳши синтаксис. Ин қисмати забоншиносӣ муҳимтарин баҳши илми забон мебошад, зеро вазифаи асосии забон муоширати байни одамон ва ифодаи фикр аст ва ин ду вазифа ба тӯфайли ҷумла, ки воситаи асосии омӯзиши синтаксис аст, амалӣ мегардад. Шояд ба ҳамин сабаб бошад ки, дар забоншиносии тоҷик ба ин масъала тавачҷӯҳи зиёд додаанд. Ба вазифаи предмети омӯзиши синтаксис ибораву ҷумла ва навъҳои алоқаи байни калимаҳову ҷумлаҳо мебарояд.

Дар забоншиносии тоҷик ибораҳои исмӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ ва феълӣ нисбатан пурра омӯхта шуда, асарҳои ҷудоғона ба таъъ расидаанд. Дар омӯзиши масъалаҳои ибора саҳми С.Мирзоев хеле калон аст.

Сараъзо ва аъзоҳои пайрав ҳам тадқиқ гардидаанд. Доир ба мубтадо, хабар, пуркунанда, муайянкунанда ва ҳолҳо

Доир ба ибораҳои фразеологӣ низ дар забоншиносии тоҷик тадқиқотҳои зиёд анҷом дода шудааст. Натиҷаҳои он бар шакли мақолаҳо, дастурҳо, асарҳои ҷудогона ва лугатҳо дастраси хонандагон гардидааст.

Баҳши ниҳоят муҳими ин қисмати забоншиносӣ тадқиқ ва омӯзиши лугатҳо ва таълифи онҳо мебошад. Бо забони форсӣ-тоҷикӣ як навъи лугат – лугати тафсири ниҳоят зиёд тартиб дода шудааст. Ба ақидаи муҳаққиқон, то 300 намуди ин лугат мушоҳида мешавад. Як қисми ин лугатҳо – «Лугати фус», «Фарҳанги Рашидӣ», «Меъёри Ҷамолӣ», «Чароғи ҳидоят», «Шамс-ул-лугот», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Баҳори аҷам» мавриди омӯзиш гардида бошанд, лугатҳои муътабари «Ғиёс-ул-лугот», «Бурҳони қотей» ба алифбои крилӣ гардонидани шудаанд.

Ба таъб расидани «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (2 ҷилд), «Фарҳанги ибораҳои рехта» (2 ҷилд), «Лугати тоҷикӣ-русӣ» ва «Лугати русӣ-тоҷикӣ» ва лугатҳои зиёди нисбатан хурди дигари тарҷумавӣ, лугати синонимҳо, антонимҳо ва лугатҳои соҳаҳои ҷудогона ва ниҳоят «Энциклопедияи советии тоҷик» (8 ҷилд) ва «Энциклопедияи адабиёт ва санъат» (2 ҷилд) ба он шаҳодат медиҳад, ки илми лексикографияи тоҷик дар замони ҳозира ҳам хеле пеш рафтааст.

Баҳши фонетика. Муҳаққиқони тоҷик ба омӯзиши овозҳо аз солҳои бистуми асри ХХ сар кардаанд. Дар он давра ба сабаби ба алифбоҳои лотинӣ ва крилӣ гузаштан ин масъала мавриди омӯзиш қарор гирифта буд. Ба таври илмӣ тадқиқ намудани системаи овозҳои забони тоҷикӣ аз охири асри ХХ сар шудааст. Масъалаҳои овоз, фонема, садонок, ҳамсадо, ҳичо, зада, оҳанг ва тағйиротҳои овозӣ аз қабилӣ мувофиқат, монандшавӣ, таҳфиф, афзоиш, коҳиш, ҷойивазкунӣ, бадалшавӣ, тағйири овозҳо вобаста ба мавқеъ ва инчунин ҳамнишинии овозҳо ва ғайра мавриди омӯзиш ва тадқиқи овошиносони тоҷик гардидаанд. Муносибати илми фонетика бо илмҳои дигар, методҳои омӯзиши овозҳо, ҷиҳатҳои акустикӣ, тавлидӣ, лингвистии овозҳо, қоидаҳои ҳичосозию ҳичотақсимкунӣ, намудҳои зада ва оҳанг низ аз мадди назари муҳаққиқон дур намондааст. Дар тадқиқи масъалаҳои фонетикаи забони тоҷикӣ саҳми проф. Т.Хаскашцев калон аст.

Баҳши морфология. Омӯзиши ин қисмати забоншиносӣ вобаста ба тартиб додани китобҳои дарсӣ сар шуда буд. Масъалаи

Х.Карим, забон ва услуби Аҳмади Дониш ҳаматарафа тадқиқ гардидаанд.

Муҳаққиқони ин тадқиқотҳо забоншиносони шинохта ва маъруф Н.Маъсумӣ, Р.Ғаффоров, Б.Қамолиддинов ва Х.Хусейнов мебошанд. Саҳми арофессорон Б.Қамолиддинов ва Р.Ғаффоров дар омӯзиши услубҳои забон ва маданияти нутқ ниҳоят бузург аст.

Олимони тоҷик ба тадқиқи ҷиҳатҳои ҷудоғонаи забонӣ, яъне хусусиятҳои лексикӣ, грамматикӣ ва ё забонии асарҳои адибони классик низ машғул шудаанд. Хусусиятҳои лексикии «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Таърихи Бадахшон», «Қашф-алмаҳҷуб», лексикаи ҳарбии «Шоҳнома» ва ҷиҳатҳои грамматикӣ забонии «Қобуснома», «Асрор-ут-тавҳид», «Таърихи салотини мангития», «Маҷмӯъ-ат-таворих» мавриди тадқиқ қарор гирифтаанд.

Мавзӯи тадқиқи баъзе забоншиносон масъалаҳои умумӣ, ҷудоғона ва ё омӯзиши ин ё он забони давраи қадим ё миёнаи форсӣ-тоҷикӣ мебошад. Масъалаҳои синтаксиси ҷумлаҳои соддаи асри XI, феъл дар забони асрҳои X-XI, тафсири лингвистии матнҳои форсии давраи миёна, пешояндҳои асли дар забони форсии давраи миёна, хрестоматияи забони паҳлавӣ, мавқеи пайвандакҳо дар забони адабии классикӣ аз ҳамин қабиланд. Дар омӯзиши ин масъалаҳо саҳми олимони М.Н.Қосимова ва Д.Саймиддинов калон аст.

Баҳши муқоисаи забонҳо. Ба таври муқоиса омӯхтани забонҳо яке аз методҳои санҷидашуда дар илми забоншиносӣ маҳсуб меёбад. Дар ҳолати бо методу усулҳои мазкур тадқиқ намудани забонҳо ҷиҳатҳои умумӣ ва хусусиятҳои ҷудоғонаи ҳар як забон ошкор мегардад. Бо ин роҳ ягон қисмат ва ё тамоми ҷиҳатҳои забон ба таври муқоиса омӯхта мешавад. Забоншиносони тоҷик ҳам аз ин тарзу усули омӯзиш васеъ истифода намудаанд. Дар забоншиносии тоҷик бо ин усул асосан ягон масъалаи мушаххаси забонӣ ба ҷодаи тадқиқ расидааст. Ба таври муқоисавӣ таҳлилу таҳқиқ намудани масъалаҳои забон дар забоншиносии тоҷик асосан аз солҳои ҳафтодуми асри XX сар шудааст. Ин тарзи омӯзиш бештар дар навиштани рисолаҳои номзадӣ докторӣ қорбаст гардидааст. Ба назар мерасад, ки бештар мавзӯҳои ҷудоғонаи забони тоҷикӣ бо забони англисӣ дар

мақолахову асарҳои ҷудогона ба таъб расидаанд. Ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати ифодаи марому мақсад ҳам тадқиқ гардидаанд. Хелҳои ҷумлаҳои соддаи яктаркиба низ мавриди омӯзиш гардида, доир ба онҳо мақолахову асари алоҳида ба таъб расидааст. Дар тадқиқ ва омӯзиши ҷумлаҳои содда олимони зиёд саҳм дошта бошанд ҳам, хизмати проф.Исматуллоев М.Ф. хеле ҷашмрас аст. Доир ба намудҳои алоҳаи байни калимаҳо ва воситаи грамматикӣ ифодаи онҳо низ тадқиқотҳои алоҳида гузаронида шудааст.

Омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб асосан ба солҳои ҳафтод ва ҳаштоди асри ХХ рост меояд. Ин бахши синтаксис нисбатан зиёдтар тавачҷӯхи муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Масъалаҳои асосӣ ва муҳимтарини ин қисмат меъёрҳои таснифи ҷумлаҳои мураккаб, принципҳои асосии гурӯҳбандии ҷумлаҳои пайрав ва ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб, омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҷудогона мебошанд. Доир ба ҳамаи ин масъалаҳо дар забоншиносии тоҷик тадқиқотҳои ҷудогона гузаронида шуда, мақолаву асарҳои алоҳидаи зиёд ба таъб расидаанд. Дар омӯзиш ва тадқиқи ин масъалаҳо забоншиносони зиёд саҳм гузошта бошанд ҳам, ҳиссаи забоншиносони шинохта ва маъруф Д.Тоҷиев, Ш.Рустамов, Ф.Зикриёев, М.Қосимова, Б.Қамолитдинов ниҳоят калон аст. Ба ҷоиҳои давлатӣ ба номи Ибни Сино тақдир гардидани «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (3 ҷилд) шарафмандии тамоми забоншиносони тоҷик мебошад.

Бахши забон ва услуби адибон. Тадқиқ ва омӯзиши забон ва услуби асарҳои ҷудогонаи адибони муосир ва классик як ҷиҳати муҳими илми забоншиносии имрӯза мебошад, зеро забони адиби ҷудогона ҷузъи забони адабии тоҷик мебошад. Дар ин бахш олимони тоҷик тадқиқотҳои ҷиддиро анҷом додаанд. Дар ин гуна тадқиқотҳо ҷиҳатҳои лексикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва услубии асари ҷудогона батафсил тадқиқ карда мешавад. Бо ин тарзи омӯзиш на танҳо ҷиҳатҳои ба худ хоси забони адабии умумӣ низ муайян карда мешавад. Дар забоншиносии тоҷик забон ва услуби повестҳои «Марги судхӯр», «Одина» ва очерки «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик»-и устод С.Айнӣ, романи «Одамони ҷовид»-и Р.Ҷалил, ҳикояҳои

маҳалҳои тоҷикнишини ҷумҳуриҳои Ўзбекистон ва Қазоқистон, аз қабилҳои шеваҳои тоҷикони Андиҷон, Ҷуст, шеваҳои Богдастон, Нанай, Бақсуқ, Бўстонлик ва Бирҷумуллои вилояти Тошканд, Бухоро, Самарқанд, Фориш, Китоб, Ургут, Шаҳрисабз, Бойсун ва Ҳардуриро низ тадқиқ намудаанд. Доир ба шеваҳои маводи ниҳоят зиёд ба таърифи расидааст. Сазовори ҷоидаи давлатии ба номи Ибни Сино гардидаи «Шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (5 ҷилд) нишонҳои пешрафтаи ин соҳаи илми забоншиносии тоҷик мебошад.

Дар омӯзиши шеваҳои гуногуни забони тоҷикӣ заҳмат ва меҳнати шарқшиносон – тоҷикшиносони маъруфи рус Вера Сергеевна Расторгуева ва Анна Зиновьевна Розенфелд ниҳоят бузург аст.

Саҳми олимони рус дар илми забоншиносии тоҷик

Забоншиносии тоҷикро ба иштироки шарқшиносон-тоҷикшиносони рус тасаввур кардан мумкин нест. Дар ташаккули илми забоншиносии тоҷик як гурӯҳи калони шарқшиносони рус хизмати арзанда доранд. Онҳо пеш аз олимони тоҷик ба омӯзиш ва тадқиқи масъалаҳои гуногуни забони тоҷикӣ сар кардаанд. Дар қорҳои Григорев В.В., Семенов А.А., Залеман К.Г., Зарубин И.И., Кузнетсов П.К. доир ба забони тоҷикӣ ва фарқи он аз забонҳои ўзбекиву форсӣ, оид ба забонҳои яғнобӣ, шугнӣ, бартангӣ, рӯшонӣ, мунҷонӣ, ишқошимӣ, орошорӣ, ваҳонӣ, лаҳҷаҳои тоҷикони Қўҳистон ва фарқи он аз лаҳҷаҳои тоҷикони Самарқанду Бухоро, забони гуфтугӯии яҳудиёни Самарқанд, дар бораи алифбои нави (лотинии) тоҷикӣ то солҳои бистуми асри ХХ маълумот дода мешавад, ки ҳоло забони тоҷикӣ чун илми мустақил шакл нагирифта буд.

Минбаъд гурӯҳи калони шарқшиносон-тоҷикшиносон, аз қабилҳои Бертелс Е.А., Андреев Ш.С., Боголюбов Ш.Н., Расторгуева В.С., Лившиц В.А., Оранский И.М., Розенфелд А.З., Фрейман, Эделман Д.Н., Стеблин-Каменский И.М., Соколов С.Н., Соколова В.С., Пахалина Т.Н., Молчанова Е.К., Смирнова О.И. ва дигарон ба тадқиқи омӯзиши забони тоҷикӣ машғул мешаванд. Ин олимони бештар ба тадқиқи се масъала – забонҳои форсӣ-тоҷикии қадима, миёна ва нава, забонҳои помирӣ ва

муқоиса ба риштаи омӯзишу таҳлил кашида шудаанд. Ин дар омӯзиши ҳиссаи нутқи феъл, сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ, намудҳои феъл, ибораи изофӣ, категорияи шумора дар исм, муайянкунанда, пешояндҳо, ҳол, лексикаи ситорашиносӣ, артикли «е», тартиби калима, ибораҳои фразеологӣ, вокализмҳо, аъзоҳои ҷумлаҳои содда мушоҳида мешавад. Мавзӯҳои калимаҳои модалию ҳиссачаҳо, сифат, сигаи хабарӣ, системаи феъл, воситаҳои лексикӣ ва грамматикӣ микдор, алоқаи тобеъ, пешояндҳои тоҷикӣ бо русӣ дар нақшаи муқоисавӣ ва типологӣ омӯхта шудаанд. Сифати феълиро ҷонишин бо забони немисӣ ва артикли калимасозии суффиксҳо бо забони форсӣ дар муқоиса омӯхта шудаанд. Дар ин бахш саҳми олимони шинохта М.Б.Шаҳобова, П.Чамшедов ва И.Б.Мошеев хеле назаррас аст.

Баҳши омӯзиши забонҳои помирӣ. Омӯзиши забонҳои помирӣ як қисмати илми забоншиносии тоҷик мебошад. Ба забонҳои помирӣ забонҳои рӯшонӣ, бартангӣ, вахонӣ, шугнӣ, язғулӯмӣ, рошорӣ, ишкошимӣ, сарикӯлӣ дохил мешавад. Забонҳои помирӣ ҳам ба таври мавзӯҳои рисолаҳои номзадӣ докторӣ ва ҳам ба тарикӣ тадқиқотҳои ҷудоғонаи илмӣ омӯхта шудаанд. Доир ба ин забонҳо мақолаву асарҳои зиёде ба таъби расидаанд. Забонҳои мазкур ба таври умумӣ ва ё ҷиҳатҳои ҷудоғонаи онҳо – системаи овозҳо, ҳиссаҳои нутқ, ҷумла ва аъзоҳои он хусусиятҳои лексикиву фразеологӣ, топонимика ва микротопонимика, антропонимҳо, лаҳҷаи баъзе аз ин забонҳо, муқоисаи забони тоҷикиву забонҳои помирӣ ва масъалаҳои гуногуни дигар тадқиқ гардидаанд. Аз забоншиносони шинохтаи тоҷик Д.Карамшоев, Р.Х.Додхудоев, М.Файзов дар тадқиқи ин забонҳо ҳиссаи калон гузоштаанд.

Баҳши шевашиносӣ. Шева як шоҳаи забони умумихалқӣ буда, бо асоси худ – забони адабии миллӣ алоқаи зич дорад. Яке аз сарчашмаҳои бой гардидани таркиби луғавии забон ин маводи шевахост. Муҳаққиқони тоҷик ба ин қисмати илми забоншиносӣ тавачҷӯҳи махсус зоҳир намудаанд. Илми забоншиносии тоҷик бо омӯхтани шеваҳо оғоз гардидааст. Дар ин кор тоҷикшиносони рус – В.С.Расторгуева, А.З.Розенфелд, Р.Л.Немонова, Л.В.Успенская, А.Л.Хромов саҳми калон доранд. Гуфтугӯи мардуми аксари маҳалҳои тоҷикнишини ҷумҳурӣ мавриди омӯзишу тадқиқ қарор гирифтааст. Забоншиносон шеваи тоҷикони

Самарқанд табдил мегардад ва Лутфулло Бузургзода донишҷӯи курси сеюм мешавад. Худи ҳамон сол бо ҳамроҳии Зехнӣ Т. «Китоби дарсии забони модарӣ»-ро (қисми I) нашр мекунад. Соли 1934, яъне соли вафоти академик Марр Я.Н. асари калони Лутфулло Бузургзода бо номи «Академик Марр ва дигаргуниҳо дар илми забоншиносӣ» чоп мешавад. Ин асари мубоҳисавӣ доир ба илми забоншиносӣ буда, минбаъд як гурӯҳ олимон аз қабили Андреев М.С., Фитрат А. ва Бертелс Е.Э. он баҳсро давом медиҳанд.

Л.Бузургзода баробари таҳсил дар Донишгоҳ дар баҳши самарқандии Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Омӯзишгоҳи педагогии Самарқанд, шӯъбаи гоибонаи Институти педагогии Сталинобод ва Идораи маҷаллаи ҳаҷвии «Мулло Мушфиқӣ» кор мекард.

Соли 1935 Лутфулло Бузургзода Донишгоҳро бо дипломи аъло хатм мекунад. Мавзӯи рисолаи дипломии хатмкунии Л.Бузургзода «Шеваи тоҷикии ҷамоаи Чилгазии Исфара» ном дошта, ба он муқарризон устод С.Айнӣ ва проф.Ф.Юнусов баҳон баланд додаанд. Номгӯи муқарризон шохиди ҷӣ андоза илмӣ будани он рисоларо нишон медиҳад. Соли 1932, ҳангоми донишҷӯӣ ҳамроҳи Баҳром Ҳодизода ва Абдусалом Дехотӣ китоби дарсии «Забони модарӣ»-ро менависад. Нашри ин китобҳо ба он далолат мекунад, ки забоншиносии тоҷик дар симои Лутфулло Бузургзода як муҳаққиқи боистеъдоди соҳаи забоншиносиро дарёфтааст.

Баъди хатми донишгоҳ Лутфулло Бузургзода бо ҳамроҳии ҳамкурсонаш Баҳром Ҳодизода ва Холиқ Мирзозода ба пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Сталинобод ба кори доимӣ меояд. Чанде ба сифати муҳаррири нашриёт ва баъд корманди илмии базаи тоҷикистони АИ ИҶШС (СССР) ба фаъолияти меҳнатӣ машғул мешавад. Дар ҳамон солҳо дар Институти педагогии шаҳри Сталинобод аз шевашиносии тоҷик, таърихи забон ва фолклор лексия меҳонад.

Лутфулло Бузургзода охири соли 1941 ихтиёрӣ ба фронт меравад ва дар мудофияи шаҳрҳои Москваю Ленинград (Санкт-Петербургӣ, имрӯза) иштирок менамояд. Барои аз фашистон озод кардани Белоруссия низ ҷонбозиҳо кардааст. 12 ноябри соли 1943 дар наздикии шаҳри Витебск қаҳрамонона ҳалок мегардад.

лахчаҳои забони тоҷикӣ машғул шудаанд. Баробари ин ҳамаи онҳо ба омӯзиши масъалаҳои ҷудогонаи забони адабии муосири тоҷик машғул шудаанд. Азбаски ин донишмандон дар марказҳои илми шӯравӣ – Москва ва Ленинград фаъолият доштанду асархояшон ба забони русӣ чоп мешуд, ба туфайли он асарҳои забоншиносони мамлакатҳои дигар бо забони тоҷикӣ шинос мешуданд.

Як гурӯҳ забоншиносони русзабон дар дохили ҷумҳурӣ ба омӯзишу тадқиқи забони тоҷикӣ ва шеваҳои он машғул буданд. Ҳиссаи онҳо низ дар инкишоф ва такмили илми забоншиносии тоҷик кам нест. Дар асарҳои онҳо масъалаҳои мубрами илми забоншиносии тоҷик ҳаллу фасл гардидааст. Номи олимони шинохта: Хромов А.П., Калонтаров Я.И., Капранов В.А., Неменова Р.Л., Успенская Л.В., Хушенова С.В., Мошеев И.Б., Мещеряков В.Н.-ро аксари хонандагони тоҷик мешиносанд. Масъалаҳои тадқиқотии онҳо гуногун буда, бисёр паҳлуҳои илми забонро дар бар мегирад.

Дар тақомул ва ташаккули илми забоншиносии давраи шӯравии тоҷик саҳми олимони шинохтаи халқамон Л.Бузургзода, Ш.Ниёзӣ, Б.Ниёзмухаммадов, Н.Маъсумӣ ва Д.Тоҷиев хеле бузург аст.

Лутфулло Бузургзода (1909-1943). Забоншинос, шевашинос, фолклоршинос ва адабиётшиноси номии тоҷик Лутфулло Бузургзода соли 1909 дар деҳаи Навгилеми Исфара дар хонаводаи марди фарҳангӣ ба дунё омадааст. Маълумоти миёнаро дар мактабҳои Навгилем, Исфара, Ҳуқанд ва Уфа гирифтааст. Соли 1927, баъди хатми мактаби миёнаи ба номи Бобури шаҳри Ҳуқанди Ўзбекистон падараш ӯро барои хондан ба Омӯзишгоҳи педагогии шаҳри Уфаи Бошқирдистон мебарад. Соли 1929 баъди хатми Омӯзишгоҳ ба шаҳри Исфара омада, дар Комитети комсомолии шаҳр кор мекунад. Соли 1930 барои хондан ба шаҳри Самарқанд омада, ба Академияи педагогии Самарқанд дохил мешавад. Яке аз адабиётшиносони маъруф, профессор Холиқ Мирзозода, ки он солҳо ҳамсабақи Л.Бузургзода буд, баъдҳо дар хотираҳои худ дар хусуси ин марди донишманд чунин навиштааст: «Лутфулло Бузургзода барои хуштабӣ, ҳозирчавобӣ, рафоқат, дақиқкорӣ, зиракӣ ва сербахс буданаш ба дилу дидан ман роҳ ёфт». Соли 1933 Академияи педагогӣ ба Донишгоҳи

модар хурд ятим мемонад ва дар хонаи бачагон тарбия меёбад. Фаъолияти меҳнатии худро солҳои 1927-1930 аз муаллимӣ дар шаҳрҳои Душанбе ва Самарқанд сар мекунад. Солҳои 1930-1939 дар омӯзишгоҳи педагогӣ ва баъд дар Институти муаллимтайёркунии Тошканд кор мекунад. Солҳои 1940-1947 дар Институти тадқиқотии илмии мактабҳои Вазорати маорифи халқи Тоҷикистон кор кардааст. Аз соли 1947 то охири умр дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон аввал ба сифати ходими илмӣ ва баъд дар вазифаи мудири сектори забони тоҷикӣ кор кардааст.

Фаъолияти илмию педагогии Шавкат Ниёзӣ аз таълифу тартиб додани китобҳои дарсӣ ва дастурҳои амаливу барномаҳои таълимӣ сар мешавад. Ӯ барои омӯзишгоҳҳои педагогӣ «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (1940), Супоришҳо аз грамматикаи забони тоҷикӣ (фонетика ва морфология) ва ҳамроҳи Лутфулло Бузургзодаву Б.Ниёзмӯхаммадов барои мактабҳои миёна китоби дарсии «Грамматикаи забони тоҷикӣ» менависад. Ғайр аз ин дар таълифи аввалин китоби дарсии мактабҳои олӣ «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (1956) аз фонетикаву морфология иштирок кардааст.

Фаъолияти илмии Шавкат Ниёзӣ бештар ба тадқиқ ва омӯзиши масъалаҳои гуногуни қисмати морфологияи грамматикаи забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Роҳҳо, усулҳо ва қолабҳои калимасозии исму сифат нисбатан пурра ва ҳаматарафа аз тарафи ин муҳаққиқ мавриди баррасӣ ва омӯзиш қарор гирифтааст. Вожаи инфикс ба тавассути Ш.Ниёзӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардида, доир ба вазифаҳои грамматикӣ он мақолаи чудогона бахшидааст. Доир ба ҳиссаҳои номии нутқ ва феълҳои таркибии номӣ чанд мақола навишта ба ин қисмати сарфи забони тоҷикӣ равшанӣ андохтааст. Умуман, ба омӯзиши ҳиссаҳои номии нутқ ва махсусан исму сифат олим тавачҷӯхи зиёд намудааст.

Доир ба имлову зада ва инчунин ҷумлаҳои мураккаби пайваست ва баъзе воситаҳои грамматикӣ алоқаи байни ҷумлаҳои таркиби он фикру мулоҳизаҳо баён намудааст. Монографияи Ш.Ниёзӣ «Исм ва сифат дар забони адабии тоҷик» (1954) ҳоло ҳам аҳамияти худро гум накардааст. Шавкат Ниёзӣ дар тарбияи як қатор забоншиносон саҳми босазо дорад.

Л.Бузургзода умри кӯтоҳ дида бошад ҳам, дар ташаккул ва инкишофи ҳам забоншиносӣ ва ҳам адабиётшиносиву фолклоршиносии тоҷик хизмати босазо кардааст. Корҳои илмӣ ӯ аз рӯйи мундариҷаву услуб ва тарзу ҳалли худ намунаи барҷастаи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ буданд. Бисёри он тадқиқотҳо то ҳол аҳамияти худро гум накардаанд.

Солҳои 1937-1941 самарабахштарин солҳои фаъолияти илмӣ, адабӣ, педагогӣ ва ҷамоатчиғии Лутфулло Бузургзода ба шумор мераванд. Дар ин давра наздик 40 асари ӯ доир ба шевашиносӣ, лугат, фолклор, забоншиносӣ, усули таълим, адабиёти классикии форсу тоҷик ва адабиёти навини тоҷик чоп мешаванд.

Л.Бузургзода чун адабиётшинос ба ҳаёт ва эҷодиёти Н.Хусрав, Рӯдакӣ, Саъдӣ, Ҷомӣ, Бобоюнус Худойдодзода, «Достони Ғурӯғӣ», шӯриши Восеъ бахшида мақолаву асарҳои тадқиқотӣ навиштааст. Асари калонҳаҷми адабиётшиношиаш «Инъикоси Шӯриши Восеъ дар фолклор» мебошад, ки бо ҳамроҳии Р.Чалилов навиштааст. Л.Бузургзода чанд муддат вазифаи нахустин раиси Иттифокҳои касабаи коркунони илму маорифи ҷумҳуриро низ ба ӯҳда доштааст.

Фаъолияти лингвистии Л.Бузургзода хеле васеъ буд. Асарҳои илмиву китобҳои дарсии навиштаи ӯ ҳамаи қисматҳои забоншиносиро дар бар гирифтаанд. Ба ин китобҳои зерин далел шуда метавонанд: Шеваи тоҷикони Чилгазӣ (1936), Материалҳо ба грамматикаи забони тоҷикӣ (1937), Таблитсияҳои грамматикӣ (1978), Шеваи Ленинобод (1937), Баъзе хусусиятҳои забони аҳолии Самарқанд (1938), Очерки мухтасари диалектологияи тоҷик (1939), Харитаи диалектологияи шеваҳои тоҷикии водии Фарғона (1939), Фонетикаи забони тоҷикӣ (1940), Морфологияи забони тоҷикӣ (1941), Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ (1942).

Ин асарҳо дар замоне навишта шудаанд, ки илми забоншиносии тоҷик тавлид ёфта истода буд, бинобар он гуфтаи забоншиносии маъруф Р.Ғаффоров «Бузургзода яке аз бунёдгузори муктадири илми забоншиносии тоҷик аст» сад дар сад дуруст аст.

Шавкат Ниёзӣ (1905-1962). Забоншиносии боистеъдоди тоҷик, номзади илми филология Шавкат Ниёзӣ соли 1905 дар шаҳри Бухоро, дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Аз падару

ба қисматҳои сарфу наҳв, услубҳои забон ва маданияти нутқ ва инчунин тартиб додани лугат эътибори махсус додааст. Дар омӯзиш ва тадқиқи яке аз мавзӯҳои мураккабтарину душвортарини бахши морфология – ҳиссаи нутқи феъл сахми олим ниҳоят калон аст. Доир ба ҷумлаҳои содда ва мураккаб низ Н.Маъсумӣ тадқиқотҳои назаррас дорад.

Дар забоншиносии муосири тоҷик омӯзиш ва тадқиқи забон ва услуби эҷодӣ адиб ва ё асари ҷудогона ба номи Н.Маъсумӣ алоқаманд мебошад. Тадқиқоти нисбатан пурра ва мукамали ин бахш бори аввал аз тарафи ин олими пухтакор ва нуктасанҷ анҷом дода шудааст. Асарҳои пурарзиши олим дар ин соҳа «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» ва «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» мебошанд, ки барои муҳаққиқони минбаъдаи ин соҳа чун кутбнамо хизмат кардаанд. Дар асари яқум забон ва услуби яке аз асарҳои устод С.Айнӣ – «Марги судхӯр» ҳаматарафа тадқиқ гардидааст. Дар он ҷиҳатҳои лексикӣ, сарфӣ ва наҳвии повести мазкур пурра муайян карда шудааст.

Паҳлуи дигари фаъолияти эҷодии Н.Маъсумӣ ба таълифи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимӣ, методӣ ва барномаҳо алоқаманд мебошад. Ба ин «Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ», «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (бо ҳаммуаллифӣ), «Усули таълими хониши адабӣ», «Адабиёти советӣ» (бо ҳаммуаллифӣ), «Фолклори тоҷик» мисол шуда метавонанд.

Дар қори ба ҷоп ҳозир намудан ва нашри лугати дучилдаи тафсирии «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (1969) меҳнати дандоншикан ва хизмати бузурги Н.Маъсумӣ мушоҳида мешавад.

Носирҷон Маъсумӣ доир ба масъалаҳои гуногуни забон ва адабиёти тоҷик зиёда аз 25 асари илмиву 200 мақолаи ҷудогонаро ба таъби расонидааст.

Н.Маъсумӣ чун ходими намоёни ҷамъиятӣ ва илмӣ ба сифати депутати Совети Олии ҶШС Тоҷикистон (даъватҳои 6-8), раиси Шӯъбаи тоҷикистони Ҷамъияти дӯстӣ ва робитаҳои мадани ИҶШС (СССР) ва Афғонистон, аъзои Шӯрои умумииттифоқӣ оид ба масъалаҳои лексикология ва лексикография ва дахҳо вазифаҳои ҷамъиятии дигар фаъолият дошт.

Носирҷон Маъсумӣ (1915-1974). Н.Маъсумӣ соли 1915 дар кишлоқи Қаратоғ, дар оилаи деҳқони оҳангар таваллуд шудааст. Соли 1930 курси дусолаи таълиму тарбияи шаҳри Самарқандро хатм намуда, дар Омӯзишгоҳи педагогии Панҷакент аз забону адабиёт дарс мегӯяд. Соли 1940 Институти педагогии шаҳри Душанберо хатм намуда, дар ҳамон ҷо дар вазифаҳои муаллим, мудири кафедраи забони тоҷикӣ (1948-1951), мудири кафедраи адабиёт (1953-1965) ва муовини ректори Институти педагогӣ (1956-1959) доир ба илм кор мекунад. Меҳру муҳаббатро нисбат ба забону адабиёт дар қалби Маъсумӣ устодонаш, олимони номдор Лутфулло Бузургзода ва Шарифҷон Ҳусейнзода бедор намуданд.

Носирҷон Маъсумӣ соли 1959 директори Институти забон ва адабиёти АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон таъин мешавад. Соли 1969 Маъсумӣ аъзои вобастаи АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб мешавад ва чанде вазифаи академик – котиби шӯъбаи ҷамъиятшиносии АИ Тоҷикистонро адо мекунад.

Фаъолияти эҷодии Н.Маъсумӣ хеле васеъ ва гуногунранг мебошад. Ӯ забоншинос, адабиётшинос, лугатшинос, мунаққид, шоир, муаллим ва ходими ҷамъиятӣ буд.

Фаъолияти адабии Н.Маъсумӣ бо шеърнависӣ сар шудааст, ба ғайр аз шеърҳои лирикӣ ва граждани вай дostonҳои «Мамлакат» ва «Достони мулки саодат»-ро эҷод кардааст.

Н.Маъсумӣ чун адабиётшинос доир ба Ҳофизи Шерозӣ, таърихи адабиёти тоҷики асрҳои XVIII-XIX ва намояндагони он – Ҳусайни Дониш, Мирзо Содиқӣ Муншӣ, Ҳозик, Гулханӣ, Махмур, Маъдан, Туграл ва ҳам адабиёти ҳозираи тоҷик ва паҳлуҳои он, инчунин ҳаёт ва эҷодиёти С.Айнӣ, А.Лохутӣ, М.Турсунзода, Ҳ.Юсуфӣ, М.Раҳимӣ ва адибони дигар тадқиқотҳо бурда, саҳми ҳар яке аз онҳоро дар инкишофи адабиёт нишон додааст.

Паҳлуи дигари фаъолияти эҷодии Н.Маъсумӣ омӯзиш ва тадқиқи масъалаҳои гуногуни илми забон мебошад. Тавачҷӯҳи олимро бештар вазъият ва тағйиротҳои таркиби лугавии забони адабии тоҷик аз асри X то XIX, вазъияти забони адабӣ дар ибтидои асри XX ва роҳҳои инкишофу тараққиёти ҳолати ҳозираи забони адабӣ ба худ ҷалб намуда, тадқиқотҳои зиёде анҷом додааст. Ҳангоми омӯзиш ва баррасии ҳолати ҳозираи забони адабӣ

С.Айнӣ, М.Турсунзода, А.Деҳотӣ, Ҷ.Икромӣ, Носири Хусрав ва Аҳмади Дониш низ фикру мулоҳизаҳои хешро баён намудааст.

Асарҳои монографию таълимии «Чумлаҳи содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик», «Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик», «Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик» паси ҳам дар нимаи аввали солҳои шастуми асри ХХ аз чоп мебароянд. Дар ин асарҳо масъалаҳои асосии нахви забони тоҷикӣ ва инчунин мавзӯҳои ҷудоғона мавриди баррасӣ гардидаанд. Дар китоби яқум бори аввал сараъзо ва аъзоҳои пайрави чумла, чумла ва хелҳои он аз ҷиҳати ифодаи маъно ва таркиб, мухотабу калимаҳои туфайлӣ ва инчунин навъҳои алоқаи байни калимаҳо бо воситаҳои ифодаи грамматикӣ ба таври нисбатан пурра ба риштаи таҳлилу таҳқиқ кашида шудаанд. Китоби дуюм бошал, доир ба чумлаҳои мураккаби тобеъву пайваст ва сертаркиб маълумот медиҳад. Тамоми таълифоти проф.Б.Ниёзмӯҳаммадов доир ба забоншиносии тоҷик дар асарҳои мунтахаби ӯ бо унвони «Забоншиносии тоҷик» гирд оварда шудааст. Ин асар соли 1970 сазовори ҷоиҳои давлатии ба номи Абӯалӣ ибни Сино гардидааст.

Саҳми Б.Ниёзмӯҳаммадов дар тарбия ва тайёр намудани мутахассисони баландихтисос хеле калон аст. Як гурӯҳ забоншиносон бо роҳбарии бевоситаи ӯ рисолаҳои номзадӣ доктории худро дифоъ карда бошанд, ба гурӯҳи дигар ҳангоми химояи корҳои илмиашон чун муқарризи дасти ёрӣ дароз намудааст.

Ҳукумати Тоҷикистон хизматҳои проф. Б.Ниёзмӯҳаммадовро дар инкишофи илми забоншиносии тоҷик ва тайёр намудани мутахассисон ба назар гирифта, ӯро бо унвони фахрии «Ходими Хизматнишондодаи илми Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва якҷанд ордену медалҳо сарфароз гардонидаст.

Додочон Тоҷиев (1915-1987). Муаллими Хизматнишондодаи Тоҷикистон (1965), доктори илми филология (1971), профессор (1967), дорандаи Ҷоиҳои давлатии ба номи Абӯалӣ ибни Сино (баъд аз марг). Додочон Тоҷиев 22 март соли 1915 дар шаҳри Конибодом, дар оилаи касиби оддӣ ба дунё омада, таҳсилоти миёнаи нопурраро дар зодгоҳи худ -- шаҳри Конибодом гирифта, сипас солҳои 1930-1934 хонданро дар Омӯзишгоҳи педагогии шаҳри Хучанд давом медиҳад.

Ба гуфтаи Президенти Академияи фанҳои ҶШС Тоҷикистон, академик М.Осимӣ «Адабиётшиносӣ ва тадқиқи эҷодиёти даҳанакӣ халқ, забони адабии ҳозираи тоҷик ва лугатсозиву лугатшиносӣ, лаҳҷашиносӣ ва омӯзиши таърихи забон, шеърӯ шоирӣ аз хизматҳои ин марди дарёдил ба пояҳои нави инкишоф расиданд».

Бобочон Ниёзмухаммадов (1906-1979). Ниёзмухаммадов Б. 5 майи соли 1906 дар маҳаллаи Фирӯзобаи шаҳри Конибодом дар оилаи касиб ба дунё омадааст. Маълумоти миёнаро дар зодгоҳи худ мегирад ва баъд барои хондан ба Институти муаллимтайёркунии шаҳри Тошканд меравад ва онро соли 1929 хатм намуда, то соли 1932 дар зодгоҳаш ба сифати муаллим кор мекунад. Пас аз хатми аспирантура (1938) мудирӣ сектори таърихӣ забоншиносӣ ва солҳои 1941-1944 директори Институти таърих, забон ва адабиёти филиали таҷикистони АИ ИҶШС (СССР) шуда кор мекунад. Аз соли 1944 то соли 1948 дар докторантура таҳсил мекунад ва соли 1948 дар мавзӯи «Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» рисолаи докториро дифоъ мерасонад ва соли 1952 ба унвони профессорӣ сазовор мегардад. Аз соли 1948 то 1951 вазифаи ҷонишини раиси Президиуми филиали тоҷикистони АФ ИҶШС ва аз соли 1951 то 1953 ноиби Президенти АФ ҶШС Тоҷикистонро адо менамояд. Солҳои 1953-1962 академик-котиби Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятии АФ ҶШС Тоҷикистон буд. Аз соли 1958 то 1976 вазифаи мудирӣ сектори забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ Тоҷикистонро ба ӯҳда дошт ва баъд ба нафақа мебарояд.

Фаъолияти илмӣ-педагогии Б.Ниёзмухаммадов асосан аз нимаи дууми солҳои чили асри ХХ оғоз меёбад. Вале ӯ аз соли 1938 то ба имрӯз яке аз муаллифон ва мураттибони китобҳои дарсӣ аз забони тоҷикӣ барои хонандагони мактаб ва донишҷӯёни мактабҳои олии мебошад. Доир ба масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ мақолаҳои китобҳои ҷудоғонаи зиёдеро таълиф намудааст. Дар онҳо доир ба шеваҳои тоҷикони Конибодому Шаҳритус, барои забоншиносии марксистӣ, таълимоти марксистӣ дар бораи забон ва вазифаҳои нависандагони Тоҷикистон барин масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик дохил мешаванд. Доир ба забони асарҳои адибон, аз қабилӣ

асри ХХ силсилаи мақолаҳои проф. Д. Тоҷиев оид ба масъалаҳои намудҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол, калимаҳои ҳамнисбат, сермаъноии ҷумлаҳои пайрав, ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак, пайвандакҳои таркибии тобеъкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷумлаҳои мураккаби омехта, ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб, воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва ғайра пай дар пай аз ҷоп мебароянд. Дар ин соҳа ӯ мактаби худро дошт. Ҳоло як гурӯҳ забоншиносон кори ин мактабро давом дода истодаанд.

Профессор Тоҷиев Д. зиёда аз 90 асарҳои илмӣ навишта, ҷоп кунонидааст. Асарҳои муҳимтарини ӯ инҳоанд: «Тарзҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1955), «Сифати феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1954), «Ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиба» (1966), «Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1971), «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1981).

Профессор Тоҷиев Д. дар таълифи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимӣ ва барномаҳо барои мактабҳои миёна ва олии аз забони тоҷикӣ хизмати арзанда дорад.

Профессор Тоҷиев Д. дар тарбия ва ба камол расонидани забоншиносон саҳми босазое гузоштааст. Зиёда аз 15 нафар олимон-забоншиносони тоҷик бо роҳбарии бевоситаи ӯ рисолаҳои номзадӣ доктории худро дифо кардаанд. Проф. Д. Тоҷиев на фақат ба шогирдони худ, балки ба ҳар як муҳаққиқи корафтода самимона ва ғамхорона муносибат мекард. Бо дастгирию мадади устод, ки аз соли 1973 то охири умри худ (1987) сарвари Шӯрои дифои рисолаҳои номзадӣ ва доктории донишгоҳро ба ӯҳда дошт, садҳо нафар муҳаққиқон соҳиби дараҷаҳои илмӣ шуданд.

Структурализмӣ шӯравӣ ва лингвистикаи амалӣ (прикладная лингвистика)

Соли 1950 Институти забоншиносии АФ ИҶШС ва соли 1957 Институти забони русӣ кушода мешавад. Дар натиҷа тайёр кардани мутахассисони илмӣ доир ба забоншиносӣ боз ҳам беҳтар мегардад. Қорҳои забоншиносӣ беш аз пурнатиҷа ва ғуногунсоҳа мегардад. Баробари инкишофи назарияи предмети

Фаъолияти меҳнатии Д.Тоҷиев ба ҳайси муаллим аз омӯзишгоҳҳои шаҳрҳои Хучанд, Конибодом ва Сталинобод (Душанбеи имрӯза) оғоз ёфтааст. Соли 1938 Д.Тоҷиев бо мақсади таҳсил ва такмили дониши худ роҳи шаҳри Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург)-ро пеш гирифта, ба факултаи эроншиносии Донишгоҳи давлатии Ленинград дохил мешавад ва онро соли 1941 хатм менамояд. Ҳангоми таҳсил дар ин донишгоҳи бонуфуз аз шарқшиносони машҳури замон – аъзои вобастаи Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ А.А.Фрейман, Е.Э.Бертелс, профессор И.И.Зарубин ва дигарон сабақ мегирад. Рисолаи дипломии Д.Тоҷиев таҳти роҳбарии проф.И.И.Зарубин дар мавзӯи «Вожаи «об» дар забони муосири тоҷик» аз тарафи устодон баҳои баланд мегирад. Мухтасари он соли 1951 дар яке аз нашрияҳои мӯътабари Иттиҳоди Шӯравӣ – «Труды Института языкознания АН СССР» ба таъб мерасад. Сар шудани ҶБВ давом додани таҳсилро дар аспирантура ба ҷавони ташнаи илм имконият намендиҳад. Солҳои 1942-1946 дар кӯшунҳои сарҳадӣ хизмат менамояд.

Баъди хизмат ба Тоҷикистон баргашта аввал ба сифати мудири кабинети забону адабиёти тоҷики Институти илмиву тадқиқотии мактабҳои Вазорати маорифи Тоҷикистон ва баъд дар вазифаи директори Институти такмили ихтисоси муаллимонии ҳамин вазорат кор мекунад. Соли 1951 таҳти роҳбарии А.А.Фрейман дар мавзӯи «Воситаҳои алоқаи муайянкунандаи муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» рисолаи номзадӣ ва соли 1971 дар мавзӯи «Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии ҳозираи тоҷик» рисолаи докторӣ ҳимоя мекунад. Тоҷиев Д. аз соли 1953 то соли 1987 вазифаи мудири кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Тоҷикистонро ба ўҳда дошт.

Профессор Тоҷиев Д. яке аз забоншиносони соҳибисеъдод ва маъруфи халқи тоҷик, яке аз бунёдгузорони илми забоншиносӣ дар Тоҷикистон ба шумор меравад.

Фаъолияти илмии Тоҷиев Д. гуногунсоҳа буда, доир ба ҳамаи қисматҳои забоншиносӣ – лексикологиву лексикография, фонетикаву орфография, морфологияву синтаксис, услуб ва таърихи забон тадқиқот бурдааст. Вале хизмати ӯ дар соҳаи синтаксис барҷаста буда, мақоми махсус дорад. Солҳои ҳафтодуми

ҳаматарафа тадқиқ шуда истода бошад, аз тарафи дигар, омӯзиши амалии қабатҳои ҷудогонаи системаи забон бо ҷамъбасти назариявӣ доир ба лексикология, фонетика ва грамматика якҷоя гузаронида мешавад.

Лексикография ва назарияи лексикология. Тартиб додани лугат дар давлати шӯроҳо бевосита бо роҳбарии В.И. Ленин сар шудааст. Вай борҳо ба зарурати сохтани лугати забони ҳозираи русӣ, лугати калимаҳое, ки ҳам дар айни замон ва ҳам дар замони классикӣ истифода мешуданд, яъне лугате, ки аз Пушкин сар карда то Горкийро дар бар гирад, эътибор додааст. Солҳои 1935-1940 лугати чорчилдаи Д.Н. Ушаков «Толковый словарь русского языка» чоп мешавад. Ин лугат 85 289 калимаро дар бар гирифта, онҳоро аз ҷиҳати семантикӣ ва шаклӣ шарҳ медиҳад. Ғайр аз ин дар ин лугат ҷиҳатҳои услубии калимаҳо (китобӣ, тантанавӣ, халқӣ ва дуруштмаъно), хусусияти таъсирбахшии калимаҳо (ҳақоратомез, кинояомез, нописандона, шӯхиомез, таҳқиромез ва ғайра), таърихӣ (қадимӣ, кӯҳнашуда, тоинқилобӣ, нав ва ғайра) ва ё соҳавӣ (илмӣ, техникӣ, дафтардорӣ, шоирона ва ғайра) низ оварда шудааст. Соли 1949 профессор Ожегов С.И. дар асоси ин лугат лугати якчилдаи «Лугати забони русӣ»-ро тартиб медиҳад. Дар соли 1948-1965 лугати 17-чилдаи «Лугати забони адабии ҳозираи рус» чоп мешавад, ки 120480 калимаро дар бар мегирад. Ин лугат калимаҳои дар истеъмол будаи 100 соли охири забони русиро пурра дар бар мегирад. Лугати мазкур на танҳо дар омӯзиши забони ҳозираи русӣ, балки адабиёти бадеии асрҳои XIX ва XX ба хонанда ёрии калон мерасонад. Муаллифони лугат сазовори Ҷоизаи мукофоти Ленинӣ гардиданд. Ғайр аз ин лугатҳои диалектологӣ, этимологӣ, синонимӣ, фразеологӣ, орфографӣ, орфоэпӣ, калимасозӣ, дузабона ва ғайра чоп шуданд. Дар солҳои ҳокимияти шӯравӣ доир ба забонҳои миллии халқҳои дигар низ чунин лугатҳо интишор ёфтаанд.

Забоншиносони тоҷик ҳам дар ин давра як қатор лугатҳо тартиб додаанд, ки дар омӯзиши забони тоҷикӣ саҳми калон доранд. Чанде аз онҳоро дар ин ҷо овардан мумкин аст. Баъди Инқилоб баробари огози сохти нав – сотсиалистӣ, ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъият пеш меравад, тараққӣ мекунад. Мафҳумҳои нав ба нав ба амал меоянд, илму техника бо суръат пеш меравад. Ҳамаи ин сабаби бой гардидани таркиби лугавӣ мегардад. Номҳои

забоншиносӣ диққати забоншиносонро структурализм ва методҳои математикӣ дар забоншиносӣ ба худ ҷалб мекунад. Структурализм чун давраи нав дар таърихи забоншиносӣ ва алоқаи зичи он бо забоншиносии мантиқӣ-математикӣ ва семиотика машхур мешавад. Аз соли 1960 маҷмӯаи «Новое в лингвистике» нашр мешавад. Доир ба тарғиби структурализм ва методҳои он мақолаву китобҳо ҷоп карда мешаванд. Кӯшиши омӯзиши структурӣ-математикии забон авҷ мегирад. Шавқу ҳавас ба сохтани қолабҳои шаклии забон, статистикаи нутқ, таълими барномавии забон зиёд мешавад.

Масъалаи чун илми мустақил донишҷанбаи лингвистикаи математикӣ ба миён меояд. Аммо аз байн чандин сол гузашта бошад ҳам, доир ба ҳудуди илми лингвистикаи математикӣ ақидаи ягона нест. Баъзе олимони онро як ҷузъи илми математика шуморанд, гурӯҳи дигар ба илми забоншиносӣ алоқаманд мешуморанд.

Назарияи забоншиносии шӯравӣ пеш аз ҳама бо методологияи ягонаи марксистӣ-ленинӣ ва алоқаи зичи он бо инкишофи ҷамъияти сотсиалистӣ, маданияти он ва илм муайян карда мешавад. Пас, бо вучуди концепсияи ҷудогона доштани баъзе олимони ва ё мактабҳои лингвистӣ умумият ҷои асосиро ишғол мекунад.

Забоншиносони шӯравӣ дар сохтмони маданияти ҷамъияти фаъолона иштирок мекарданд ва иштирок карда истодаанд. Хизмати ниҳоят бузурги онҳо дар навиштани китобҳои дарсии мактабҳои миёна ва олӣ, тартиб додани лугатҳои гуногун доир ба забонҳои халқҳои ИҶШС, алфавитҳои барои халқҳои пештар хат надошта ва инчунин якхела кардани алфавит ва орфографияҳои кӯҳна ва ё ислоҳоти баъзе алфавитҳои дида мешавад. Таҷрибаи амалии забонҳо ба инкишофи назарияи забон ва методикаи таҳлили лингвистӣ таъсири ниҳоят калон расонид, чунки забоншиносии назариявӣ бо амалан омӯختани забонҳои ҷудогонаи гуногун алоқаи мустақами бевосита дорад, зеро назария аз ҷамъбасти маводи бои мавҷуда ба амал меояд. Тадқиқотҳои дар асоси маводи бисёри гуногунсоҳа забоншиносии назариявии шӯравиро серпахлӯ намуданд. Аз як тараф, назарияи фаъолияти нутқ, забоншиносии типологӣ, муқоисавӣ, таърихӣ, назарияи амалия ва тараққиёти забонҳои миллӣ ва шакли адабӣ-хаттиашон, забони асарҳои бадеӣ, масъалаи маданияти нутқ

шудааст. Лугат доир ба 8 ҳазор ибораҳои фразеологӣ маълумот медиҳад. Ибораҳои фразеологӣ ҳам сермаъно мешаванд, дар лугат ҳар як маънои ибора нишон дода шуда, барои исбот мисолҳо оварда мешавад.

Дар ин давра калима ҳамчун воҳиди муҳимтарини номинативии забон ва алоқаи он бо воҳидҳо ва категорияҳои чамъиятиву тафаккур ва инчунин алоқаи он бо қисматҳои дигари забон ҳаматарафа омӯхта мешавад. Агар солҳои 20-40 аз ҷиҳати сотсиологӣ ва семантикӣ-идеологӣ (корҳои Абаев В.И., Будагов Р.А., Марр Н.Я., Филин Ф.П., Шор Р.О.) омӯхтани калима расм шуда бошад, дар солҳои 50-60 тадқиқи синонимҳо, полисемия, омонимия, тағйири лексикӣ-семантикии калимаҳо, нишон додани калима дар матн ва ғр. (корҳои Андреев Н.Ю., Головин Б.Н., Холодович А.А. аз забоншиносони тоҷик Муҳаммадиев М. ҷои асосиро ишғол менамоянд.

Ба омӯзиши ҳаматарафаи масъалаи марказии семасиология – таълимот доир ба маънои лексии калима диққати махсус дода мешавад. Забоншиносон, мантиқшиносон ва психологҳои шӯравӣ хусусияти чамъбаस्तкунанда доштани маънои лексикиро қайд намуда, фарқи онро аз мафҳум чун шакли тафаккур нишон медиҳанд. Маънои лексикӣ ҳамчун маънои мантикӣ-предметӣ ва ё чун мундариҷаи шакли калима фаҳмида мешавад. Маънои лексикӣ аз маънои конкретии он, ки дар шароити муайяни нутқ ва фаъолияти фикрӣ истифода мешавад, фарқ кунонида мешавад. Баробари ин қайд мегардад, ки маънои лексикӣ аз системаи забон – аз хусусияти хоси ҳиссаҳои нутқе, ки калима ба он тааллуқ дорад, аз муносибатҳои синонимӣ ва алоқаҳои дигари маъноии системаи лексикӣ-семантикии забон вобаста мебошад. Дар корҳои Виноградов В.В., Уфимцева А.А., Филин Ф.П., Шмелев Д.Н. мафҳуми лексикӣ-семантикии қабатҳои забон муайян карда шудааст.

Фразеология чун фанни махсуси лингвистика инкишоф меёбад. Фразеологияи забон ва ё забони адаби ҷудогона тадқиқ карда мешавад. Солҳои 50-60 ба туфайли тадқиқотҳои Виноградов В.В., Ларин Б.А., Поливанов Е.Д., инчунин Амосова Н.Н., Архангелский В.А., Жуков В.П., Копиленко М.М., Кунин А.В., Чернышева И.И., Шанский Н.М. назарияи фразеология ҳаматарафа инкишоф меёбад.

мафхумҳои зиёди ба тозагӣ баамаломеда, навигариҳои илму техника, саноату хоҷагии қишлоқ, адабиёту санъату маданият ба таркиби лугавии забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои нав - неологизмҳо ворид мешаванд. Калимаҳои навистеъмом бо ду роҳ ба вучуд меоянд: якум, дар заминаи калимаҳои мавҷуда бо роҳи калимасозӣ ва дуум, бо роҳи аз забонҳои дигар иқтибос намудани калимаҳо. Маҳз шарҳу эзоҳи вожаю истилоҳоти навистеъмом водор менамуданд, ки лугатҳои нав тартиб дода шаванд. Лугати нисбатан калонҳаҷми дузабона бо номи «Лугати тоҷикӣ-русӣ» соли 1954 дар шаҳри Москва ба таъби мерасад. Лугат 40 ҳазор калимаро, асосан таркиби лугавии забони имрӯзаро дар бар мегирад. Онро олимони Арзуманов С.Д., Ершов Н.Н., Калонтаров Я.И., Немонова Р.Л., Писарчик А.К., Розенфелд А.Е., Успенская П.В. тартиб додаанд. Лугат дар зери таҳрири Раҳимӣ М. ва Успенская Л.В. ва таҳти назари аъзо-корреспонденти АФ СССР Бертелс Е.Э. аз ҷоп мебарояд. Ба лугат очерки грамматикӣ (ба забони русӣ) илова карда шудааст, ки он аз тарафи забоншинос ва шевашиноси шинохтаи тоҷик, проф.Расторгуева В.С. навишта шудааст. Соли 1949 «Лугати русӣ-тоҷикӣ»-и нисбатан калонҳаҷм, ки 45 ҳазор калимаро дар бар мегирифт, дар зери таҳрири А.Деҳотӣ ва Ершов Н.Н. низ дар шаҳри Москва аз ҷоп мебарояд. Нашри нави ин лугат соли 1985 дар зери таҳрири аъзо-корреспонденти АФ СССР Осимӣ М.С. ба таъби мерасад, ки хеле пурра буда, 72 ҳазор калимаро дар бар кардааст.

Яке аз комёбиҳои лугатшиносони тоҷик дар шаҳри Маскав интишор ёфтани лугати тафсирии дучилдаи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» мебошад, ки 45 ҳазор калимаву таркибҳоро фароҳам овардааст. Лугати мазкурро гурӯҳи калони олимони тартиб додаанд ва он дар зери таҳрири Шукуров М.Ш., Капранов В.А., Р.Ҳошим, Маъсумӣ Н.А. аз ҷоп мебарояд. Лугат дар асоси маводи асрҳои X-XX тартиб дода шудааст.

Соли 1963 лугате бо номи «Фарҳанги ибораҳои рехта» дар шаҳри Душанбе аз ҷоп мебарояд. Лугатро яке аз забоншиносони шинохта, узви вобастаи АИ Тоҷикистон М.Фозилов тартиб додааст. Он аз ду ҷилд иборат буда, таҳрири онро яке аз донишмандони тоҷик Раҳим Ҳошим ба субот расонидааст. Лугат дар асоси забони адабии муосири тоҷик навишта шуда, мавод аз асарҳои адибон ва инчунин рӯзнамаву маҷаллаҳо гирд оварда

Соҳти грамматикии забон мувофиқи забоншиносии назариявӣ чун системаи мураккаби воҳид, ҳодиса ва категорияи грамматикӣ фаҳмида мешавад. Ду қисмати грамматика (морфология ва синтаксис) дар алоқамандии ҳамдигар омӯхта мешавад. Доир ба соҳти морфологии калима ва ҳамчун илми мустақил доништани калимасозӣ корҳои зиёде ба анҷом расидааст. Ягонагии шаклу мундариҷа, сохт ва вазифа, категория ва воҳиди забон мураккабии соҳти грамматикии забонҳои ҷудоғонаи гуногунтипро нишон медиҳад.

Масъалаи марказӣ ва асосии морфология таълимот дар бораи ҳиссаҳои нутқ, категорияҳои грамматикии (морфологии) ҳар як ҳиссаи нутқ ва сохту шакли калимаҳо ба шумор меравад. Дар омӯзиш ва ҳалли ин масъалаҳо корҳои Виноградов В.В., Дмитриев Н.К., Мещанинов И.И., Пешковский А.М., Смирнитский А.И., Шахматов А.А. роли калон бозиданд.

Ҳиссаҳои нутқ чун гурӯҳи лексикӣ-грамматикии калимаҳо ва ё чун калимаҳои аз ҷиҳати морфологӣ ба ҳиссаҳо ҷудошаванда ва маҷмӯи якхелаи калимаҳо ва ё гурӯҳи синтагматикии калимаҳо фаҳмида мешавад.

Ҳангоми ҳиссаҳои нутқро чун гурӯҳи лексикӣ-грамматикии калимаҳо муайян кардан ба ҷиҳати семантикӣ калимаҳо, категорияи грамматикӣ онҳо, соҳти морфологӣ ва структураи морфологии калима ва инчунин қолабҳои калимасозӣ ва шаклсозӣ диққат медиҳанд. Ба омӯзиши воҳиди хурдтарини маънодори забон – морфема низ эътибори махсус дода мешавад.

Назарияи синтаксис низ дар забоншиносии шӯравӣ ба тарзи гуногун инкишоф ёфтааст. Дар омӯзиши масъалаҳои гуногуни синтаксис ҳиссаи олимони Адмони В.Г., Виноградов В.В., Мещанинов И.И., Пешковский А.М., Шахматов А.А., Шведова Н.Ю., аз забоншиносони тоҷик Бузургзода Л., Ниёзмухаммадов Б., Тоҷиев Д., Рустамов Ш., Қосимова М.Н., Исматуллоев М., Камолитдинов Б. ва дигарон калон аст.

Масъалаи асосӣ ва марказии назарияи синтаксис муносибати коммуникативӣ, соҳти ҷумла ва инчунин ибора мебошад. Ҷумла чун воҳиди сохтмони забон аз рӯи муносибати шаклҳои калима, аъзоҳои ҷумла, ҳелҳои ҷумла ва қолабҳои он ва тарзу роҳҳои тафсилёбии он омӯхта мешавад. Дар ҳолати аз ҷиҳати семантикӣ омӯхтани ҷумла ба предикативнокӣ ва ифодаи мода-

Дар корҳои Истирина Е.С., Смирнитский А.И. ва Щерба Л.В. омӯзиши муқоисавии лексика ҷои муҳимро ишғол менамояд.

Таҷрибаи фонетикӣ-орфографӣ ва фонетикаи умумӣ. Яке аз аввалин декретҳои Комиссариати Халқии Маорифи РСФСР ҷорӣ намудани имлои нав барои забони русӣ буд. Ислоҳоти соли 1918 яке аз ҳамин гуна ҷорабиниҳо буд, ки дар инкишофи маданияти нав роли муҳим бозид.

Дар соҳиби хату алифбо гардидани халқҳои бехат ва ба тартиб овардани хатҳои мавҷуда назарияи фонема, ки намояндагони мактаби забоншиносии Қазон қор қарда буданд, роли калон бозид.

Назарияи фонема дар қорҳои фонетистҳо ва фонологҳои шӯравӣ Аванесов Р.И., Бернштейн С.И., Богородитский В.А., Гвоздев А.Н., Зиндер Л.Р., Реформатский А.А. Щерба Л.В., Яковлев Н.Ф., аз забоншиносони тоҷик Хаскашев Т. таҳлили чуқур ва ҳаматарафаи худро дармеёбад.

Фонема чун овози махсуси маънодори иҷтимоии нутқ омӯхта мешавад, характеристикаи артикулятсионии садоноку ҳамсадоҳои забонҳо ва шеваҳои аз ҷиҳати типологӣ гуногуни халқҳои Иттиҳоди Шӯравӣ саҳеҳ қарда мешавад. Дар масъалаи фонетикаи таърихӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ низ қорҳои зиёде анҷом дода мешаванд. Дар муайян намудани бисёр ҷиҳатҳои фонема ва овозҳо тадқиқотҳои таҷрибавӣ роли калон мебозанд. Тадқиқотҳои артикулятсионӣ ва акустикӣ овозҳои нутқ, назарияи фонема фонетикаю фонологияро ба яке аз қисматҳои муҳими забоншиносӣ табдил медиҳанд. Аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ омӯхтани ҳиҷо ва ҳиҷочудоқунӣ, зада ва оҳанг ба роҳ монда мешавад.

Дар омӯзиши масъалаҳои мухталифи овозу фонема тамоми қувваҳои асосӣ дар ду марказ – мактаби фонологии Ленинград бо роҳбарии Щерба-Зиндер ва мактаби фонологии Москва бо роҳбарии Аванесов-Реформатский ҷамъ қарда мешаванд.

Грамматикаи нормативӣ ва назарияи грамматика. Тартиб додани грамматикаҳои нормативӣ ва таърихӣ аз тарафи забоншиносони шӯравӣ ба инкишофи назарияи грамматика таъсири калон расонид.

вии забоншиносии шӯравӣ» (1970) ба омӯзиш ва тадқиқи ҳамин масъалаҳо бахшида шудааст. Дар ин китоб проблемаҳои асосии методологии забоншиносии шӯравӣ аз нуқтаи назари марксист-ленинӣ баён гардидааст. Аз ҷумла, дар он масъалаҳои система ва структураи забон, категория ва функцияҳои он, муносибати байни мундариҷаву шакл ва амсоли инҳо мавриди таҳлилу тадқиқ қарор гирифтаанд.

Масъалаи таъсири ҳамдигарии забони русӣ бо забони халқҳои ИҶШС ва забонҳои хориҷӣ дар назди забоншиносии шӯравӣ вазифаи муҳими дигар – аз ҷиҳати назариявӣ муайян кардани таъсири байнихамдигарии забонҳо ва маҷрои амалии онҳоро ҳангоми тартиб додани грамматикаҳои муқоисавӣ ва махсусан лугатҳои дузабона, ки забоншиносии шӯравӣ ба мураттаб намудани онҳо хеле эътибор рафтааст, ба мадди назар меғузорад.

Забоншиносии шӯравӣ дар солҳои мавҷудият ва тараққиёти худ ба муваффақиятҳои калон соҳиб шуд. Такмили назарияи меъёри забон, ба вучуд овардани хат (барои гагаузҳо, ҳакасҳо, қирғизҳо, ёкутҳо, чувашҳо ва ғр.) ва забони адабӣ (барои осетинҳо, курдҳо, толишҳо, абхазҳо, адигейҳо, ингушҳо, чеченҳо ва ғайра) барои халқҳои бехат, омӯзиши забони халқҳои ИҶШС, тадқиқи масъалаҳои грамматика, дар лингвистика ҷорӣ кардани идеяҳои нави методҳои тасвирӣ, муқоисавӣ-таърихӣ ва методҳои дигар, омӯзиши масъалаҳои сотсиолингвистика ва ғайра гуногунҷабҳагии забоншиносии назариявии шӯравиро таъкид менамояд ва яке аз ҷараёнҳои махсуси илми ҷаҳонӣ доир ба забон будани онро нишон медиҳад.

НАЗАРИЯИ ЗАБОН

Масъалаи асосӣ ва муҳимтарини назариявии забон муайян намудани моҳият ва табиати забон ва инчунин саҳеҳ кардани предмети забоншиносӣ ба шумор меравад. Ҳалли ин проблемаи асосӣ ба як қатор масъалаҳои дигар алоқаманд аст, зеро забон чун воситаи муошират бо ҷамъият, тафаккур, фаъолияти нутқкунии одамон алоқаи зич дорад.

Предмети забоншиносиро вобаста ба фаҳмиш ва маънидо-ди табиат ва моҳияти ҳуди забон ва инчунин алоқаи он бо

лият, инчунин муносибати мантикӣ-грамматикӣ ва маъноии чузӯҳои он (таҷзияи актуалӣ) диққат дода мешавад.

Чумлаҳои соддаи тафсилӣ ва мураккаб мавриди тадқиқоти ҳаматарафа гардидаанд. Дар омӯзиши чумлаҳои мураккаб ҳиссаи олимони Белошапкова В.А., Богродитский В.А., Дмитриев Н.К., Поспелов Н.С., Чередниченко И.Г., Шапиро А.Б., аз забоншиносони тоҷик Тоҷиев Д., Зикриёев Ф., Атобуллоев С. калон аст.

Забоншиносони советӣ воҳиди нисбат ба воҳидҳои аз чумлаи мураккаб болои синтаксисӣ – порчаҳои яклухти синтаксисӣ, сархат ва матну хусусиятҳои семантикӣ, структурӣ ва коммуникативии онҳоро муайян кардаанд. Фарқи порчаҳои яклухти синтаксисии монологиро диалогиро нишон додаанд.

Аз солҳои шастум сар карда аз нав ба омӯзиши сотсиолингвистика, ба омӯзиши муносибат ва алоқамандии байни забонҳои гуногуни халқҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ва забони русӣ шуруъ карда мешавад. Ба масъалаи дузабонӣ низ диққати махсус дода мешавад. Дар тадқиқоти барҷастаи забоншиносони шӯравӣ «Забонҳои халқҳои СССР» (1966-1968) доир ба 127 забони халқҳои ИҶШС маълумот дода мешавад. Дар ин асар комёбиҳои асосии ба даст овардаи олимони советӣ вобаста ба инкишофи забонҳои гуногун дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ оварда шудааст. Аз чумла асарҳои Белодод И.К. «Назарияи ленинии сохтмони милли-забонӣ дар ҷамъияти сотсиалистӣ» (1972), «Забони русӣ – забони муоширати байни миллатҳои халқҳои СССР» (1962), Дешериев Ю.Д. «Қонуниятҳои инкишоф ва баҳамтаъсиррасонии забонҳо дар ҷамъияти шӯравӣ» (1966), Дешериев Ю.Д. ва Протченко И.Ф. «Инкишофи забонҳои халқҳои СССР дар давраи шӯравӣ» (1968) ва Тоҷиев Д. «Забони русӣ – забони муоширати байни миллатҳо ва ҳамкориҳои тамоми халқҳои СССР» (1964), роли забони русӣ дар инкишофи забонҳои милли, таъсири забони русӣ ба забонҳои халқҳои ИҶШС ва ҳам таъсири забонҳои милли ба забони русӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии шӯравӣ омӯхтани ақидаҳои В.И.Ленин оид ба забон, роли ӯ дар инкишофи назарияи сохтмони милли-забонӣ дар ҷамъияти сотсиалистӣ ва инчунин тадқиқи таъсири ленинизм дар ташаккули забоншиносии шӯравӣ ба ҳисоб меравад. Китоби «Ленинизм ва проблемаҳои назария-

инкишофи минбаъда қодир; 3) фаъолияти нутқи гӯяндагоне, ки забонро, сохт ва меъёри онро медонанд ва онро барои ба вучуд овардан, ифодаи фикр, ирода ва ҳиссиёт истифода мебаранд.

Система, меъёр ва фаъолияти нутқи гӯяндагон се предмети забоншиносӣ мебошанд, ки Щерба махсус таъкид намуда буд. Мавҷудияти ҷанбаҳои (ҷабҳа) гуногуни тадқиқот предмети забоншиносиро равшантар менамояд, вале предмети ягона дошта-ни илми забоншиносиро инкор намекунад.

Предмети забоншиносӣ тағйир намеёбад, балки саҳеҳтар, аниқтар мегардад. Назарияи забон доир ба тасаввуроти умумӣ оид ба забон, ҳамаи ҷанбаҳои омӯзиши он ва инчунин имконияти дар оянда боз ҳам саҳеҳ гардидани предмети забоншиносӣ ва ё ба амал омадани аспектҳои нави тадқиқот маълумот медиҳад.

Дар миёнаҳои асри XIX чунин фикр ҷой дошт, ки забон ба грамматика саруқор дошта, нутқ бо лугат алоқаманд мебошад. Забон ин морфологияву ибора, нутқ ин ҷумла аст.

Дар қорҳои забоншиносони чех забонро чун системаи фонемаҳо, муҳолифатҳои морфологӣ ва қолабҳои ҷумла ва нутқро чун ифодакунандаи овозҳои нутқ, калима ва фикр мефаҳмиданд. Ҳамин тариқ, предмети забоншиносӣ забони инсоният чун меъёри мушаххас ва таърихӣ мебошад.

Забон ин маҷмӯъ ва системаи аломати ягонаи муоширатест, ки ба таври муҷаррад аз маводи забонии барои муошират тайёр гирифта шудааст ё ки механизми аломатест, ки барои муошират омода гардидааст. Нутқ ин нишонаи ягонаи муттасили муоширатест, ки дар асоси маводи мушаххаси забонии барои алоқа истифодашаванда гирифта шудааст.

Азбаски забон гуногунсоҳа, гуногунтип, гуногуналоқа бо системаҳои дигар ва гуногунметод мебошад, онро ба таври гуногун таҳлил мекунад. Аз рӯи структура ва ё сохт онро ба қисматҳои фонетикаву фонология, лексикология, семасиология, калимасозӣ ва морфологияву синтаксис ҷудо мекунад. Ин гуна тақсимотро дар аксари забонҳои миллии мушоҳида қардан мумкин аст. Дуюм, аз рӯи хусусиятҳои этникӣ забонҳо ба забонҳои гуногун ҷудо мешаванд, бинобар он илм дар бораи забони ҳиндӣ, тоҷикӣ, русӣ ва ё арабӣ шуда метавонад. Сеюм, илми забон аз рӯи хусусияти иҷтимоиаш ба забони адабӣ, шева, таълимот доир ба услубҳои забон, забони асарӣ бадеӣ ва илмӣ ҷудо мешавад.

ходисаҳои дигари воқеияти объективӣ муайян кардан мумкин аст. Олимон забонро ба тарзи гуногун муайян кардаанд: як гурӯҳ забонро бо тафаккур, гурӯҳи дигар бо ғайрифаъолияти рӯҳӣ, бо соҳаҳои иҷтимоӣ, бо ҳодисаҳои табиат, бо системаи аломатҳо вобаста ва алоқаманд кардаанд, ки дар натиҷа чунин илмҳои муштарак, аз қабилҳои забоншиносии мантиқӣ, психологӣ, сотсиологӣ, натуралистӣ ва семиотикиву математикӣ ба амал омадаанд ва вучуд доранд. Пас, маълум мешавад, ки вобаста ба ғайрифаъолияти гуногунҷабҳаи одамон ва ҳуди ҷамъият забон ҳодисаи хеле мураккаб мебошад. Вале функцияҳои асосии забон – «забон воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон» (В.И. Ленин) ва «...забон амалан барои шахсони дигар ва танҳо ба тӯфайли ҳамин барои ҳуди ман, чун ҳақиқати шуур вучуд дорад» (Маркс ва Энгелс) ба он далелат мекунад, ки вай ҳодисаи ҷамъиятӣ буда, вобаста ба ҷамъият вучуд дорад ва муайян карда мешавад. Ҳангоми муайян кардани табиат ва моҳияти забон муносибати гуяндагони он, табақҳои иҷтимоӣ ва умуман ҷамъият нисбат ба забон дар давраҳои гуногуни таракқиёти он бояд ба назар гирифта шавад.

Забонро чун воситаи муошират бевосита муоина кардан мушкил аст. Фақат нутқи шахси ҷудоғона, ғайрифаъолияти нутқкунӣ ӯ ва натиҷаи он – матнро муоина кардан мумкин аст. Ин забон набуда, ба қавли Шерба, маводи забонӣ аст, ки танҳо қисман ва нопурра дар лугатҳо ва сарчашмаҳои грамматикӣ ба қайд гирифта мешаванд. Объекти лингвистика матн аст ва ё маводи нутқ? Ҷараёнҳои дескриптивӣ, глоссематика қолабрезии, мантиқӣ-математикӣ матнро объекти лингвистика мешуморанд, бо он асос ки онро мушоҳида кардан ва санҷидан мумкин аст. Гуё маводи забонӣ ғайриобъективист, чунки далелҳоро аз матн канда мегирад ва субъективизми муҳаққикро инъикос мекунад. Албатта, инро асоснок шуморидан нашоёд, чунки маводи забонӣ ҳам ба мисли матн объективист, зеро матн ҳам қисман забонро инъикос мекунад, илова ба ин аз тарафи шахси ҷудоғона.

Забон чун воситаи муҳимтарини муоширати байни одамон, чун ифода ва баёни фикр ва ахбори дигар аз рӯи структура ва вазифа дорои се аломати ҷудоғона мебошад. Забон ин 1) сохтор ва ё системаи забон, шаклгирии воҳидҳо, категорияҳо ва системаи дохилии он; 2) меъёри забонии таърихан ба амал омада ва ба

мафҳум, муҳокима ва хулосабарорӣ асосан бо ёрии забон ифода мегардад.

г) бо психология. Омӯзиши протсессҳои психикӣ ба нутқ во-баста мебошад ва нутқ механизми психофизиологӣ аст, аз ин рӯ, забон барои психология ҳам объекти асосӣ набуда, ёрирасон мебошад.

д) бо философия. Бо вучуди он ки яке аз шоҳаҳои илми фалсафа – позитивизм вазифаи асосии фалсафаро таҳлили забонӣ мешуморад, философияи марксистӣ-ленинӣ ҳамчун илм дар бо-раи қонунҳои нисбатан умумии мавҷудият ва инкишофи ҳастӣ ва қисмати асосии он – табиат, ҷамъият ва шуур забонро низ яке аз аспектҳои ин қонун медонад ва аз ин рӯ, барои он забон манбаи асосӣ нест.

е) бо семиотика. Семиотика забонро дар қатори системаи аломатҳои дигар меомӯзад. Вале азбаски забон системаи асосӣ ва хеле мураккаби аломат мебошад, ба назар чунин мерасад, ки гуё забон объекти асосии семиотика мебошад, вале он функцияҳои, ки забон дар лингвистика дорад, ба қоидаҳои семиотика мувофиқат намекунад, бинобар он забон барои семиотика объекти асосӣ шуда наметавонад.

ё) бо кибернетика. Кибернетика илми идоракунии ва ҷои аҳбори ин идоракунии аст ва аз ин маълум мешавад, ки забон системаи табиӣ ва пурқуввати кибернетикӣ мебошад, зеро вай дорандаи доимии аҳбор, баамалорандаи бевоситаи идоракунии ва системаи худидоракунии аст. Кибернетика забонро чун яке аз системаҳои идоракунонда ва идорашаванда мешуморад. Гайр аз ин муносибат ва алоқаи ин бо математика, информатика, семиотика, мантиқи шаклӣ-математикӣ солҳои охир муқаррар шуд.

ж) бо информатика. Информатика забонро ҳамчун воситаи нигоҳдоранда, аз нав коркунонда ва аҳбордиҳанда меомӯзад. Информатика ба таъмини системаи забони аҳбор, ки нигоҳдоранда, кофтуковкунонда ва маълумотдиҳандаи аҳбори ҳам илмӣ, ҳам иқтисодӣ ва ҳам аҳбори дигар мебошад, алоқамандӣ дорад.

з) бо мантиқи математикӣ. Ин фан забонро чун системаи табиӣи аломате, ки аз он чун мавод барои истифода, санҷиш, инкишофи назарияи шаклӣ-мантикӣ ва ҳалли вазифаҳои шаклӣ-мантикӣ гирифта мумкин аст, истифода мебарад.

Чорум, вобаста ба чараёну мактабу методҳо лингвистика ба забоншиносии муқоисавӣ- таърихӣ, тасвирий, структурӣ, дескриптивӣ, этнолингвистика, психоллингвистика, фонетикаи таҷрибавӣ тақсими мешавад.

Бояд қайд кард, ки ин гуна тақсимоат ба ҳамаи забонҳо мувофиқат кунад ҳам, дар мамлакатҳои гуногун мувофиқи равиҷи забоншиносии худ ба таври ба худ хос тақсиму таҳлил намудани лингвистика мушоҳида шуданаш мумкин аст. Дар забоншиносии шӯравӣ лингвистикаро ба қисматҳои фонетика, фонология, лексикология, семасиология, фразеология, калимасозӣ, морфология, синтаксис ва услубшиносӣ ҷудо мекунанд.

Муносибати забоншиносӣ бо илмҳои дигар. Бо забоншиносӣ ҷӣ андоза муносибат доштани илмҳои дигар баъди ҳаматарафа омӯхтан ва тадқиқ гардидани он илмҳо муайян гардид. Илми забон бо бисёр илмҳо алоқаи зич дорад ва аз қадом чӣхат ва ҷӣ андоза муносибат доштани онҳо дар ин фасл нишон дода мешавад.

а) бо лингвистика. Барои лингвистика забон объекти асосии тадқиқот мебошад. Лингвистика соҳти забон, функция, тараққиёти он ва инчунин муносибат ва алоқаи онро бо ҷамъият, шуур, тафаккур ва маданият меомӯзад.

б) бо адабиётшиносӣ. Барои адабиётшиносӣ забон объекти дуҷумдараҷа ва ёрирасон аст, зеро забон воситаи ифода, ташаккул ва шакли мавҷудияти мундариҷаи бадеии асарҳои адабӣ мебошад. Адабиётшиносии муосир ба забон ҷун воситаи ифодакунандаи мундариҷаи адабиёт ва инчунин олотии шаклгирии ин мундариҷа тавачҷӯх менамояд. Ба як илми ягона – филология муттаҳид гардидани онҳо ҷӣ андоза бо ҳам алоқа доштани ин ҳарду фан шаҳодат медиҳад.

в) бо таърих. Барои таърих ҳам забон объекти асосӣ шуда наметавонад, ҷунки далелҳои забонӣ танҳо яке аз манбаҳои аҳбори таърихӣ мебошанд ва аҳбори таърихӣ медиҳанд. На ҳамаи далелҳои забонӣ барои муайян кардани ҷӣхатҳои иқтисодӣ, ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва маданияти таърихи халқҳои мамлакатҳо манбаи асосӣ шуда метавонад.

г) бо мантиқ. Барои мантиқ забон объекти асосӣ аст, бо вучуди он ки баъзе муаллифон (Березин Ф.М., Головин Б.Н.) онро ёрирасон мешуморанд, ҷунки ҳама гуна воҳидҳои фикр –

шуморанд. Профессор Ломтев Т.П. таъкид мекунад, ки моҳияти забон бо ёрии нутқ маълум мегардад.

Маълум мешавад, ки забону нутқ ба ҳам алокаи зич доранд, бе ҳамдигар вучуд надоранд. Баробари ин бояд қайд кард, ки байни онҳо ҳам умумияту ҳам фарқият мушоҳида мешавад.

Забон ҳодисаи чудоғонаест, ки дар шуури одамон вучуд дорад ва ба воситаи он аз хурдсолӣ гуфтугӯй кардан, фикр намудан ва ё нутқ, фикр ва ҳиссиёти дигаронро фаҳмидан мумкин аст.

Забон ин системаи воҳиди материалиест, ки муоширати байни одамонро таъмин мекунад ва дар шуури онҳо ба таври мавҳум фикр, ҳиссиёт ва хоҳишро инъикос менамояд. Агар воҳидҳои забон ба таври доимӣ ба фикр ва ё ҳиссиёти мушаххас вобаста шуда бошанд, олоқи муоширати универсалӣ шуда наметавонанд. Агар забон механизми мураккаби аломати таърихан барои муошират баамаломата бошад, нутқ ин аломати бо тартиб гузошташудаи забонист, ки мувофиқи қонунҳо ва маводи он сохта шудааст ва мувофиқи талаб маънои мушаххаси фикр, ҳиссиёт, рӯҳия, ҳолат, ирода, хоҳиш ва ғайраро ифода мекунад.

Нутқ воситаи амалӣ гардонандаи забон мебошад. Нутқ ҳодисаи фардӣ аст ва он яке аз он воситаҳоест, ки шахсро чун фард, чун шахси чудоғона нишон медиҳад. Нутқ воситаи алоқа буда, ба воситаи он фикр, ҳиссиёт, хоҳиш ва иродаи худро ифода намудан мумкин аст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки бо вучуди ҳодисаи фардӣ будани нутқ одамон ҳамдигарро мефаҳманд, чунки бисёр чизҳо (фонемаҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳо) ва қонунҳои онҳо хусусияти умумӣ, универсалӣ доранд. Ҳамаи ин умумиятҳо ва қоидаҳо ба забон тааллуқ доранд ва бо ёрии ҳамин умумият нутқи шахсони чудоғона ба ҳам муттаҳид мешавад ва асоси забонро ба вучуд меорад. Ҳамаи ин – протсессии сухан кардану фикри дигаронро фаҳмидан асоси иҷтимоӣ (ҷамъиятӣ) дорад. Ҳамин асоси иҷтимоии нутқ забонро ташкил медиҳад. Пас нутқ ба забон чун ҳодисаи хусусиву индивидуалӣ, чун ҳодисаи ҷамъиятиву иҷтимоӣ тааллуқ дорад. Нутқ ба шароит вобаста буда, бо он саҳт алоқаманд мебошад, ҳол он ки воҳидҳои забон ва қоидаҳои он ба шароит вобастагӣ надоранд.

Ҳамин тариқ, нутқ ҳамеша мақсаднок буда, ба шароит вобаста мебошад, вале забон ба ин чизҳо бетараф аст. Унсурҳои нутқ бо тартиб, пайдарпай ҷой мегиранд. Ҳамин хусусиятро

Ба ин номгӯи илмҳо, ки барои ҳар кадоми онҳо забони табиии одамон объекти таваҷҷӯҳ, рағбат ва омӯзиш мебошад, илмҳои дигарро аз қабилҳои қисмати акустикаи физика, одам (анатомия), физиологияи умумӣ ва физиологияи фаъолияти олии асаб ва инчунин чуғрофияро ҳам илова кардан мумкин аст.

Албатта, муносибати забон бо ин илмҳо як ҳел нест. Вай бо таърих, адабиётшиносӣ, мантиқ, психология ва философия ҳеле аз қадим муносибат дошта бошад, бо математика, кибернетика, информатика, семиотика, мантиқи шаклӣ-математикӣ муносибатро ба наздикӣ сар кардааст ва ё алоқа карда истодааст. Алоқаи конкретии забоншиносӣ бо ҳар яке аз ин илмҳо дар курси мадҳали забоншиносӣ муфассал баён шудааст.

Забон ва нутқ. Муносибати забону нутқ яке аз масъалаҳои муҳим ва асосии на танҳо забони ҷудогона, балки умуман забон мебошад. Дар айни замон аксари забоншиносон фарқи онҳоро эътироф кунанд ҳам, доир ба тафовути байни онҳо фикри ягона ба вучуд наомадааст.

Сосюр забону нутқро ду тарафи фаъолияти нутқкунӣ шуморида буд. Забон, ба фикри ӯ, ҷиҳати иҷтимоӣ ва психикӣ фаъолияти нутқкунӣ бошад, нутқ ҷиҳати фардӣ ва психофизикӣ он мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши онҳоро ба ду илми мустақил ҷудо карда буд.

Гумболдт забонро фаъолият медонист, вале, мутаассифона, ӯ ҳанӯз олоти фаъолият будани забонро намефаҳмид. Сосюр бошад, забонро чун олоти фаъолият медонист ва аз ин ҷиҳат аз Гумболдт як қадам пеш меистод. Ақидаи Щерба низ ба гуфтаҳои Сосюр наздик аст. Агар Сосюр фаъолияти нутқкунӣ, забон ва нутқро фарқ кунад, Щерба онро ба фаъолияти нутқкунӣ, системаи забон (нутқ), материали забон (забон) ҷудо мекунад, яъне ба фикри ӯ фарқ асосан дар истилоҳ мебошад. Профессор Смирнитский А.И. забону нутқро чун ду ҷиз нишон медиҳад ва баробари ин ба онҳо «сверхязыковой остаток»-ро (як ҷизи аз забон зиёдатӣ) илова мекунад. Аксари забоншиносони ҳозира забону нутқ ва норма (меъёр)-ро аз ҳам фарқ мекунанд. Умумияти онҳо – Сосюр, Щерба ва Смирнитский дар фаҳмиши забон чунин аст: забон мавҷумест, ки аз нутқ гирифта шудааст. Онҳо забонро натиҷаи маҳсули фаъолияти лингвистии мутахассисон медонанд. Гурӯҳи дигар баракс забонро мустақилу нутқро маҳсули он ме-

философҳо Гоббс, Локк, Лейбниц, Гумболдт ва Фортунатов бо тарзҳои гуногун ҳамин ақидаро таъкид кардаанд. Ба гуфтаи Богородитский В.А., калимаҳои нутқи мо рамз ва ё аломат барои ифодаи мафҳум ва ҳам фикр мебошанд. Пештар ин масъала во-баста ба алоқаи забону тафаккур қайд карда мешуд. Ҳоло ҳам философҳо ва ҳам забоншиносон таъкид мекунанд, ки калима мафҳумро, ҷумла муҳокимаро ифода мекунад, калима бошад, рамз ва ё аломати мафҳум мебошад.

Сосюр «забонро системаи аломатҳои ифодакунандаи идеяҳо» номида буд. Баробари ин таъкид карда буд, ки системаи аломатҳои забонӣ аз системаи аломатҳои дигар фарқ мекунад. Он аломатҳоро агар як ҷузъи психология-семиология омӯзад, аломатҳои забонро лингвосемиотика меомӯзад. Структуралистон ба ин масъала диққати махсус додаанд.

Семиотика назарияи умумии аломат мебошад. Вай табиат ва системаи аломат, намудҳои аломат ва тағйиротҳои онро меомӯзад. Одатан се ҷиҳати аломат (знак) маълум карда шудааст: муносибати аломатҳо бо якдигар, муносибати аломатҳо бо предметҳои ифодакунандааш ва муносибати истифодабарандагони аломат нисбати аломат нишон дода мешавад.

Азбаски аломатҳо гуногунанд, онҳоро ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунанд: а) аломатҳои табиӣ ва б) аломатҳои сунъӣ.

Аломатҳои табиӣ аслан аломат нестанд, зеро онҳо ҷузъи ҳамон предмет ва ё ҳодисаанд, ки мардум онро меомӯзанд ва дарк мекунанд: Офтоби сӯзон нишонаи аломати тобистон, барф хосияти зимистон аст. Ҳамин аломатҳо – офтобу барф, нишони тобистону зимистон мебошад.

Вале аломатҳои сунъӣ барои ба шакл даровардан, нигоҳ доштан ва хабар расонидан махсус офарида мешаванд. Онҳо предметҳо, ҳодисаҳо, мафҳумҳо ва муҳокимаҳо ро иваз мекунанд, яъне ба ҷои онҳо меоянд. Ин аломатҳо ҷузъи предмету ҳодисаҳо нестанд. Онҳо сунъӣ буда, ҳамчун воситаи муносибат хизмат мекунанд ва аз ин рӯ, онҳоро аломати коммуникативӣ ва информативӣ меноманд.

Аломатҳои информативӣ гуногун буда, ҳам аз рӯи таби-нот, ҳам аз рӯи сохт ва ҳам аз рӯи ташкиливу системашон аз ҳам фарқ мекунанд. Аломати информативӣ чунин намудҳо до-рад: сигнал, рамз, аломат (забонӣ) ва аломат субститут.

хангоми фаҳмидани нутқ ҳам мушоҳида карда метавонем. Агар ин пайдарпай набошад, нутқро фаҳмидан мумкин нест. Забон хусусияти иҷтимоӣ дошта бошад, нутқ хусусияти индивидуалӣ дорад, забон устувор, вале нутқ тағйирёбанда мебошад. Нутқ бо-яд талаботро пурра иҷро кунад, барои ин вай аз забон, аз маводи бойи он ҳамон воҳид, ҳамон унсурро интиҳоб мекунад, ки ба во-ситаи он мақсад пурра ифода гардад. Нутқ барои ифодаи фикр, ифоданокиву образнокии он варианти муносибтаринро интиҳоб мекунад. Бо ин мақсад дар нутқ аз метонимия, метафора, такрор, ҷойивазкунӣ, муқоисакунӣ ва ташбеҳ фаровон истифода меба-ранд. Вақте ки ин чизҳо хусусияти умумӣ пайдо карданд, ба за-бон мегузаранд. Ба нутқ эҷодкорӣ хос аст. Ҳамаи он чизҳои, ки дар забон мушоҳида мешавад, аввал дар нутқ санҷида, аз имтиҳон гузаронида мешавад.

Хусусияти ҷамъиятии забон ва истифодаи индивидуалии он инкишофи забонро нишон медиҳад ва ин далели баҳамзидии онҳо набуда, балки ягонагии онҳо мебошад. Ба тарзи дигар онҳо кулли ҷузъ мебошанд, ки бе ҳам вучуд надоранд.

Хулоса, забону нутқ як себи дутақсим ё ки медали дурӯяро ба хотир меоранд, ки асосашон як буда, ҳар як рӯй хусусияту аломатҳои ба худ хос дорад.

Масъалаҳои хусусияти аломатнокии забон, забон чун сис-тема, забону тафаккур, забону ҷамъият ва забону таърих низ ба проблемаи назарияи забон медароянд.

Хусусияти аломатнокии забон

Аксари забоншиносон ҷиҳати аломатнокии забонро эъти-роф мекунанд. Маълум аст, ки истилоҳи аломат маъноҳои гуно-гунро ифода мекунад. Аломат гуфта пеш аз ҳама воҳиди мате-риалиро меноманд, ки ифодакунандаи ахбор бошад. Воҳидҳои забон ҳам чун аломат ахбори гуногунро ифода мекунанд. Қисмати забоншиносиеро, ки ба омӯзиши ҷиҳатҳои аломатнокии забон машғул аст, лингвосемиотика меноманд. Лингвосемиотика дар натиҷаи алоқамандии забоншиносиву семиотика ба амал омадааст.

Забоншиносӣ ва семиотика. Бисёр забоншиносон забон ва ё саҳаҳтараш калимаро аломат, рамз номиданд. Аристотел,

мустақил шуда, системаи худро ба вучуд меоранд: Забонҳои сунӣ (аз ҷумла эсперанто) ва ё рамзҳои илмҳои математика, химия ва ё лингвистика ҳамин тарз ба вучуд омадаанд.

Забон чун системаи аломати муҳим бо якҷанд хусусиятҳои худ аз системаи аломатҳои ёрирасон фарқ мекунад.

1. Системаи аломатҳои дигар информатсияи маҳдуд ва илова ба ин ахбори маълумро ифода мекунад. Аломатҳои забон умумӣ буда, на танҳо воситаи хабаррасон ва хабарнигоҳдоранда, балки воситаи бавучудоранда ва ба шакл дарорандаи фикр ва муносибатҳои эмотсионалӣ-психологӣ ҳам мебошад.

2. Аломатҳои забон умумистеъмолист, вале аломатҳои дигар маҳдуданд.

3. Он аломатҳои сунӣ, сохта буда, дар натиҷаи гуфтушунӣ ба вучуд омадаанд, забон чунин хусусият надорад.

Албатта, байни системаи аломатҳои забон ва системаи аломатҳои дигар умумият ҳам ҳаст: 1) Онҳо иҷтимоианд; 2) материалианд ва 3) воситаи алоқаанд.

Лингвосемиотика ва масъалаҳои асосии он. Лингвосемиотика гуфта он қисмати забоншиносиро меноманд, ки хусусиятҳои аломатнокии забонро меомӯзад ва ҳамин чиз забоншиносиро бо семиотика алоқаманд мекунад. Азбаски тарафдорони назарияи аломат онро гуногун мефаҳманд, бинобар он предмет ва вазифаҳои лингвосемиотика низ як хел фаҳмида намешавад.

Як гурӯҳ олимони аломат гуфта ҳама гуна предметро меноманд, ки онҳо бо органҳои ҳис дарк карда мешаванд ва онҳо ҳамчун сигнали ягон воқеаву ҳодисаи дигар хизмат мекунад. Масалан, Бопп ва Блумфилд аломати забон гуфта овозу ҳарфро мефаҳманд. Чунин фаҳмиши аломати забон аз тарафи мактаби феноменологӣ яктарафа буда, моҳияти аломати забонро пурра ифода намекунад. Ин гурӯҳ танҳо ба ҷиҳати материалии аломат диққат медиҳанду бас.

Гурӯҳи мактаби мантиқӣ-психикӣ ба ҷиҳати функционалӣ ва идеалии аломат диққат медиҳад, вале ҷиҳати материалии онро ба назар намегирад. Аломат предмети воқеӣ ва ё ҳодисаи ҳақиқӣ нест, - мегӯяд А.А.Леонтев. Вай модел (қолаб) аст, ки ҷиҳати функционалиӣ ҳамон предметро чамъбаст мекунад. Мувофиқи ақидаи тарафдорони ин ду мактаб аломат ба сари худ вучуд надорад, вай ҷузъи аломати шароит (ситуатсия) мебошад.

сигнал рамз	аломат (забонӣ)
субститут (муавваз)	

Аломати забонӣ ба куллий аз аломатҳои дигар фарқ мекунад, зеро вай аломати асосии коммуникативӣ мебошад, вале аломатҳои дигар нисбат ба аломатҳои коммуникативиашон ғридоханда мебошанд.

Сигнал – ин аломати овозӣ, биниш ва ё ягон аломати шартист, ки ахборот медиҳад. Фарқи ин аломат аз аломатҳои дигар дар он аст, ки вай ба сари худ, бе ситуетсия (шароит) ахборотро ифода намекунад: гудоки заводу занги мактаб. Занги мактаб аз зангҳои дигар (масалан, занги дар, телефон) аз ҷиҳати сифат, давомнокӣ ва ё миқдор фарқ намекунад, вале вобаста ба шароит онҳо маъноҳои гуногунро ифода мекунанд.

Символ (рамз) аз сигнал бо он фарқ мекунад, ки вай мақсаднок аст, ба сари худ маъноро ифода карда метавонад, ба шароит мӯҳтоҷ нест. Масалан, нишони (герби) давлат, шаҳр ва ё гербу байрак. Ё ки рамзи пионеру комсомол, ҳарбӣ, ордену медалҳо, досу болға ва ғр.

Аломати забонӣ ба куллий аз сигналу рамз фарқ мекунад, вай намуди асосии коммуникатсия ва информатсия мебошад. Аломати забонӣ аз қабилӣ калимаю ҷумла ҳам дарк карда мешавад ва ҳам ахбори вобасташударо ифода мекунад. Ҳамин калимаю ҷумла функцияи номгузорию предикативиро адо намуда, забонро бо тафаккуру ҷамъият алоқаманд мекунонад. Калима чун аломат ба ҳамаи забонҳо хос аст, вале мафҳум ва тарзи ифодааш дар забонҳо гуногун аст. Масалан, мафҳуми ҷои истиқомат дар забони тоҷикӣ хона, дар русӣ дом, дар ӯзбекӣ уй, дар украинӣ дим ва ғайра. Ин аломатҳо (фонема, морфема, калима, ҷумла) якумдараҷаанд, вале аломатҳои забонҳои сунъӣ дуумдараҷаанд ва субститут номида мешаванд. Субститутҳо предмету мафҳумҳоро иваз накарда, балки аломатҳои якумдараҷаро иваз мекунанд. Масалан, агар фонема аломати якумдараҷа бошад, ҳарф субститути он мебошад. Субститутҳо дар асоси аломатҳои забонӣ ба амал меоянд, вале баъзан

Забоншиносон кайҳо боз системаи овозҳо, таркиби лугавӣ ва сохти грамматикии забонро фарқ мекунад. Албатта, аввалҳо ин фарқ ва он вохидҳо танҳо чихати амалӣ дошт, вале баъдтар, аз асри XX сар карда, фонологияю лексикология ва инчунин грамматика ва қисматҳои он морфема, шакли калима (словоформа), ибора ва ҷумлаҳоро назариявӣ фарқ мекардагӣ шуданд. Дар давраҳои гуногуни инкишофи ҷамъият қисматҳои ҷудоғонаи забоншиносӣ таваҷҷӯҳи олимонро ба худ ҷалб намудааст. Дар як давра фонология ва ё морфология, вале дар давраи дигар синтаксис ва ё лексикология дар маркази баҳсу мунозираи забоншиносон буд. Ин имконият дод, ки тасниф ва тадқиқи қисматҳои ҷудоғона ҳаматарафа гардида, ба пайдоиши қабатҳои (ярусҳои) забоншиносӣ асос шавад.

Ҳар яке аз ин қабатҳо вохидҳои худ, категорияҳо ва структураи дохилии худро доранд, ки бо ҳам алоқаи зич доранд. Албатта, системаи фонологии забон аз лексика ва он бошад, аз грамматика ба кулӣ фарқ мекунад, вале ҳам аз рӯи структураи забон ва ҳам аз рӯи функцияи худ онҳо бо ҳам саҳт алоқаманд мебошанд.

Қабати фонетикӣ-фонологӣ. Сохти овозии забон аз овозҳои нутқи инсон, бо ҳам алоқамандшавии овозҳо дар протсессии нутқ ва категорияҳои фонетикӣ иборат аст. Овозҳои нутқ хусусиятҳои артикулятсионӣ, акустикӣ ва фонологӣ доранд.

Характеристикаи артикулятсионии овозҳои нутқ сохти овозии забонро бо имкониятҳои физиологӣ ва бо ҳамин восита бо ҷамъият алоқаманд мекунонад, чунки базаи артикулятсионии забон ин ҳодисаи иҷтимоӣ-психологӣ мебошад. Системаи овозии забон аз ду категория – садонокҳову ҳамсадоҳо таркиб меёбад. Инҳо аз бисёр чихатҳо аз ҳам фарқ мекунанд. Фонемаҳо чун аломати забон морфемаю калимаҳоро аз ҳам фарқ мекунонанд.

Қабати морфема-морфология. Қабати морфологӣ ду вохидро дар бар мегирад. Морфема ва шакли калима (словоформа). Баъзан морфемаро тобей калима мефаҳманд ва маънидод мекунанд. Морфема ҷузъи хурдтарини маънодори забон фаҳмида мешавад, аз ин рӯ, ба он гайр аз калимаҳои решагӣ аффиксҳо, артикл ва инчунин калимаҳои ёрирасон ҳам дохил мешаванд. Аз ин рӯ, морфемаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: морфемаҳои маънодор ва ёрирасон.

Гуруҳи сеюм (билатериалӣ) ягонагии материалию идеалиро (знак) аломат меномад. Гумболдт, Соссюр, Потенбня, Бодуэн де Куртенэ калима, морфема ва чумларо аломати забон номиданд.

Забон воҳидҳои гуногун дорад, аз ин рӯ, вай аз аломатҳои оддӣ дигар фарқ мекунад. Он аломатҳо содда бошанд, аломатҳои забон мураккабанд.

Фонемаро аломати сигнали ва ё ба гуфти Потенбня, аломати аломат меноманд, ки ба аломати забон ишора мекунад.

Морфемаро низ аломати асосии забон гуфтан мумкин нест, онро ҳам аломати аломат номиданд.

Аломати асосии забон **калима** мебошад. Калима ифодакунандаи маъно, мафҳум ва аломати он аст. Калима ба қатори системаи дуҷуми сигнали мебарояд. Фарқи калима аз аломатҳои дигар он аст, ки вай а) чун аломати забон маънои хос дорад б) калима чун аломат ҳам аз ҷиҳати сохт ва ҳам аз ҷиҳати иҷтимоӣ асоснок (мотивировано) аст. Калима функсияи номинативӣ ва коммуникативиро адо мекунад, албатта, вазифаи коммуникативиро дар таркиби чумла. Аз ин рӯ, аломати коммуникативии пурра **чумла** мебошад. Дар чумла ҳамчун воҳиди олии аломат тамоми аломату сигналиҳои забон ифода ва зоҳир мегардад. Чумла ҳама гуна фикр ва ахборро ифода карда метавонад. Аз ин рӯ, чумла аломати пурра, калима аломати нопурра ва морфема нималомат мебошад, ки дар ташаккули аломати забон хизмат мекунад. Калимаю чумла ҳамчун аломатҳои асосии забон нишон медиҳанд, ки дар забон семантика роли муҳим мебозад. Калима аломати шартии муқаррарӣ – сигнал набуда, балки воситаи ниҳоят муҳим дар ифодаи фикр мебошад. Ба воситаи калима ҳақиқати объективӣ дар майнаи мо инъикос ёфта, ахбори гуногуни муҳим ифода мегардад, ки он аз маънои калима хеле васеъ мебошад.

Забон чун система

Забон системаи мураккаб буда, воҳидҳои гуногуни ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад. Воҳидҳои забон – калима, морфема, фонема ва чумла дар якҷоягӣ системаи забонро ташкил медиҳанд. Системаи забон роҳҳои инкишоф ва тараққиёти онро муайян мекунад.

Мисол:

замон: хондам, мехондам, хонда будам, хонда истода будам.
мехонам, хоҳам хонд.

сига: хондам, хон, хонам, хонда бошам, хондагист.

намуд: мехонд, хонда истодааст, бихонд.

шахсу шумора: хондам, хондӣ, хонд; хондем, хондед, хонданд;

ё ки: хондаам, хондаӣ, хондааст; хондаем, хондаед, хондаанд.

Ё ки чумлаҳои «Онҳо давиданд», «Хона калон мебошад», «Ӯ донишчӯ аст» низ як қолабро ташкил медиҳанд, чунки ҳамаашон чумлаи хуллас мебошанд. Мисолҳои «Ёдгор омад. Ёдгор омада буд. Ёдгор омада истодааст. Ёдгор меояд. Ёдгор хоҳад омад ва гайра» низ ба ҳамин гурӯҳ мувофиқат мекунад. Парадигма ва категорияи забон бо ҳам алоқаи зич дошта бошанд ҳам, як хел нестанд.

Категорияро аввалин бор дар илм Аристотел нишон дода буд. Вай мафҳумҳои умумӣ ва дараҷаи олии мантиқиро категория номидоаст. Дар забоншиносӣ бошад, категорияро забоншиносии ҷараёни психологӣ ба вуҷуд овард. Онҳо ба категорияҳои мантиқӣ категорияҳои забониро муқобил мегузошанд.

Ҳар як ҳиссаи нутқ категорияи худро дорад ва бо он ҳам аз ҳиссаҳои нутқи дигар фарқ мекунад. Масалан, феъл категорияҳои замон, сига, намуд, тарз ва шахсу шумора дорад, ки онро ягон ҳиссаи нутқи дигар надорад.

Категорияи грамматикӣ на танҳо мафҳумҳои грамматикӣ аст, балки ифодаи худро дар воситаҳои грамматикӣ забон ва сохти парадигм дармеебад. Структураи парадигм низ гуногун мешавад. Масалан, агар категорияи намуд характеристикаи семантикӣ дошта бошад, категорияи ҷинсиат ифодаи семантикӣ надорад. Дар забони русӣ суҳан дар бораи шахс ва ё предметҳои ҷондор равад, ҷинсиат ифодаи семантикӣ пайдо мекунад, дар ҳолатҳои дигар онро надорад. Категорияи грамматикӣ бояд ифодаи худро дар забон дошта бошад. То нишона ё ки аломати грамматикӣ набошад, категория шуда наметавонад.

Қабати синтаксисӣ. Баъзе забоншиносон синтаксисро қабати забонӣ намешуморанд, бо он асос, ки гӯё вай семантикаро меомӯхта бошад, гӯё вай бо синтагмаю мантиқ як бошад.

Калимаро аз рӯи шакл (словоформа) муайян кардан хоси забонҳои флективӣ ва агглютинативӣ мебошад, зеро дар ин гурӯҳ забонҳо калимаҳоро ба асос ва бандак (флексия) ҷудо кардан мумкин аст. Асос маънои лексикӣ ва маънои умумии грамматикӣ ифода кунад, бандак маънои ҷудогонаи грамматикӣ дорад. Масалан, калимаҳои вижу, стену ба асос – виж ва стен, инчунин флексияи $-y^1$ ва $-y^2$ ҷудо мешаванд, виж маънои асоси замони ҳозира, вале $-y^1$ ба шахси якум ва шумораи танҳо, стен маънои предмети, вале $-y^2$ ба маънои винительный падеж, шумораи танҳо далолат мекунад.

Ин гуна мисолҳоро дар забони тоҷикӣ ҳам дучор кардан мумкин аст. Масалан, калимаҳои хондам, китобам ба асосҳои хонд, китоб ва флексияҳои $-am^1$ ва $-am^2$ ҷудо мешаванд. «Хонд» асоси замони гузашта буда, $-am^1$ шахси якум ва шумораи танҳо, «китоб» маънои предмети, вале $-am^2$ маънои соҳибият ва шахси якуму шумораи танҳо мефаҳмонад. Бо ҳам монандии мисолҳо дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ба он далолат мекунад, ки ин забонҳо ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешаванд. Албатта, ҷиҳати флективии забони русӣ барҷаста аст. Ин аломатро на танҳо дар ҳиссаи нутқи феъл, балки дар дигар ҳиссаҳои нутқи маънодор низ ба таври васеъ мушоҳида кардан мумкин аст.

Асос боз ба ҷузъи хурдтар тақсим мешавад ба реша ва аффиксҳо. Масалан, учительница ва переписать ба учитель ва писа (пиш), инчунин суффикси –ниц ва префикси пере-. Ё ки дар калимаҳои гулистон, коргар, суханвар; ҳамкор, боақл, нодон, баромад ҷузъҳои гул, кор, сухан, кор, ақл, дон ва омад реша буда, ҷузъҳои –истон, -гар, -вар, ҳам-, бо-, но-, бар- суффиксу префикс мебошанд.

Ба қабати морфологӣ ду навъи парадигма – морфологӣ ва калимасозӣ хос аст. Парадигма – ҷамъи шаклҳои калима (словоформа), ки ба ин ё он ҳиссаи нутқ хос аст. Масалан, сифат дар забони русӣ аз ҷиҳати ҷинсият, шумора ва падеж тағйир меёбад, бинобар он ҳар як сифат дар забони русӣ 36 шакл гирифта метавонад.

Парадигма ин тарзу роҳҳои ифодаи ҳодисаҳои грамматикӣ забон, категория ё классҳои он мебошад. Масалан, парадигмаи феъл бо категорияҳои замон, сифат, намуд ва шахсу шумора алоқаи зич дорад.

мешаванд. Дар мисоли «Донишчӯён рафтанд» ин ду асос зикр шудааст. Онҳо бо ёрии алоқаи мувофиқат алоқаманд гардида, як фикри чудогонаро ифода мекунанд.

Аъзоҳои пайрав мубтадову хабарро аз ҷиҳати гуногун шарҳу эзоҳ медиҳанд. Дар ҷумлаи «Донишчӯёни Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон дирӯз барои таҷрибаомӯзӣ ба шаҳри Техрон рафтанд» муайянкунандаҳо мубтадору ва ҳолҳои замон, мақсад ва макон хабарро шарҳу эзоҳ дода, як фикри нисбатан муфассалу пурраро ифода намудаанд. Сохти ҷумла ба аъзоҳои яқумдараҷаву дуҷумдараҷаи он вобаста мебошад.

Коммуникатсия хусусияти дуҷуми ҷумла аст, ки ду ҷиҳати муҳим дорад:

а) Ҷиҳати семантикии ҷумла ба шакли мантикии тафаккур вобаста аст, бинобар он муҳокимаро ифода мекунад.

б) Сохти ҷумла чун воҳиди коммуникативии забон ба тамоми шаклҳои муносибат хос буда, як хел хизмат мекунад.

Қабати синтаксисӣ, ки ибораву ҷумларо дар бар мегирад, дар навбати худ ба гурӯҳҳо ҷудо мешавад. Аз рӯи сохт ҷумлаҳои содда ба яктаркибаву дутаркиба ва яктаркиба ба муайяншаҳсу умумишаҳс, номуайяншаҳсу бешаҳс ва унвонӣ ҷудо мешаванд. Аз ҷиҳати тафсил ёфтани ҷумлаҳои содда ба ҳуллашу тафсилӣ, пурраву нопурра ва муфассал ҷудо мешаванд, ҷумлаҳои мураккаб бошад, ба пайвасту тобеъ ва инчунин ҳелҳои гуногунӣ сертаркиб тақсим мешавад.

Ибораҳо бошанд, бо номиву феълӣ ва зарфӣ ҷудо шуда, онҳо дар навбати худ ба исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ, ҷонишинӣ, масдарӣ, сифати феълӣ ҷудо мешаванд.

Ибораву ҷумла чун воҳиди муҳимтарини синтаксис боз ба ҳелҳои гуногун ҷудо мешаванд: ибораҳои номиву феълӣ ва зарфӣ, соддаву мураккаб, ҷумлаҳои соддаву мураккаб, яктаркибаву дутаркиба, ҳуллашу тафсилӣ...

Қабати лексикиву семантикӣ. Ин ҷиҳати забон аз он қабатҳое, ки ном бурдем, ба кулӣ фарқ мекунад, вале бо онҳо алоқаи зич дорад. Қабатҳои лексикӣ ҳеле гуногун мешавад. Ҷиҳати яқуми он ин аст, ки одамон ба он «даҳл» карда метавонанд, калимаҳои дилхоҳро интиҳоб карда метавонанд, онҳоро ба дигараш иваз мекунанд. Таркиби луғавӣ ҳеле тағйирёбанда буда, тағйироти ҷамъиятро пурра инъикос мекунад.

Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки синтаксис таърихан аз морфологияю мантиқ ҳамчун таълимот дар бораи сохт ва ҷумла ба амал омадааст.

Ба воҳидҳои қабати синтаксис қолабҳои (моделҳои) синтаксисӣ, ибораю ҷумла мебароянд. Масалан, ҷумлаҳои «Ман китоб мехонам. Ӯ алаф мебарорад. Онҳо суруд мехонанд. Мо пахта мечинем.» дар асоси як қолаб сохта шудаанд, ҳол он ки фикрҳои гуногунро ифода мекунанд. Байни ибораю ҷумла муносибати зич дида мешавад, зеро онҳо ба ҳамдигар вобастаанд. Ибораи материали сохтмони ҷумла мебошад.

Ибора чун воҳиди синтаксисӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъноӣ аз ҷиҳати грамматикӣю семантикӣ бо ҳам алоқаманд иборат аст. Албатта, он калимаҳо бояд яке ба дигаре тобаъ бошанд ва дар якҷоягӣ як мафҳуми мураккабро ифода кунанд. Ибораҳо низ аз рӯи қолаби муайян сохта мешаванд.

Ибораҳо аз рӯи сохт ду хел мешаванд: ибораҳои содда ва мураккаб. Ибораҳои содда аз ду калимаи мустақилмаъно таркиб меёбанд. Калимаҳо ба ҳамдигар бо алоқаҳои гуногун тобаъ алоқаманд мешаванд: гули бодом, падари талаба, деҳани онҳо, себи ширин, меҳри модарӣ, соли панҷум, орзуи хондан, шахси омадагӣ; сӯҳбат бо дӯстон, ба шаҳр омадан, китобро хондан, садаф барин сафед, аз пеш чорум; шоир Турсунзода, ҳамин дӯстон, бурро хондан, профессор Тоҷиев, сад гул, ниҳоят зебо, хеле дур.

Ибораҳои мураккаб аз се ва зиёда калимаҳои мустақилмаъно таркиб меёбанд: гули сурхи хушбӯй, шахси барои ман меҳрубон, он турки шерозӣ, ҳамон шаҳрҳои дар замони шӯравӣ сохташуда, ду китоби ба тозагӣ чопшудаи устод.

Ҷумла низ яке аз воҳидҳои синтаксис аст. Вай аз калима ва ё калимаю ибораҳои алоқаманд таркиб меёбад. Ҷумла хусусияти предикативӣ дошта, фикрро ифода мекунанд. Ҷумла низ қолаби муайян дорад ва аз рӯи он сохта мешавад.

Дар илми имрӯза ду ҷиҳати (аспекти) ҷумла нишон дода мешавад: сохторӣ ва коммуникативӣ.

Ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт содда ва мураккаб мешаванд. Ҳам ҷумлаҳои содда ва ҳам мураккаб қолабҳои гуногун доранд. Ҷумлаҳои содда вобаста ба иштироки сараъзоҳову аъзоҳои пайрав ба намудҳои гуногун ҷудо мешаванд. Асоси ҷумлаи содда мубтадову хабар мебошад ва онҳо аъзоҳои якудараҷа шуморида

Калима ҳамчун воҳиди асосии структураи забон структураи чандқабата дорад. Алоқаи байни воҳидҳо ва категорияҳои ҳамаи қабатҳо ба воситаи калима ҳамчун воҳиди ба ин ё он ҳиссаи нутқ тааллуқдошта ба амал оварда мешавад.

Дар таърихи забоншиносӣ масъалаи ҳиссаҳои нутқ ҳамеша дар маркази таваҷҷӯҳи муҳаққиқон буд. Намояндагони чараёнҳо ва мактабҳои гуногун доир ба он як хел ақида надоранд, бинобар ин фаҳмиши гуногун доранд. Вале ҳамаашон ҳиссаҳои нутқро ба ин ё он қабати забонӣ нисбат дода, як намуди инъикоси категорияҳои тафаккур дар забон шуморидаанд. Назарияи нисбатан маъмул ҳиссаҳои нутқро ба қисмати морфологӣ ва синтаксисии гурӯҳи калимаҳо нисбат додан мебошад. Баробари ин як гурӯҳ олимон ҳиссаҳои нутқро ба қабати фонетикию морфема алоқаманд менамуданд, вале шумораи ин гуна муҳаққиқон камтар мебошад.

Ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳи лексикӣ-грамматикӣ калимаҳо дохил мешаванд. Пеш аз ҳама калимаҳои мустақилмаъно таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд, калимаро ба категорияҳои морфологӣ (шаклсозиву калимасозӣ) ва воҳидҳои синтаксисӣ алоқаманд менамоянд. Аз ин рӯ, назарияи ҳиссаҳои нутқро ҳамчун гурӯҳи лексикӣ-грамматикӣ структураи забон, ки системаи забонро ифода мекунад ва механизми мураккаби амаликунандаи тамоми қисматҳои забон бо воҳиди мушаххаси ягона – калима, маънидод кардан ба ҳақиқат наздик аст. Ҳама гуна калима ба ягон ҳиссаи нутқ мансуб аст. Пас, калима дар маркази системаи забон ҷой мегирад. Маъноҳои лексикӣ, морфологӣ, калимасозӣ ва синтаксисӣ ба калима хос аст. Калима ҳамаи ин маъноҳоро бо ҳам алоқаманд карда, сатҳҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикиро бо ҳам муттаҳид мекунад.

Муносибатҳои синтагматикӣ ва парадигматикӣ. Синтагматика ва парадигматика пеш аз ҳама ба номи Фердинанд де Соссюр зич алоқаманд аст, зеро ӯ дар байни унсурҳои забон ду муносибатро нишон дода буд. Муносибати пайдарҳамии унсурҳои забонро Соссюр синтагматика ва муносибати байни унсурҳоро ҳамчун ҷузъи гурӯҳҳои гуногун ассотсиативӣ номида буд, ки баъдтар бо истилоҳи парадигматика иваз карда мешавад.

Калимаҳое, ки ба таркиби лугавӣ дохил мешаванд, хело гуногун мебошанд. Онҳо на танҳо аз рӯи маъно, истифода, гурӯҳҳои лугавӣ, балки аз ҷиҳати худиву иқтибосӣ буданашон ҳам фарқ мекунад. Аз забонҳои маълум забонро пайдо кардан мумкин нест, ки аз забонҳои дигар калима иқтибос накарда бошанд. Дар забони тоҷикӣ ҳам баробари калимаҳои аслан тоҷикӣ боз гурӯҳи зиёди калимаҳо мавҷуданд, ки аз забонҳои гуногуни хешу гайрихеш, дуру наздик ба забони мо дохил шуда, ба таври озод истифода ва истеъмоли мешаванд. Дар таркиби лугавии забони тоҷикӣ калимаҳои ҳиндӣ, чинӣ, юнонӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ, русӣ ва забонҳои дигарро дучор кардан мумкин аст. Як қабати калони таркиби лугавиро истилоҳҳо ташкил медиҳанд. Онҳо аломати инкишофи тараққиёти соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ва пеш аз ҳама илму саноат ва санъату маданият мебошанд. Истилоҳҳо ҳам системаи ҷудогонаи худро доранд. Калимаҳо худӣ ва иқтибосӣ мешаванд. Калимаҳо аз рӯи вазифаю пайдоиш ҳам гуногун мешаванд. Ҷиҳати дуҷуми ин қабати забонӣ он аст, ки вай ба структураи берунии забон – услубҳо ва жанрҳои гуногуни фаъолияти нутқи алоқаманд аст.

Дар маркази ҳамаи ин қабатҳои забон калима меистад, вай ҳамаи ин қабатҳоро бо ҳам алоқаманд мекунад. Калима, аз як тараф, ба фонемаю морфема алоқаманд бошад, аз тарафи дигар бо морфологияву синтаксис ва ҳатто услуб ҳам алоқаи зич дорад.

Сатҳҳои забон ва воҳидҳои он аз ҳамдигар тамоман ҷудо намебошанд, онҳо бо ҳам алоқаи зич дошта, дар алоқамандии якдигар вучуд доранд. Системаи забон танҳо қабатҳои структурии забонро не, балки услубҳои забонро низ дар бар мегирад. Ғайр аз ин фарқи системаи забон аз системаҳои аломатҳои сунъии дигар он аст, ки структураи сатҳи забонӣ бо меъёри (нормаи) забон ва худӣ забон бо тафаккур муносибат дорад. Бояд қайд кард, ки структураи забон бо ахбори ифода мекардагаш бета-раф нест.

Маълум аст, ки овозҳои нутқи бевосита маъниро ифода намекунад, онҳо бо туфайли морфемаву калима ба чунин хусусият соҳиб мегарданд. Забонро системаи калимаҳои алоқаманд ва аз ҷиҳати структурӣ муттаҳидгардида ба вучуд меорад. Калимаҳо аз ҷиҳати лексикиву семантикӣ ва лексикиву грамматикӣ ба ҳам алоқаманд гардида, ибораву ҷумларо ба амал меоранд.

3. Муносибат дар синтагматика ҳамчун муносибати унсури мушаххас (масалан калимаи конкрет) фаҳмида нашуда, балки ҳамчун муносибати гурӯҳи калимаҳо фаҳмида мешавад. Аз ин ҷиҳат ин ҳодиса ба тадқиқоти синтаксисӣ монанд мебошад. Масалан, дар ҷумлаи «Ман китоб мехонам» доир ба муносибати байни калимаҳои мушаххаси маг, китоб ва мехонам чизе нагуфта, балки дар бораи муносибати мубтадо, пурқунанда ва хабар ва ё ҷонишин, исм ва феъл гап мезананд. Ё ки вақте ки аъзои ҷумла мегуем, калимаи мушаххас не, балки функсияи гурӯҳи калимаҳо фаҳмида мешавад.

4. Ҳар як унсур дар ҷараёни нутқ (дар синтагматика) ҷой ва мавқеи муайян дорад. Мавқеъ ҳам барои унсур дар синтагматика ва ҳам характеристикаи унсур ҳамчун аъзои ин ё он парадигма ниҳоят муҳим аст. Мавқеи унсур ба функсияи он ва ба унсурҳои дигари забон вобаста мебошад.

Пасиҳам ва ё дар паҳлуи якдигар омадани воҳидҳои ҷудогонаи забон низ қонуну қоидаи муайян дорад. Нависанда ва ё гуянда ҷӣ хоҳад ва ҷӣ тавр хоҳад ҳамон хел фонема, морфема ва калимаро бо фонема, морфема ва ё калимаи дилхоҳи худ ҳамшифат гузошта наметавонад. Ва ё калимаҳои таркиби ҷумларо пасупеш ҷой дода наметавонад. Масалан, дар забони тоҷикӣ, дар калимаҳои аслан тоҷикӣ пас аз ҳамсадоҳои г, д, к, п, ч, ҷ ягон ҳамсадо омада наметавонад. Мисол: Сангин, кодоқ, дароз, каду, гардан, бодом, лашкар, пагоҳ, падар, парчам, парчин, ҷома, ҷилав. Ё ки ҳамсадои «л» танҳо пеш аз ҳамсадоҳои м, ф, х, т, ҷ ва пас аз «ҳ» омада метавонаду халос. Мисол: Пилта, калтак, калта, калхот, илмак, дӯлма, дӯлча ва гайра. Ин қонун аст ва онро касе тағйир дода наметавонад. Айнан ҳамин ҳодисаро бо калимаҳо низ мушоҳида кардан мумкин аст, яъне ин ё он калимаро бо ҳамаи калимаҳои дилхоҳ алоқаманд кардан мумкин нест. Пас, маълум мешавад, ки дар алоқамандӣ ва пасиҳам омадани воҳидҳои забон қонуниятҳои синтагматикӣ забон мавҷуд аст.

Парадигма ва муносибати парадигматикӣ. Мафҳуми парадигма ба мафҳуми мавқеъ саҳт алоқаманд аст. Ҳар як воҳиди забон парадигмаи худро дорад. Ҷамъи вариантҳои ин ё он унсури забонӣ парадигма номида мешавад. Масалан, садоҳои «и» дар забони тоҷикӣ вобаста ба мавқеи худ гуногун талаффуз карда

Одатан мафҳуми муносибати парадигматикиро ба забон ва синтагматикиро ба нутқ нисбат медиҳанд. Ҳар ду муносибат ҳам ба унсурҳои забон тааллуқ дорад.

Муносибати парадигматикӣ асосан дар байни унсурҳои ин ё он воҳиди забон мушоҳида мешавад, бинобар он бештар дар байни онҳо алоқаи пайваст мушоҳида мешавад, муносибати синтагматикӣ ҳам дар байни унсурҳои як воҳиди забон ва ё байни ҳуди воҳидҳои чудогона ба назар мерасад, аз ин рӯ, дар ин ҳо алоқаи тобеият асосӣ мебошад.

Мафҳуми этимологии синтагматика ба ҳуди калимаи синтагма – пасиҳам омадани ду унсури забон, алоқаманд мебошад. Муносибати синтагматикӣ гуфта ҳама гуна муносибатеро меноманд, ки дар байни унсурҳои забонии қатор ҷой гирифта мушоҳида мешавад, ба таври дигар гӯем, муносибати байни унсурҳои забон дар нутқ мебошад.

Ҷиҳатҳои хос ва умумии муносибати синтагматикӣ аз инҳо иборат аст:

1. Муносибатҳои синтагматикӣ функсияи асосии забон – функсияи коммуникативиро амалӣ мегардонад. Дар натиҷаи ҳамин гуна муносибат ҷумла ба амал меояд, ки вай ифодакунандаи ахбор аст. Муносибати синтагматикӣ ҳамон муносибатест, ки ба туфайли он забон функсияи алоқаи байни одамонро адо мекунад.

2. Муносибати синтагматикӣ, чи хел ки ҳоло лингвистика муайян кардааст, аз муносибати парадигматикӣ пештар ба амал омадааст. Сосюр низ қайд карда буд, ки далелҳои нутқ аз далелҳои забонӣ қадимтаранд. Муносибатҳои синтагматикӣ парадигматикаро ба амал меоварад, Пайдоиш ва инкишофи парадигма дар навбати худ муносибатҳои синтагматикиро «бой» мегардонад, яъне бо як қолаби синтагматика фикрҳои гуногунро ифода кардан мумкин мегардад: Ман китоб мехонам. Ман рӯзнома мехарам. Ман маҷалла мегирам... Дар ин мисолҳо маънои семантикии ҷумлаҳо гуногун бошад ҳам, маънои грамматикии онҳо умумӣ аст. Парадигма ҷӣ андоза бой бошад, муносибати синтагматикӣ ҳамон дараҷа функсияи худро хуб адо мекунад, зеро бо як қолаб чандин маъноро ифода кардан мумкин мегардад.

Аз ин мисолҳо муодилҳои 5, 6, 7 ба забони адаби мувофиқат намекунад, бинобар ин галатанд.

Дар ташаккули ҷумла ҳамаи қабатҳои забон иштирок мекунад. Ҷумла аз калимаҳои мустақили маънодор (хусусияти лексикӣ), шакли муайяношта (хусусияти морфологӣ), бо ҳам алоқадоршта (хусусияти синтаксисӣ) таркиб меёбад. Ҷумла бояд интонатсияи махсус дошта бошад, тағйири интонатсия ҷумларо дигар мекунад. Аз ин рӯ, дар синтаксис муносибати парадигматикӣ нест гуфтан галат аст. Агар ба мафҳуми парадигма маҷмӯи вариантҳои аз рӯи система алоқаманди ин ё он вохид ва ё категорияи забониро дохил кунем, пас аъзоҳои ҷумла ва худ ҷумлаҳо ҳам парадигмаи худро доранд. Масалан, мубтадо. Мубтадо дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо исм, ҷонишинҳои предметӣ, масдар ва ҳамаи ҳисаҳои мустақили дигаре, ки хусусияти предметӣ пайдо кардаанд, ифода мешавад. Пас он калима ва ё ҳиссаҳои нутқа, ки ба вазифаи мубтадо меоянд, бо ҳамдигар парадигмаро ташкил медиҳанд. Ё ки як фикрро бо чандин вариантҳои як ҷумла ифода кардан мумкин аст: Талаба мехонад. Талаба мехонд. Талаба хоҳад хонд. Талаба мехондагист. Талаба хонда бошад. Талаба хонда истодагист ва ғр. Ин ҷумлаҳо низ ба якдигар парадигмаро ташкил медиҳанд. Ҷои калимаҳои ин ё он ҷумларо тағйир дода, вариантҳои гуногуни он ҷумларо месозем, ки як фикрро ифода мекунад. Дар ин ҳол ҳам парадигмаи синтаксисӣ ба амал меояд. Ва ниҳоят ҷумлаи соддаю мураккаб ҳам бо якдигар ҳаммаъно шуда парадигмаро ташкил медиҳанд: Булбуле, ки дар шохи дарахт нишаста буд, парида рафт. Булбули дар шохи дарахт нишаста парида рафт.

Аз ин маълум мешавад, ки парадигмаи синтаксисӣ низ хеле мураккаб буда, тадқиқ ва омӯзиши ояндаро талаб мекунад.

Забон ва тафаккур

Муносибати забону тафаккур на танҳо масъалаи муҳимми забоншиносӣ, балки психология, мантиқ ва философия ҳам мебошад. Ба ин масъала ҳатто олимони намоёни математика, физика ва тиб низ диққат додаанд.

Алоқаи байни забон, фикр ва ҳақиқати объективиро аз қадим меомӯзанд. Ақидаи як шуморидани забону тафаккур ва бо

мешавад, вале он маъноро таъйир дода наметавонад. Хамаи вариантҳои «и» парадигмаи ҳамин садонок номиди мешавад. Мисол: тир, кишлок хирс, биринҷ, ирода, шодӣ. Ё ки тамоми садонокҳо бо хусусиятҳои худ аз ҳамсадоҳо фарқ мекунанд ва парадигмаи худро ташкил медиҳанд. Морфемаҳо низ варианти худро доранд. Масалан, суффиксҳои -ҷӣ, -гар, -гор, -ор, -вар, -вор исми шахс месозанд. Мисол: колхозҷӣ, коргар, оҳангар, омӯзгор, парастор, шиновар, диловар. Онҳо як парадигмаро ташкил медиҳанд. Дар он ҷое, ки муодил (вариант) ҳаст, парадигма шуда метавонад. Ба парадигмаи лексикӣ калимаҳои антонимӣ, гурӯҳҳои тематикӣ, синонимиро мисол гирифтаи мумкин аст, зеро онҳо ҳам нисбат ба якдигар вариант шуморида мешаванд: рӯй, рух, ситора, рухсора, лиқо, ораз, шакл, намуд... Парадигма ва синтагма дар алоқамандӣ вучуд доранд. Масалан, дар ташаккули нутқ гуянда ва ё нависанда воҳидҳои ҷудоғонаи лозимиро интихоб мекунанд, яъне яке аз вариантҳои парадигмаро маъқул мешуморад. Вале кор бо ин тамом намешавад, ӯ бояд чизҳои интихоб кардашро аз рӯи қонуну қоидаи забон ба тартиби муайян ҷо ба ҷо кунад. Ана ҳамин бо тартиби муайян ҷой гирифтани унсурҳои забон хусусияти синтагматикии забон аст. Маълум мешавад, ки байни парадигмаву синтагма алоқаи зич мушоҳида мешавад. Фақат дар ҳамин ҳолат нутқ шакли муайян мегирад ва ба шунавандаю хонанда фаҳмо мегардад.

Баъзан морфологияро ба парадигматика ва синтаксисро ба синтагматика нисбат медиҳанд ва таъкид мекунанд, ки гуё дар морфология муносибати синтагматикӣ ва дар синтаксис муносибати парадигматикӣ дида намешавад. Ин дуруст нест, зеро калимаҳои ин ё он ҷумларо мувофиқи хоҳиши худ бо қадом тарзу усул ва бо ҳар гуна тартиб гузошта наметавонем. Масалан, на ҳамаи вариантҳои ҷумлаҳои зер ба меъёри забони адабии ҳозираи тоҷик мувофиқат мекунанд:

1. Баррачяки сиёҳак бозикунон аз куча гузашт.
2. Баррачяки сиёҳак аз куча бозикунон гузашт.
3. Аз куча баррачяки сиёҳак бозикунон гузашт.
4. Бозикунон аз куча баррачяки сиёҳак гузашт.
5. Сиёҳак баррачяк аз куча бозикунон гузашт.
6. Баррачяк аз куча бозикунон сиёҳак гузашт.
7. Сиёҳак аз куча баррачяк бозикунон гузашт...

менамояд». Ин ягонагӣ ҳам умумият ва ҳам фарқияту муборизаи байни онҳоро мефаҳмонад.

Дар илмҳои фалсафа, мантик, психология ва забоншиносӣ истилоҳи «шуур» ва «тафаккур» дучор мешавад ва аксар муносибати забонро бо инҳо нишон медиҳанд.

Тамоми протсессҳои инъикосӣ ҳафтӣ ба воситаи системаи асаб ва майнаи сари одам ш у у р номида мешавад. Протсессҳои инъикосӣ ҳафтӣ дар шакли мафҳум, муҳокима ва хулосабарорӣ т а ф а к к у р номида мешавад. Пас, тафаккур чузъ ва ё қисми асосии шуур аст. Ба шуур ба гайр аз тафаккур боз инъикосӣ ҳафтӣ дар шакли эмотсия, эстетика, идрок ва ҳиссиёт низ дохил мешавад.

Маркс таърифи фалсафии забонро чунин дода буд: «Забон ҳам мисли шуур қадимист... Забон ба мисли шуур мувофиқи зарурати бевоситаи одамон ба гуфтугӯӣ ба амал омадааст». Ин ба алоқаи зичи забону шуур далолат мекунад. Вобаста ба ин мавзӯ чор масъаларо равшан кардан лозим аст:

- 1) Функсияи забон дар шуур,
- 2) Функсияи шуур дар забон,
- 3) Функсияи забон дар тафаккур,
- 4) Функсияи тафаккур дар забон.

Забон ҳамчун олати ташаккули шуур хизмат мекунад. Шуур бе забон, бе калимаҳои он номаълум мемонад. Хизмати дувумини забон нисбат ба шуур он аст, ки шуур танҳо ба воситаи забон ифода мегардад. Мундариҷаи шуури ҷамъият ба воситаи калима ва сохти грамматикӣ забон ба қайд гирифта мешавад ва инчунин ифода мегардад. Истифодаи забон дар нутқ мундариҷа ва фаъолияти шуурро ҳам ба шунавандагону хонандагон ва ҳам ба худи муаллиф ошкор менамояд. Аз ин рӯ, забон шартӣ фаҳмиши фаъолияти шуури худ мегардад. Пас, забон воситаи назорат аз болои шуури худ ҳам шуда метавонад.

Шуур ҳам дар инкишофи забон роли бағоят калон мебозад. Шуур, фаъолият ва тараққиёти он яке аз шартҳои асосӣ дар тағйир ва инкишофи системаи лексикӣ-семантикӣ забон мебошад. Он тағйироте, ки дар шуур ба вучуд меояд, ҳатман ба забон таъсир мерасонад. Шуур шарт ва сабаби асосии инкишофи нутқ ё ин қи ҷиҳати амалии забон мебошад. Худи механизми забон хусусияти инерсия (пешравӣ) надорад, ҳамаи он вобаста ба шуур мебошад. Дар шаклгирии услубҳои забону нутқ ҳам роли шуур

хам алоқа надоштани онҳо низ чой дорад. Вале аксар алоқаи онҳоро эътироф мекунанд. Гумболдт забону тафакурро як мешуморад. Ӯ гуфта буд «Забони халқ рӯҳи халқ аст, рӯҳи халқ забони ӯст, бинобар он ягон чизи чунин айният доштаи дигарро тасаввур кардан душвор аст». Ин ақидаро забоншиноси англис Макс Мюллер низ дастгирӣ намуда, забону тафакурро... фақат ду ном барои ифодаи як чиз» номида буд. Забоншиноси Америка Блумфилд низ ин фикрро тарафдорӣ намуда чунин гуфта буд: «Тафаккур айни ҳамон чизест мисли гуфтугӯӣ бо худ».

Соссюр ягонагии онҳоро таъкид намуда, баробари ин онҳоро фарқ мекард. Ӯ забонро ба фикре монанд кардааст, ки дар шакли материяи садодор ифода гардидааст. Ӯ ки ӯ «Фикрро ба рӯйи когаз, овозро ба пушти он монанд намуда, таъкид кардааст, ки рӯйи когазро, то пушти онро набурред, баридан мумкин нест. Мисли ҳамин дар забон ҳам фикрро аз нутқ ва нутқро аз фикр чудо кардан мумкин нест. Инро танҳо бо роҳи абстраксия ба ҷо овардан мумкин аст». Соссюр забону фикрро назариявӣ аз ҳам чудо намудааст, вале амалан фикрро як қисми забон (рӯйи когаз) номидааст. Август Шлейхер бошад, онҳоро шаклу мундариҷа номидааст. Забоншиноси франсуз Эмил Бенвенист Шлейхерро пайравӣ кардааст. Ба фикри ӯ, забон на танҳо шакли шартии баёни фикр, балки шартии амалии он аст.

Математики франсуз Жак Адмар байни забону фикр ҳеҷ гуна муносибатро намебинад. Физики машҳур А.Эйнштейн низ дар ҳамин ақида аст. Дар фикркунии ман калима ҳеҷ гуна рол намебозад, - мегӯяд ӯ. Забоншинос А.И.Томсон, физиолог И.М.Сеченов, психолог С.Л.Рубинштейн ҳамин гуна ақида доранд.

Ба фикри Маркс ва Энгелс, «агар шаклу моҳияти чизҳо пурра ва бевосита ба ҳам мувофиқ меафтаданд, он гоҳ ҳама гуна илм зиёдатӣ мебуд». Маркс ва Энгелс «забонро чун унсуре асосии тафаккур, унсуре, ки дар он ҳақиқати (ҳаёти) фикр ифода ёфтааст» муайян кардаанд.

Забоншиносии шӯравӣ инро ба роҳбарӣ гирифта ин масъаларо ҳал намудааст. Забоншиноси шӯравӣ И.И.Мещанинов дар хусуси муносибати забону тафаккур чунин ҷуфтааст: «Айният не, балки ягонагии диалектикӣ забону тафакурро бо ҳам муттаҳид

Яке аз функсияҳои тафаккур чун аломат истифода шудани воҳидҳои забон мебошад. Аломатҳои забонӣ ягонагии талаффузу маъно ва ягонагии материалию идеалии доранд. Ҷиҳати идеалии аломат – знак барои он вучуд дорад, амал мекунад, амалиёт дорад ва инкишоф меёбад, ки фикри инсон вучуд дорад, амалиёт дорад ва тараққи мекунад, дар маънои аломатҳо ба қайд гирифта мешавад. Фикр шарт ва заминаи асосии вазифадории аломатҳои забонӣ дар моҳияти аломатнокии онҳо мебошад.

Тафаккур воситаи асосии инкишофи системаи маъноҳои лексикӣ ва грамматикист. Ҳама гуна калимаҳои сермаъно низ натиҷаи инкишофи фикр аст. Терминҳо бошанд, бевосита ба мафҳум алоқаманд мебошанд. Тафаккур чун воситаи инкишофи семантика кушод ва саҳеҳ хизмат мекунад. Вале роли тафаккур дар инкишофу тараққиёти маънои грамматикӣ, гуфтан мумкин аст, ноаён, пӯшида аст. Масалан, олимону шоирон калимаро тағйир дода мефаҳманд, ки ҷӣ ҳодиса рӯй медиҳад, ба калима ҷӣ тағйироти маъноӣ рӯй дод. Вале инро дар хусуси маънои грамматикӣ гуфтан мумкин нест. Ба маънои грамматикӣ шахси алоҳида назорат карда наметавонад. Маънои грамматикӣ натиҷаи абстраксияи фикр (аслан фикри ҷамъият) мебошад. Маънои грамматикӣ натиҷаи хулосабарории амалӣ-стихиявии маънои лексикӣ мебошад.

Ғайр аз ин тафаккур дар интиҳоби воҳидҳои забон барои нутқ ёрии калон расонида, чун восита хизмат мекунад. Гуянда ҳама гуна калима ва ё қолаби ҷумларо истифода набурда, фақат ҳамонашро интиҳоб мекунад, ки фикр онро талаб кардааст. Пас, тафаккур ба ташаккул ва бандубасти нутқ назорат мекардааст. Ин гуна назорат ҷӣ андоза қатъӣ бошад, нутқ ҳамон дараҷа аниқ ва ифоданок мешавад.

Аз гуфтаҳои боло маълум шуд, ки маънои забонӣ ҳамчун мундариҷаи воҳиди забон ба ду гурӯҳ – маънои лексикӣ ва грамматикӣ ҷудо мешавад. Инҳо ба кулӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Фарқи онҳо ин аст, ки маънои лексикӣ бо калимаи ҷудоғона (баъзан гурӯҳи калимаҳо-синонимҳо) вобаста бошад, маънои грамматикӣ на ба калимаи ҷудоғона ва ё гурӯҳи калимаҳо, балки умуман ба забон вобаста мебошад. Ҳама гуна маънои лексикӣ ба воситаи маънои умумии грамматикӣ зоҳир мешавад. Пас,

ниҳоят калон аст. Гайр аз ин худи фаъолияти нутқкунӣ ба шуур вобаста мебошад. Интихоби унсурҳои забон, алоқаи байни онҳо, мантиқию гайримантиқӣ будани нутқ, мувофиқати шаклу мундариҷа ва гр. низ ба кори шуур вобаста аст. Аз ҳамаи ин маълум мешавад, ки забону шуур бо ҳам алоқаи зич дошта, ба якдигар ёрӣ мерасонидаанд.

Сабаби бештар ба масъалаи забону тафаккур диққат додани олимон, аз як тараф, таъсири чараёни мантиқӣ-грамматикӣ бошад, аз тарафи дигар, як шуморидани маънои калима бо мафҳум мебошад. Чунин фаҳмиш яктарафа аст, зеро фаъолияти шуур танҳо бо мафҳум ифода намеёбад. Албатта, роли забон дар пайдоиш ва ташаккули фикр хеле калон аст.

Вазифаи аввалин ва асосии забон иштироки он дар ташаккули фикр мебошад. Тафаккур ҳамчун инъикоси чамъбасткунандаи ҳастӣ дар шуур ҳамеша ба калимаю чумла мӯхтоҷ мебошад, зеро бе калимаю чумла на муҳокима, на хулосабарорӣ ва на мафҳум ба амал меояд. Инро аз ҷиҳати назариявию фалсафӣ Марксу Энгелс нишон дода бошанд, аз ҷиҳати физиологӣ ҳамчун фаъолияти дараҷаи олии асаб И.П.Павлов нишон додааст.

Забон фикрро ба шакл дароварда, дар бораи он маълумот медиҳад, яъне муносибати ҳамдигариро мумкин мегардонад. Шунавандаю хонанда дар хусуси фаъолияти фикрии муаллиф танҳо бо ёрии воситаҳои забонӣ маълумот мегиранд ва он фикрро барқарор мекунад, вале қисме аз онро гум ва омехта менамоянд.

Вазифаи сеюмини забон азнавбарқароркунии фикри хонандаю шунаванда аз рӯи чизи хонда ва шунидааш мебошад. Ҳамин тарик, забон дар ташаккул, ифода ва азнавбарқароркунии фикр роли муҳим бозида, ба инсон имкон медиҳад, ки ҳастиро (чаҳонро) пурра ва чуқур донад, дар бораи он маълумоти пурра ва дуруст гирад. Дар ин ҳолат забон чун воситаи дарккунӣ хизмат мекунад.

Роли тафаккур ҳам дар забон ва инкишофи он кам нест. Вале ин масъала то ҳол ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Ҳоло диққати лингвистҳо, психологҳо, физиологҳо, философҳо ва мантиқшиносон ба ин масъалаи муҳим нигаронида шудааст.

якрангардони (стандарткунони) истилоҳҳо аз ҳамин қабил аст. Маънои грамматикӣ ҳеҷ гоҳ натиҷаи кори шуури шахси ҷудоғона шуда наметавонад. Онҳо ҳамеша маҳсули натиҷаи ва-зифадории забон дар коллектив мебошад. Ба ёд оред, ки забон амалия ва ҳақиқати шуур мебошад.

Ба ақидаи забоншиноси америкой Э.Бенвенист: «Шакли забонӣ на танҳо шартӣ интиқоли фикр мебошад, балки пеш аз ҳама шартӣ амаликунандаи он аст. Берун аз забон фақат ангезаҳои номаълум, майлҳои иродавӣ вучуд доранд, ки ба тариқи ҳаракатҳо ва қиёфаҳо зоҳир мегарданд». Хулоса, тамоми протесси инъикоси ҳастӣ ба воситаи системаи асабу майнаи инсон шуур номида шавад, ҳамин гуна инъикос дар шакли мафҳум, муҳокима ва хулосабарорӣ тафаккур номида мешавад. Забон олот ва ё воситаи башаклдарорандаи тамоми кори шуур, ифодакунандаи фаъолияти он мебошад.

Калимаҳо маънои аслий ва маҷозӣ доранд. Маъно ва пайдоиши баъзе калимаҳоро муайян карда шавад, гурӯҳи дигарро муайян намудан аз имкон берун аст. Калимаҳо хусусияти сермаъноӣ дошта бошанд, категорияҳои грамматикӣ, ки ифодакунандаи маънои грамматикӣ мебошанд, хусусияти универсалӣ доранд, ки онро дар аксари забонҳои дунё мебинем.

Дар забон на танҳо истилоҳҳо якмаъно мешаванд, балки калимаҳои муқаррарӣ ҳам ин гуна хусусият доранд. Албатта, ин гуна калимаҳо нисбат ба калимаҳои сермаъно камтаранд.

Забон ва ҷамъият

Забон бо ҷамъият, бо соҳибони худ алоқаи зич дорад, зеро вай ба туфайли ҷамъият вучуд дорад. Ҷамъият ҳам бе забон вучуд надорад, яъне ҷамъияти безабон намешавад. Забону ҷамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои мураккаб ва гуногунпахлуи илми забоншиносӣ мебошад. Ин мавзӯи масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад. Ба он масъалаҳои табиат ва моҳияти иҷтимоии забони инсоният, сабабҳои ҷамъиятии пайдоиш ва инкишофи забон, забон ва шаклҳои умумияти таърихии одамон, сабабҳои иҷтимоии ташаккули забони адабӣ

маънои грамматикӣ воситаи пешниҳодкунандаи маънои лексикӣ мебошад.

Маънои грамматикӣ чун мафҳуми умумигардида ва асосӣ барои тамоми аъзоёни ҷамъият ҳатмӣ мебошад, вале дараҷаи истифодаи маънои лексикӣ гуногун буда, ба дониши махсус, ба лугатдонӣ ва инчунин ба шиносӣ бо услубҳои гуногуни забон вобаста мебошад. Вариантноӣ ва ҷиҳати синонимии маънои лексикӣ нисбат ба маънои грамматикӣ хеле васеъ ва гуногун аст. Ба лексикӣ ва грамматикӣ ҷудо намудани маънои забонӣ нишоннаи алоқаи зич доштани онҳо мебошад.

Илми забон то ҳол доир ба масъалаи шаклгирии маънои грамматикӣ ақидаи ягонаи баохиррасида нагуфтааст. Баъзе забоншиносон маънои грамматикиро бо мафҳум як мешуморанд, ҳол он ки онҳо чизҳои гуногунанд.

Маънои грамматикӣ ин натиҷаи кори бузурги ҷамъбасткунандаи шуур ва тафаккур, кори оҳиста, мунтазам баҷоорандаи соҳибони забон ҳангоми ба таври стихиявӣ ва бе назорати шуури амалигарданда мебошад.

Таълимоти физиологӣ машҳури рус Павлов И.П. доир ба ду системаи сигнали воқеият ҷӣ гуна шаклгирии маънои грамматикиро тахмин мекунад. Калима ҳам ҳамоно хел барангезандаи шартии воқеист ба мисли ҳамаи барангезандаҳои дигар ва баробари ин калима қобилияти ивазкунӣ дорад ва иваз мекунад, ба майнаи мо таъсир мерасонад. Павлов И.П. аз рӯи таъсири физикӣ ба одам калимаро ба қатори барангезандаҳои дигар мегузорад ва инчунин маъно дорад, ки калима аз рӯи натиҷаи таъсири онҳо ба майна хулоса карда мешавад, мисли он ки предметҳо умумӣ кунонида мешаванд.

Мавҳумият аз таъсири ҳиссаи предметҳо ва хулосаи натиҷаҳои ин таъсирҳо маънои лексикӣ ва мафҳумро ба амал меорад. Мавҳумият аз таъсири ҳиссаи калима (маънои лексикӣ ба калима ҳос) ва умумияти натиҷаҳои ин таъсирҳо маънои грамматикиро ба амал меорад. Бо ёрии шуури шахси ҷудогона ба инкишоф ва функсияи маънои лексикӣ ва мафҳум назорат кардан мумкин аст. Вале ба маънои грамматикӣ назорат кардан имкон надорад. Маънои лексикӣ ва мафҳум натиҷаи кори шуури фарди ҷудогона шуданаш мумкин аст: саҳми шахсони ҷудогона дар инкишофи мафҳумҳои илмӣ ва шаклгирии истилоҳҳо ва инчунин

ранд ва баробари ин ба шаклу тарзҳои ифода низ диққат медиҳанд.

Дузабонӣ низ ҳодисаи психофизикӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Алоқаҳои забонӣ, омезиши забонҳо ва муносибати забонҳо яке аз шартҳои инкишофи забонҳо мебошад. Дузабонӣ (билингвизм) яке аз шаклҳои инкишофи забонҳо дар забоншиносии назариявӣ ҷои муҳимро ишғол мекунад. Дарачаи азхудкунии забонҳо гуногун мешавад, дарачаи олии он забони дуюмро забони модарӣ донишмандони (шуморидани) гуянда мебошад. Билингвизм калимаи латинӣ буда, аз ду ҷузъ – би (ду) ва лингуа (забон) таркиб ёфтааст ва маънояш дузабонӣ мебошад. Агар шахси ҷудогона ду забонро донанд, билингвизми индивидуалӣ ва агар гуруҳи одамон бо ду забон гап зананд, онро билингвизми умумӣ меноманд.

Дузабонӣ ва шаклҳои он ба шароити конкретӣ-таърихӣ тараққиёти халқҳо ва сохти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маданӣ-сиёсии онҳо вобаста мебошад. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки на танҳо шахсони ҷудогона, балки табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва ҳатто халқҳои ҷудогона хусусияти дузабонӣ пайдо карда метавонанд, билингвизми **пурра** ва **ё милли** мегӯянд. Дузабонӣ ба ҳамаи давраҳо хос бошад ҳам, дар давраи Эҳё инкишоф меёбад, зеро дар ин давра забонҳои нав ба нав маълум мешаванд ва инчунин баъзе забонҳои адабӣ-китобӣ функсияҳои махсусро (ба ҷо овардани ибодат, қорҳои давлатӣ, фаъолияти илмӣ ва ғр.) адо менамуданд. Ин забонҳо вазифаи байналмилалиро адо менамуданд. Дар Шарқ забонҳои арабӣ, форсӣ ва хитойӣ, дар Европа латинӣ, дар як қатор халқҳои славян славянӣ динӣ (церковнославянский) ҳамин гуна вазифа доштанд. Дар аввалҳо дузабонӣ маҳдудияти иҷтимоӣ дошт, зеро баъзе намоёндагони синфҳои доро, инчунин намоёндагони дигар, дипломатҳо, олимони ду забонро медонистанду халос.

Дузабонӣ бо сабабҳои гуногун ва ё бо мақсади муайян ба амал меояд. Пеш аз ҳама дузабонӣ дар мамлакатҳои ба амал меояд, ки давлати сермиллатанд. Дар ин гуна давлатҳо халқҳо ва ё миллатҳои гуногун баробари забони модарии худ забони дуюмро низ аз худ мекунанд ва он забон одатан забони муоширати байни халқҳои гуногун мегардад. Дар Америка ҳамин вазифаро забони англисӣ адо кунад, дар замони шӯравӣ дар ИҶШС (СССР) забон-

мактабҳо – хоҳ миёна ва хоҳ олий ба чашм мерасад. Ҳоло, баъди соҳибистиклол гардидани ҷумҳуриамон дар мактабҳо ба омӯхтани забонҳои хориҷӣ – на танҳо забонҳои анъанавии русӣ, англисӣ, немисӣ, франсузӣ, балки чинӣ, ҳиндӣ, арабӣ, корейгӣ ва ғайра саҳт машгуланд. Баробари ин имрӯзҳо аз мамлакатҳои зиёда ҷаҳон ба Тоҷикистон барои омӯхтани забони тоҷикӣ толибилмони зиёд омадаанд ва забони моро меомӯзанд. Ба таври ғайрииртиботӣ омӯхтани забон дар мустамликаҳо низ ҷой дорад. Масалан, забонҳои англисӣ, испанӣ, немисӣ, русӣ, франсузиро ҳамчун забонҳои хусусияти умумиҷаҳонидошта дар мактабҳои мамлакатҳои гуногун меомӯзанд.

Вақте ки масъалаи дузабонӣ (билингвизм) ба амал меояд, забони модариро фарқ ва аниқ кардан (дар ҳолате ки ҳар ду забонро баробар медонанд) шарт аст, яъне кадоме аз забонҳо забони модарӣ шуморида мешаванд. Забони модарӣ гуфта ҳамон забонро меғӯянд, ки шахси ҷудогона ва ё коллективи одамон онро ба дараҷаи бояду шояд медонанд, бо он озод ва ғаълола гап мезананд, дар тамоми шароитҳо (на танҳо гап мезананду мефаҳманд, балки фикр мекунанд) бо он сухан мекунанд. Забони модарӣ забонест, ки бо он ҳамеша дар ҳама гуна шароит фикрро ифода кардан мумкин аст. Агар ин ё он шахс ду ва ё зиёда забонро як хел донанд, он гоҳ забони модарӣ гуфта, забони миллатро меноманд.

Дузабонӣ яктарафа ва дутарафа мешавад. Ҳамон вақт дузабонии дутарафа меғӯянд, ки ҳар ду халқ забони ҳамдигарро медонанд ва онро кор мефармояд. Навъи дутарафа одатан дар намуди иртиботӣ мушоҳида мешавад. Ду халқӣ дар як ҷо зиндагикунанда одатан забони ҳамдигарро медонанд ва озодона бо он гап мезананд. Масалан, дар Самарқанд, ки ду халқ – тоҷикон ва ўзбекон зиндагӣ мекунанд, тоҷикон бо ўзбекӣ ва ўзбекон бо забони тоҷикӣ озодона гап мезананд.

Дузабонии яктарафа бештар дар ҳолатҳои ба чашм мерасад, ки як халқ камнуфуз буда, забони дуюмро забони миллии худ мешуморад. Масалан, ягнобиҳо ва халқҳои Бадахшон забони тоҷикиро забони миллии худ мешуморанд ва бо ин забон таҳсил мекунанд. Ин ҳолатро дар забоншиносӣ дузабонии умумихалқии яктарафа меноманд.

ни русй ҳамин вазифаро ба чо меовард. Боз дар чунин мавридҳо ба дузабонй дучор шудан мумкин аст: а) дар зисту зиндагй, рӯзгор ё ки оила (дар ҳолати занашӯи ду шахси гуногунзабон ва фарзандони онҳо); б) дар корхонаҳо, ташкилотҳои ҷамъиятй ва идораҳои давлатй, дар мактабҳои миёнаву олий; в) дар ҷойҳои, ки халқҳои гуногунзабон омехта зиндагй мекунанд; г) бо мақсади бо халқҳои гуногун мунтазам муносибат доштан (бештар намоёндагони халқҳои камнуфуз); ғ) дар мамлакатҳои ба як система дохилшаванда бо мақсади додугирифтӣ тарафайн; д) бо мақсадҳои илмӣ, маданӣ, динӣ ва ғр. омӯхтани забони дигар.

Дузабонй дар замони мо шакли умумй гирифтааст. Ин ҳодисаро дар байни халқҳои Америкаи лотинй, дар Белгия, Швейтсария, Англия, Франция, Америка, Ҳиндустон, мамлакатҳои араб мушоҳида кардан мумкин аст. Дузабонй ба мамлақати советй низ хос буд. Аксарияти халқияту миллатҳои он баробари забони модарии худ забони русиро низ медонистанд, яъне дар ин ҷо билингвизми умумй мушоҳида мешавад. Ба билингвизми умумй халқҳои Самарқанду Бухорои Ҷумҳурии Ўзбекистон низ мисол шуда метавонанд. Онҳо баробари забони модарии худ – забони тоҷикӣ, бо забони ўзбекӣ низ озод гап зада метавонанд.

Омузиши ҳодисаи дузабонй ва намуудҳои он шаҳодат медиҳад, ки дузабонй ду навъ мешавад: иртиботӣ ва гайрииртиботӣ.

Намуди иртиботӣ дар ҳолати якҷоя, алоқамандона зиндагй кардани ду халқ ба вуҷуд меояд. Ин намууд устувор ва доимй буда, аз насл ба насл мегузарад ва яке аз асосҳои омезиши забонҳо мегардад. Ин навъи билингвизм ба ҷумҳурии мо низ хос аст, зеро дар ҳудуди он халқиятҳои зиёде аз қабилӣ бадахшониҳо – шугниҳо, рӯшониҳо, ишкошимӣҳо, язғуломиҳо, вахониҳо, сарикӯлиҳо ва инчунин ягнобиҳо ва қисман ўзбекҳову киргизҳо баробари забони модарии худ аз забони тоҷикӣ истифода мебаранд. Дар ин ҳолат забони тоҷикӣ функсияи байналмилалиро адо мекунад. Албатта, намунаи барҷастаи забони байналмилалӣ забонҳои русӣ ва англисӣ мебошад, чунки бо ин забонҳо халқу миллатҳои зиёде гуфтугӯ мекунанд.

Намуди гайрииртиботӣ гуфта ҳамон ҳодисаро меноманд, ки забони халқи дигарро махсус меомузанд. Ин бештар дар

забонии чамъият таърихан онхоро чудо карда, дар худ мустаҳкам чой додааст.

Азбаски забон бисёрвазифа аст, таҷрибаи забонии чамъият, ки меъёри забон бо он мустаҳкам карда мешавад, яхела нест, меъёри забон ягона намешавад. Вай чунин намудҳо дорад: узус (муқаррарот), забони адабӣ ва услубҳои забон.

Узус шакли муқаррарии мавҷудият ва вазифадории забон мебошад. Ба ин тамоми навъҳои гуфтугӯӣ ва ҳатто диалекту жаргон дохил мешавад.

Тағйири меъёри забон на танҳо ба даври замон, балки ба шароити иҷтимоии одамон низ вобаста мебошад. Инро дар ҳолати мавҷуд будани меъёри ягона ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Узус ва ё шакли муқаррарии забон дар диалектҳои маҳаллӣ ва иҷтимоӣ ҳам аз ҳамдигар фарқ мекунад, чунки шароити зисту зиндагонӣ ҳатман таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, ду намуди диалектро – маҳаллӣ ва иҷтимоӣ, фарқ кардан шарт аст. Диалектҳои маҳаллӣ тамоми аҳолии ин ё он территорияро муттаҳид мекунад, ки ҷиҳатҳои овозӣ, лексикӣ ва грамматикӣ махсус дорад, вале диалектҳои иҷтимоӣ бошад, системаи лексикӣ махсус дошта, гурӯҳи муайяни одамонро дар бар мегирад.

Истифодаи чамъиятии забон пеш аз ҳама ба инкишофи меъёри адабии он, ки бевосита ба инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маданӣ-сиёсии чамъият, инчунин ба амал омадани забонҳои байналхалқии истифодаи махсус – илмӣ (аз қабилҳои лотинӣ, санскрит, арабӣ), динӣ (лотинӣ, забони қадимаи юнонӣ, славянӣ ва арабӣ) алоқаманд мебошад, вобастааст.

Фарқи (дифференсиатсия) иҷтимоии забонҳо ба мавҷудияти муодилҳои (вариантҳои) забон, хусусан таркиби лугавии он, ки ба табақа, гурӯҳ ва синфҳои чамъиятӣ вобаста мебошад, алоқаманд аст. Аз вариантҳои забонӣ арго, жаргон ва забонҳои касбӣ (профессионалӣ) хуб омӯхта шудаанд.

«Забонҳои» касбӣ албатта, забони махсус набуда, ба истифодаи системаи лексикӣ калимаҳо, ки ин ё он табақа ва ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ (аз қабилҳои моҳигирон, шикорчиён, косибон...) истифода мебаранд, вобаста мебошад. Дар ҳақиқат, намояндагони ҳар як касбу кор аз калимаҳои худӣ истифода мебаранд, вале истифодаи он калимаҳо ба мавҷудияти забони махсуси онҳо далелат намекунад.

Дар ҳолатҳои ҷудогона аз дузабонии яктаарафа забони камнуфуз оҳиста-оҳиста забони халқи сернуфузро қабул мекунад ва ҳодисаи ассимилятсия ё ки субстрат ба амал меояд, яъне як забон аз байн меравад. Чунин ҳол бо забони қипчоқӣ дар Ўзбекистон рӯй додааст. Забони қипчоқӣ дар аввалҳои Инқилоби Октябр чун забони ҷудогона вучуд дошт, вале дар солҳои чилуми асри XX аз байн рафт, яъне бо забони ўзбекӣ омезиш ёфт.

Доир ба дузабонӣ ягонагии фикр нест. Баъзеҳо ҳамон вақт дузабонӣ мешуморанд, ки ҳар ду забонро озод ва пурра донед, вале ба фикри гурӯҳи дигар забони дуҷумро доништан ва каму беш гап задан ҳам кифоя. Профессор Ҳолназаров К.Х. ду тарз фаҳмидани билингвизмро нишон медиҳад. Аз ҷиҳати лингвистӣ ҳамон вақт дузабонӣ гуфтан мумкин аст, ки ҳар ду забонро озод ва пурра донед, аз нуқтаи назари иҷтимоӣ бошад, як хел доништани ҳар ду забон шарт нест.

Забон ҳамчун меъёри иҷтимоӣ-таърихӣ

Ҳар як забон дар давраҳои гуногуни тараққиёти ҷамъият як меъёри муайян дорад. Албатта, фаҳмиши меъёр дар давраҳои гуногун як хел набуд. Меъёри забон танҳо дар он халқҳое ба вучуд меояд, ки хат доранд. Меъёри забон ҳамчун ҳодисаи конкретӣ-таърихӣ дорои се хусусият мебошад: интиҳобӣ, устуворӣ ва ҳатмӣ будан.

Меъёри забон аз забон он чизҳоро интиҳоб мекунад, ки хусусияти умумишавӣ дорад. Хусусияти интиҳобӣ меъёри забонро мураккаб, зиддиятнок ва инқишофёбанда мегардонад. Баробари ин меъёри забон устувор аст, зеро вай дар майнаи ҳар як соҳиби забон ҷой гирифтааст, аз ин рӯ, умумист. Ҳамин хусусияти устуворист, ки меъёри забон аз насл ба насл мегузарад, ба замону макон ва мансабу дониши одамон нигоҳ накарда фаъолияти нутқунии онҳоро муттаҳид мегардонад. Ҳамин устуворист, ки анъанаҳои забон нигоҳ дошта мешаванд ва оҳиста маданияти нутқ инқишоф меёбад.

Он қонуну қоидаи забоние, ки ҷамъият қабул кардааст, дуруст буда, барои аъзоёнаш ҳатмӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, меъёри забон гуфта маҷмӯи хеле устувори унсурҳои анъанавии системаи забонро меноманд, ки таҷрибаи

Албатта, инҳо ба ном забон шуморида мешаванд, зеро як миқдор калимаҳои хоси ин ё он касбу кор дар алоҳидагӣ бе ёрии калимаҳои умумиистеъмоли ва грамматика забонро ташкил дода наметавонанд.

Жаргони гурӯҳи муайяни одамон аз «забони» касбӣ фарқи калон дорад, чунки соҳибони жаргон ба мисли косибон барои ифодаи мафҳумҳои хоси худ калимаи ҷудогона надоранд. Соҳибони жаргон – ҷавонон, барои ифодаи мафҳумҳои ҷудогона аз калимаҳои умумиистеъмоли истифода мебаранд. Он калимаҳоро ба маънои аслиашон не, балки ба маънои маҷозӣ кор мефармоянд. Дар ин ҳол он калимаҳо хусусиятҳои экспрессивӣ мегиранд. Масалан, малах ва дой калимаи умумиистеъмолист ва маънои аслии онҳоро ҳар як соҳиби забон медонад. Ин калимаҳо дар забони дуздон ба маънои пул кор фармуда мешавад. Дар забони русӣ «ширман» дузди киса, «банщик» дузди вокзал, «майданщик» дузди поезд аст. Жаргон чизи сохта, шартӣ аст, онро соҳибонашон меофаранд.

Арго ё ки забони шартӣ гуфта системаи лексии калимаҳоро меноманд, ки онро асосан бо мақсади пинҳон, махфӣ нигоҳ доштани сирри худ истифода мебаранд. Ин ба гурӯҳи ё ки табақаи муайяни одамон хос аст, ки онҳо бошуурона худро аз ҷамъият, аз дигарон ҷудо карда меистанд. Онро гурӯҳи ночизи одамон ҳангоми ба даст даровардани ягон чиз берун аз хона, оила ба кор мебаранд. Аргоро бо мақсадҳои гуногун – махфӣ нигоҳ доштани машгулият ва ё касби худ (роҳҳои истеҳсол), пинҳон доштани мақсад ҳангоми оворагардӣ ё дар назди соҳиби хона ва ё нишон додани забондонии худ низ истифода мебаранд. Аз арго косибон – ҳаммолон, дӯзандагон, оҳангарон, бофандагон, сарроҷон, танӯрсозон, шишагарон, духтурони ҳайвонот, аробакашон, андовачиён, рангуборчиён истифода мебаранд. Забони занону духтарон, мардону ҷавонро, ки дар байни халқҳои гуногун кор фармуда мешавад, ба ҳамин гурӯҳ дохил кардан мумкин аст.

Забони адабӣ дар давраи забони халқият ҳам ба вучуд омада метавонад, зале асосан баъди пайдоиши миллат ба амал меояд. То пайдоиши миллат забони адабӣ дар он халқҳое ба амал омадааст, ки таърихи дуру дароз дошта, соҳиби хату алифбо буданд ва инчунин халқи тараққикарда шуморида мешуданд. Ба ин

Жаргон ҳам ба гурӯҳи иҷтимоии одамони аз ҷиҳати истеҳсолот муттаҳид, ҳам якҷоя вақт гузаронанда (аскарон, донишчӯён, варзишгарон) хос мебошад. Аз жаргон синфҳои ҷудоғона низ истифода мебаранд. Масалан, дворянинҳои рус дар охири асри XVIII забони русиву франсузиро бо ҳам омехта гап мезаданд.

Бояд қайд кард, ки жаргон яке аз намудҳои диалекти иҷтимоӣ мебошад. Одатан диалектро ба ду гурӯҳ – маҳаллӣ ва иҷтимоӣ, ҷудо мекунад. Ақдаи олимони доир ба диалекти иҷтимоӣ гуногун аст. Баъзеҳо ҳуди шакли мавҷудияти забонро диалекти иҷтимоӣ номанд (Жирмунский В.М.), аксар ба он жаргон, арго ва «забони шартӣ»-ро дохил мекунад.

Вазифаи диалектҳои иҷтимоӣ ба шахсоне, ки гурӯҳи иҷтимоии одамони ва ё гурӯҳи касбиро ташкил медиҳанду манфиати касбӣ, иҷтимоӣ-табақагӣ, синну сол, маданӣ-эстетикӣ онҳоро муттаҳид намудааст, чун воситаи муносибат хизмат мекунад. Диалектҳои иҷтимоӣ дар заминаи забони умумӣ (забони адабӣ, диалектҳои маҳаллӣ, забони умумихалқӣ) вуҷуд доранд ва ба он ёри мерасонанд.

Ба диалектҳои иҷтимоӣ инҳо дохил мешавад:

1) «Забонҳои» касбӣ, аниқтараш системаи лексикӣ моҳигирон, шикорчиён, кулолон, дуредгарон, мӯзадӯзон, чармгарон ва касбҳои дигар.

2) Забонҳои гурӯҳӣ ё ки жаргон. Ба ин гуфтугӯи хоси талабагон, донишчӯён, варзишгарон, аскарон дохил мешаванд, ки ба коллективи ҷавонон хос аст.

3) Забонҳои шартӣ (арго) касибон – мардикорон, савдогарон ва табақаҳои ба онҳо наздик.

4) Жаргони (арго) қаллобон, муртадҳо.

«Забонҳои» касбӣ воситаи ёрирасони забони умумӣ (забони адабӣ ва диалектҳои маҳаллӣ) мебошад. Дар ҳаёт касбу кор зиёд аст, ҳамаи онҳо системаи лексикӣ ба худ хос доранд, ки ба намоёндагони касбҳои дигар аксар номафҳум мебошад ва аз ин рӯ, онҳо истифода намебаранд. Масалан, баҳрнавардон ошпазро кок, занбӯриасалпарварон занбӯрҳои қорӣ, асалдеҳро матка, дуредгарон калимаҳои искана, парма, пайтеша, шоқулро истифода мебаранд. Деҳқонон зиёда аз 30-40 навъи харбуза, зиёда аз 100 намуди ангурро фарқ мекунад ва ҳар яке онҳо ном доранд.

дар баъзе забонҳои дигар (масалан, забонҳои чехӣ, хитой, японӣ, хиндӣ, арабӣ) фарқи калон ҷой дорад.

Одатан забони адабиро бо диалект ва ё забони умумихалқӣ муқобил мегузоранд, зеро забони адабӣ меъёри қатъӣ ва ҳатмӣ дорад. Ин меъёр устувор ва кӯҳнапараст мебошад. Ба гуфтаи акад. Щерба Л.В. «Моҳияти забони адабӣ дар устуворӣ ва анъанавӣ будани он аст». Меъёри забони адабӣ ба узус, яъне истифодаи умумихалқии калимаҳо таъя мекунад, ки онро қисми маълумотноки ҷамъият маъқул мешуморад. Вариантноки ба гуфтугӯӣ бештар хос аст. Масалан, китобро //китоба хондан ё ки рафта истодаем// рафсодем гуфтан мумкин аст.

Меъёри забони адабӣ бо тавассути осори адибон, ходимони давлатӣ, олимон, муаллимон ба забони умумихалқӣ таъсир мерасонад.

Азбаски меъёри забони адабӣ бештар ба туфайли адибон ва асарҳои онҳо ба ҷамъият ва забони умумихалқӣ мегузарад, баъзеҳо забони адабӣ ва забони асарҳои бадеиро як чиз мешуморанд, ки дуруст нест, зеро дар забони асарҳои бадеӣ на танҳо нутқи адабии ба меъёр даромада, балки услуби фардии ҳуди адиб, нутқи қаҳрамонони асар, ки гоҳо ба қонуну қоидаҳои меъёри забони адабӣ риоя намеkunанд, мушоҳида мешавад. Ғайр аз ин забони адабӣ на танҳо воситаи бадеии инъикоси ҳақиқати объективӣ ва таъсири эмотсионалӣ расонанда, балки ҳамчун воситаи муносибат дар ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва илмӣ мебошад. Баробари ин забони адабӣ дар ташаккули услубҳои гуногуни забонроли калон мебозад, ки онро дар соҳаҳои хеле гуногуни муомилот истифода мебаранд.

Услубҳои забон ин навъҳои коммуникативӣ ва функционалии меъёри забон мебошад. Услубҳои забон аз меъёри забони адабӣ бо он фарқ мекунад, ки вай хусусияти умумиистеъмолӣ надорад, баъзан аз қонуну қоидаҳои муқаррарии забон мебарояд. Услуб низ баъди пайдоиши хат ба амал меояд, вай забони хаттиро бо гуфтугӯӣ, нутқи хаттию шифоҳиро бо ҳам муқобил мегузорад. Пайдоиши забони назм, гуфтугӯӣ ва шевагӣ ҳам ба услуб вобаста мебошад.

Доир ба услубҳои забон фикри ягона вучуд надорад, чунки олимон онро аз тарафҳои гуногун тадқиқ намудаанд. Дар масъалаи услубҳои забон Ломоносов, Винокур, Щерба, Шарл Балли,

халқҳои қадимаи ҳинд, юнон, араб, форсу тоҷик, рус, гурҷиву арман ва дигарон мисол шуда метавонанд.

Забони адабӣ шакли таърихан қор қардашуда ва намунавии забони халқият ва ё миллат мебошад. Забони адабӣ ҳамчун шакли олии забон бо боигарии таркиби лугавӣ, бо сохти грамматикӣ ба тартиб овардашудаи такмилифта (албатта, бо қонуну қоидаҳои саҳеҳи имлову китобатӣ) ва инчунин бо системаи инкишофёфтаи услубҳо аз навъҳои дигари забон фарқ қарда меафтад. Вай аломатҳо ва хусусиятҳои беҳтарини забони умумиро дар худ таҷассум мекунад, бинобар он вазифааш муттаҳид намудани тамоми аъзоёни халқият ва ё миллат мебошад. Забони адабӣ ҳам инкишоф меёбад, тараққӣ мекунад, вале хусусияти умумиаш он аст, ки дар ҳамаи шароит ба тамоми аҳоли як хел, баробар хизмат мекунад. Забони адабӣ дорои аломатҳои зерин аст:

1) Шакли ҳатмии ҳаттӣ. Ин дар забонҳо як хел намешавад, чунки шароити таърихӣ халқҳо гуногун мебошад, вале хоҳу нохоҳ забони адабию ба вучуд меоварад.

2) Барои тамоми соҳибони забон ҳатмӣ будани он. Меъёри забони адабӣ хусусияти умумӣ дорад, ки инро шаклҳои дигари забон – вариантҳои маҳаллӣ, иҷтимоӣ, функционалӣ надоранд.

3) Забони адабӣ дар тамоми жанрҳо як хел истифода мешавад.

Маълум аст, ки забони адабӣ ҳаттӣ мешавад, вале ин маъноӣ онро надорад, ки онҳо як чизанд. Ҳама гуна чизи навишташуда забони адабӣ шуда наметавонад. Забони адабӣ дар ду шакл вучуд дорад: ҳаттӣ ва шифоҳӣ.

Забони адабӣ на танҳо забони китобат (адабиёти бадеӣ, таҷқиқотҳои илмӣ, рӯзномаву маҷаллаҳо), балки забони гуфтугӯии намоёндагони муассисаҳои давлативу ҷамъиятӣ, мактабу театр, радиову телевизион мебошад. Аз забони адабии гуфтугӯӣ дар зиндагиву маишат низ истифода мебаранд. Албатта, байни ин ду навъи забони адабӣ – ҳаттиву гуфтугӯӣ, фарқи услубиву структурӣ дида мешавад. Шакли ҳаттӣ он ба интиҳоби махсуси калимаҳо, грамматикаи сайқалёфта, тартиби калимаҳо қатъӣ риоя қарданро талаб мекунад. Дар баъзе забонҳо байни ин ду навъи забони адабӣ фарқи қиддӣ мушоҳида намешавад, вале

фарқи байни забони хаттиву гуфтугӯиро ҳис мекунанд. Доир ба фарқи байни ин ду намууди забон олимону нависандагон фикрҳои аҷоиб гуфтаанд. Масалан, Бернард Шоу гуфтааст, ки «Калимаи да (ха) 50 ва калимаи не (нет) 500 тарзи ифода дорад, вале мо онро як хел менависем». Ё ин ки нависандаи италяни Эдмондо фарқи забони гуфтугӯӣ ва хаттиро ба роҳ гаштану давидан нисбат додааст. Пас, маълум мешавад, ки ин ду услуби баёни фикр аз ҳам фарқи калон доштааст. Дар гуфтугӯӣ роли интонатсия ниҳоят калон аст. Барои услуби гуфтугӯӣ аломатҳои зерин хактерноканд:

1. Вобаста ба шароит хеле фаровон истифода бурдан аз интонатсия.

2. Нисбат ба тобеият аз конструксияи пайваст васеъ истифода кардан.

3. Зиёд истифода шудани ҷумлаҳои нопурра.

4. Ба маънои махсус кор фармудани баъзе калимаҳо.

5. Баъзан аз имову ишора, аз шеваю лаҳҷа ва ҳатто жаргон истифода бурдан.

Барои услуби хаттӣ аломатҳои зерин хосанд:

1. Бо тартиби қатъӣ ва мантиқан дуруст нақл ва ё баён кардан.

2. Аз алоқаи пайвасту тобеъ бисёр истифода бурдан.

3. Хеле аниқ фарқ кунонидани воситаҳои лексикӣ (мас.синонимҳо).

4. Ба анъанаи пешинаи забон (қадима) вобаста будан.

Ин аломатҳое, ки ба ин ё он услуб нисбат дода шуд, фақат хоси яке аз онҳо набуда, дар ҳар ду услуб ҳам мушоҳида мешаванд, танҳо дар яке зиёдтару дар дуюмӣ камтар, бинобар ин онҳо нисбианд. Вобаста ба шароит ва даври замон ин услубҳо ба ҳам таъсир мерасонанд, зеро онҳо услубҳои гуногуни як забон мебошанд.

Услуби бадеӣ ва илмӣ. Забони асарҳои илмӣ ва ҳам забони адабиёти бадеӣ то андозае аз ҳам фарқ мекунанд. Мақсади ҳам илм ва ҳам санъат, аз ҷумла асари бадеӣ, доништан ва аз худ кардани ҳастӣ, табиат ва одамизод бошад ҳам, онро бо ҳар гуна роҳу воситаҳо ба даст меоранд. Забон барои адабиёт на танҳо воситаи ифода (мисли илм), балки маводест, ки бо тарзи махсус баён ва ифода мегардад. Дар асарҳои бадеӣ образҳо ва маъноӣ

Виноградов ақидаҳои худро доранд. Ломоносов услубро ба жанрҳои адабиёт вобаста карда бошад, Балли ва Винокур онро ба воситаҳои экспрессивии забон дар нутқ алоқаманд мекунад. Акад.Щерба услубҳои забонро ба истифодаи синонимии калимаҳо вобаста намудааст. Виноградов дар зери мафҳуми услуб ҷиҳатҳои функционалии системаи воситаҳои забонро мефаҳмад. Бояд қайд кард, ки ҳар яке аз онҳо вобаста ба роҳи пешгирифтан худ ҳақ буданд, зеро воситаҳои мавриди тадқиқ интихоб намудаи онҳо дар забон мавҷуданд. Бо вучуди гуногунфикрии дар ақидаи ин олимони ягонагӣ ҳам ҳаст. Ҳамаи онҳо, аз як тараф, услуби забону нутқро фарқ мекунад, чунки намудҳо, типҳо ва вариантҳои материали забонӣ ва роҳҳои истифодаи онро қайд намудаанд. Аз тарафи дигар, алоқаи байни услубҳои забон ва истифодаи воситаҳои забонро нишон додаанд.

Ҳоло чунин услубҳои забонро қайд мекунад: истехсолий-техникӣ, илмӣ, бадеӣ, коргузорӣ, ҷамъиятӣ-публисистиӣ ва гуфтугӯӣ-маишӣ. Виноградов В.В. ин услубҳоро бо функсияҳои муносибат, ахбордиҳӣ ва таъсиррасонии забон алоқаманд карда буд. Албатта, функсияи муносибат дар ҳамааш то андозае иштирок дорад. Ҳар яке аз ин услубҳои номбурда хусусияти хоси худро дорад ва бо он аз дигарҳояш фарқ мекунад. Масалан, барои услуби илмӣ калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои семантикӣ ва инчунин истилоҳӣ, қолабҳои ҷумлаҳои, ки алоқаи мантиқии байни муҳокимаҳои қатъӣ ифода карда тавонанд, лозиманд.

Услубҳои забон варианти структурӣ-функционалии забон мебошанд, ки ба намудҳои фаъолияти иҷтимоӣ вобаста буда, бо интихоби махсуси системаи устувор ва истифодаи маводҳои забонӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Услуб ҳодисаи структурӣ набуда, балки функционалӣ мебошад, зеро бе ин услуби забонӣ вучуд надорад.

Ҳоло дар забоншиносӣ асосан ба услубҳои хаттӣ гуфтугӯӣ ва бадеӣ илмӣ диққат медиҳанд.

Услуби хаттӣ ва гуфтугӯӣ. Маълум аст, ки забон воситаи умумӣ ва ягонаи алоқаи байни одамон мебошад. Забон чун воситаи алоқа дар фаъолияти гуногунсоҳаи одамон хизмат мекунад ва баробари ин вобаста ба замону шароит то андозае ба тағйирот дучор мешавад. Он забонҳое, ки шакли хаттӣ доранд, ба осонӣ

Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки услубҳои забон мувофиқи қонуни дохилии забон инкишоф ва тағйир меёбад. Таърихи услубҳои забонро аз таърихи забони умумихалқӣ ҷудо омӯختан мумкин нест, зеро забони умумихалқӣ манбаъ ва асоси услубҳои забон мебошад.

Умумияти иҷтимоӣ ва шаклҳои ҷамъиятии забонҳо

Забон ба ҷамъият хос аст. Мавҷудият ва инкишофи тараққиёти забон бо таърихи ҷамъият, бо умумияти иҷтимоии одамон вобаста аст. Намудҳои умумияти одамон ин қавм (авлод), қабила, халқият ва миллат мебошад. Ҳар яке аз ин намудҳои забонҳои ба худ хос доранд ва он забонҳо бо хусусиятҳои худ аз ҳам фарқ мекунанд.

Қавму қабила асосан ба ҷамъияти ибтидоӣ тааллуқ дорад. Маълум аст, ки дар ҷамъияти ибтидоӣ синфҳои мавҷуд набуданд, аз ин рӯ, диалект ва ё жаргон, ки ба синфҳои хосанд, дар ин давра мушоҳида намешаванд. Вале дар ин давра забони калонсолону ҷавонон ва ё занону мардон бо баъзе аломатҳои худ аз ҳам фарқ мекард. Чунин ҳодисаро олимони забони халқҳои қафомондаи Африка низ мушоҳида кардаанд. Масалан, дар Маса ном маҳалли Африкаи Шарқӣ мардон ба талаффузи баъзе чизҳои ҳуқуқ доранд, вале ҷавонон ҳақ надоранд ва ё баракс. Маросими гузариш, яъне ҳуқуқдор шудан бо тантана қайд карда мешавад. Чунин ҳодисаро дар гуфтугуӣ мардону занон ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар забони чикигаи Боливия мардон ба аввали бисёр исмҳои садонӣ ва ё ҳамсадо илова мекунанд: и-пис – ҷубдаст, у-тамокас – саг, н-онеис – одам, вале занон бе ин гуна илова пис, тамокас, онеис талаффуз мекунанд. Албатта, ин гуна фарқҳои мавҷудияти забони ҷудогона доштани онҳоро нишон намедихад.

Дар аввалҳои ҷамъияти ибтидоӣ қавмҳои аз рӯи зарурати зиндагӣ аз ҳам ҷудо мешуданд ва дар натиҷа қавмҳои хеле зиёде ба амал меоянд ва ин ба забон то андозае таъсир мерасонад, яъне забони аввалини қавм дар натиҷаи ҷудо шуда мустақил зиндагӣ кардан тағйир меёбад. Агар қавмҳои ҷудошуда дар алоқамандӣ зиндагӣ кунанд, забони қабиларо ба вучуд меоранд ва агар аз

маҷозии калимаҳо васеъ истифода мешавад ва дар ин ҳолат пеш аз ҳама чӣ гуна функсияро адо намудани образ ба ҳисоб гирифта мешавад. Саҳеҳ ва возеҳ ифода карданро Пушкин ба ҳар ду услуб – ҳам ба забони асарҳои илмӣ ва ҳам асарҳои бадеӣ ҳос медонад, вале ифоданокии ва образнокии бештар ҳоси забони асарҳои бадеӣ мебошад.

Истилоҳҳо дар услуби асарҳои илмӣ як маъноро ифода мекунанд, вале онҳо дар асарҳои бадеӣ ба чанд маъно ва ҳатто ба маъноии маҷозӣ омада метавонанд. Баъзан вобаста ба услуб ин ё он калима ҳам ба мафҳуми термин ва ҳам ба маъноии умумихалқӣ омада метавонад. Дар ҷой гирифтани калимаҳо дар ҷумла, истифодаи калимаҳои ба маъноии маҷозӣ омада, истифодаи санъатҳои бадеӣ ва маънавий низ байни ин услубҳо фарқи калон мушоҳида мешавад. Дар услуби адабиёти бадеӣ истифодаи нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда хеле фаровон бошад, дар услуби илмӣ ба ҷои он иқтибос бештар истифода бурда мешавад.

Ҳамин тариқ, услуби забонӣ ин навъҳои забони умумихалқист, ки таърихан ба амал омада, маҷмуи муайяни аломатҳои забониро дар бар мегирад. Баъзе аз ин аломатҳо ҳоси ин ё он услуб бошад, баъзеи дигараш ба ҳамаи услубҳо ҳос мебошад.

Аз гуфтаҳои боло чунин хулоса баровардан мумкин аст:

1. Услубҳои забонро инкор кардан мумкин нест, зеро мавҷудияти онҳоро функсияи коммуникативии забон ва таърихи он нишон медиҳад.

2. Ин ё он категорияи услубӣ вобаста ба услубҳои забон маъноҳои гуногунро ифода карда метавонад.

3. Услубҳои забонро бо жанрҳои адабиёти бадеӣ (ҳикоя, роман, очерк, назму наср) ва ё бо услубҳои нависандагони ҷудогона омехта кардан нашоуд. Ҷор услуби забон – ҳаггӣ ва гуфгугӯӣ, илмӣ ва бадеиро фарқ кардан лозим аст.

4. Услубҳои забон вобаста ба вақту замон ва шароит, инчунин забони конкрет тағйир меёбанд.

5. Мавҷудияти услубҳо забони умумихалқиро инкор накарда, балки дар заминаи забони умумихалқӣ вучуд доштани онҳоро нишон медиҳад. Ҳар яке аз услубҳои забон ҳамчун навъи ҷудогонаи забони умумихалқӣ намоён мегардад.

Агар халқият бо роҳи якум – иттифоқи қабилаҳо ба амал омада бошад, асоси забони умумиро забони қабилаҳои хеш ва, албатта, яке аз қабилаҳо ташкил медиҳад. Ин забон ба тамоми аҳоли фаҳмо ва умумӣ мебошад. Халқият ва забони ҷунонӣ бо ҳамин роҳ ба амал омадааст.

Агар халқият бо роҳи дуюм – зӯран якҷоя кардани қабилаҳо ба амал ояд, забони қабилаи зӯр асоси забони халқият мегардад ва қабилаҳои дигари бегона бо он омезиш меёбанд. Забони лотинӣ ба ин мисол шуда метавонад. Қабилаи римӣ, ки забонашон лотинӣ буд, қабилаҳои дигарро зӯран ба худ муттаҳид намуда, забони худро асоси забони халқият гардониданд.

Ба намуди сеюм – ба дараҷаи забони халқият расидани забони қабила, баъзе халқиятҳои Кавказ ва забонҳои помири мисол шуда метавонанд.

Ба давраи забони халқият диалектҳои маҳаллӣ ва инчунин «диалектҳои синфию» жаргон хос аст. «Диалектҳои синфӣ» ба кулӣ аз диалектҳои маҳаллӣ фарқ мекунад, зеро он на сохти грамматикӣ дораду на таркиби лугавӣ. Дар он як гурӯҳ калимаҳои ба касбу кори он синф хос мушоҳида мешавад, ки вай забонро ташкил дода наметавонад. Аломатҳои асосии халқият – умумияти забон, сарзамин, ягонагии маданият ва хислати маънавии одамон мебошад. Забони халқият, чи хел ки қайд шуд, дар натиҷаи иттифоқи қабилаҳо ба амал меояд, бинобар он дар ин давра диалектҳои зиёд мушоҳида мешаванд. Яке аз онҳо асоси забони халқият мегардад. Сабаби зиёд шудани диалектҳо дар ҷамъияти феодалӣ сохти худи ҷамъият мебошад, зеро вай зиёдтар ба территорияҳо ҷудо мешавад. Забони халқият шакли адабиҳатӣ дошта метавонад, вале чунин ҳам мешавад, ки забони бегона (лотинӣ, арабӣ) забони ҳаттии ин ё он халқ мегардад.

Ба вучуд омадани давлат сабаби инкишоф, такмил, тараққӣ ва мукамал гардидани забон ва махсусан ба тартиб даромадани ҳат гардид. Ҳат пеш аз ҷамъияти синфӣ ҳам мушоҳида мешуд, вале инкишофу такмили он ба давлату давлатдорӣ алоқаманд мебошад. Такмили мунтазами истеҳсолот ва инкишофи савдо ба тараққии забон таъсири калон расонид. Ғайр аз ин инкишофи адабиёт ва ба ин восита такмил ёфтани забони адабӣ ва инчунин ба амал омадани наشري китобҳо низ ба инкишофу тараққиёти забон сабаб мегардад.

хам канда шуда, мустақилона умр ба сар баранд, забонҳои ҷудогона ба амал меояд. Умумияти одамонро, ки дар як сарзамин зиндагӣ мекунанд, бо як забон гап мезананд ва дар байни онҳо муносибати хоҷагӣ вучуд дорад, қabila меноманд. Аломати асосии онҳо ҳамхунии тамоми аъзоён буд. Дар ҳамин вақт забонҳои хеш пайдо мешаванд. Ҳангоми бо ҳам муттаҳид гардидани қавмҳои ҳамхун ва ба амал омадани забони умумӣ забони аввалини онҳо диалектҳои як забони умумиро ба хотир меоранд. Бояд қайд кард, ки қabilaҳо ҳам аз рӯи зарурат аз ҳам ҷудо шуда, забонҳои ҷудогонаро ба вучуд меоваранд.

Дар охириҳои ҷамъияти ибтидоӣ бо ҳам муттаҳид шудани қabilaҳои хеш ба назар мерасад ва дар натиҷа иттифоқи қabilaҳо ба амал меояд ва ин ба гуфтаи Ф.Энгелс асоси ба вучуд омадани халқият мегардад. Фарқи забони қавму қabilаро чунин шарҳ додан мумкин аст:

1. Дар давраи қавм забон чун воситаи муносибат танҳо ба як қавм хизмат кунад, дар давраи қabila вай ба қabila ва ё иттифоқи қabilaҳо хизмат кардааст.

2. Дар давраи қавм забон таркиби лугавии ночиз ва грамматикаи оддӣ содда дошта бошад, дар давраи дуюм хеле инкишоф ёфтани онҳо ба чашм мерасад.

3. Дар давраи якум забонҳои зиёд (аксари забонҳои ҳозира) пайдо шуда бошанд, дар охириҳои давраи дуюм кам шудани миқдори забонҳо мушоҳида мешавад.

4. Дар давраи якум диалектҳои маҳаллӣ мушоҳида намешаванд, дар охириҳои давраи дуюм, яъне дар давраи забони қabila чунин диалектҳо ба амал меоянд.

5. Ба давраи забони қавм аз як забон ба амал омадани забони зиёде хос бошад, ба давраи забони қabila муттаҳид гардидани забонҳо ва кам шудани шумораи онҳо хос аст.

Забони халқият. Пароканда шудани ҷамъияти ибтидоӣ, ба амал омадани моликияти хусусӣ ва давлат халқиятро ба вучуд меоварад. Яке аз роҳҳои пайдоиши халқият ба ҳам муттаҳид гардидани қabilaҳои хеш ва ҳатто бегона бошад, роҳи дигар зуран тобӣ намудани қabilaҳои дигар аз тарафи қabilaи пурқувват мебошад. Баъзе қabilaҳои ҷудогона ҳам ба дараҷаи халқият расиданашон мумкин аст.

фарқи он аз забони халқият ҳатмӣ будани шакли адабии ҳаттӣ, мавҷудияти меъёри муайян мебошад. Забони миллӣ дорои адабиётест, ки ҳисси миллӣ ва шуурнокии миллиро ифода мекунад. Забони миллӣ ин шакли маданияти миллӣ мебошад.

Алоқаи забону миллат конкретӣ-таърихист, чунки роҳҳои пайдоиши забонҳои миллӣ, структураи функционалӣ-услубӣ ва қабатҳои он дар забонҳо гуногун аст. Ҳар як миллат забони худро дорад, вале ин маънои онро надорад, ки он забон аз азали забони он халқ аст.

Одатан се намуди муносибати забону миллатро нишон медиҳанд:

1. Забони миллӣ дар заминаи забони халқият ташаккул меёбад, аз ин рӯ, забони худӣ, ягона ва такрорнашаванда мебошад.

2. Баъзан ҳангоми ташаккули миллат ва забонҳои миллӣ ин ё он забон асоси забони миллии чандин миллат мегардад. Масалан, дар Америкаи Лотинӣ зиёда аз бист миллат забони испаниро ба сифати забони миллии худ истифода мебаранд. Забони англисӣ бошад, забони миллии халқҳои Британияи Кабир, Америка, қисман Канада, Австралия ва Зеландияи Нав мебошад. Забони арабӣ дар чанд давлат, забони немисӣ барои немисхуви австралиҳо, забони португалӣ барои халқҳои Португалияву Бразилия забони миллӣ шуморида мешаванд. Албатта, ин забонҳо дар он мамлакатҳо услубҳои хоси худро доранд. Ҳатто америкоӣҳо забони худро забони махсуси америкой мешуморанд. Ба чанд миллат хизмат кардани як забон ба функцияи ҷамъиятии он дохил мешавад.

3. Баъзан дар як давлат чанд забон истифода мешавад ва ҳар яке аз онҳо функцияҳои ҷудоғонаро адо мекунад. Масалан, швейтсариягӣҳо бо чор забон – франсузӣ, немисӣ, италиянӣ ва ретороманӣ гап мезананд. Ин гуна ҳолат муносибати забону миллатро инкор намекунад, фақат фарқ кунонидани мафҳуми забони миллӣ ва давлатӣ, гуногунзабонӣ ва дузабониро талаб мекунад.

Ба забони миллӣ аломатҳои зеринро нисбат додан мумкин аст:

1. Ташаккули забони ягонаи миллӣ ба шароитҳои хоси таърихии пайдоиши ҳар як миллат вобаста мебошад.

Хулоса, забони халқият бо чунин аломатҳо аз давраҳои дигар фарқ мекунад:

1. Баробари ташаккули халқият забони умумӣ ва ягонаи халқият низ ба амал меояд. Вай ҳангоми омезиш галаба мекунад ва аз ҳисоби забони мағлуб таркиби лугавии худро бой мегардонад.

2. Забони халқият дар натиҷаи иттифоқи забонҳои қабилани зиёди хеш ва инчунин ассимилятсияи забони қабилҳои бегона ба амал меояд.

3. Забони ягонаи халқият агар ба дараҷаи забони миллӣ нарасад, ҳангоми шикасти давлат диалектҳои маҳаллии он асоси забонҳои нави мустақил шуданаш мумкин аст.

4. Диалектҳои маҳаллӣ дар натиҷаи ҷудо шудани сарзамини забони халқият ва инчунин омезиши забони қабилҳои бегона ба амал меояд. Дар давраи забони халқият диалектҳои маҳаллӣ аз рӯи қabila не, балки сарзамин ба амал меоянд.

5. «Диалектҳои синфӣ» ва жаргон ба амал меояд.

6. Инкишофи истеҳсолот, давлат ва савдо қувваи пешбаранда, инкишофёбанда ва такмилдиҳандаи забон мегардад.

7. Хат ва адабиёт асоси инкишоф ва такмили забон ва инчунин воситаи ба амал омадани забони адабӣ гардидааст.

Забони миллӣ ба пайдоиши ҳуди миллат вобаста аст. Миллат ҳангоми алоқаи иқтисодии одамони бисёри аз рӯи умумияти сарзамин, забон, шуурнокии миллӣ, ки дар ягонагии маданият ва ҳислату характери одамон зоҳир мегардад, ба амал меояд, вучуд дорад ва инкишоф меёбад. Ба гуфтаи В.И. Ленин «Миллат маҳсули ногузир ва шакли ҳатмии тараққиёти ҷамъиятии асри буржуазия мебошад». В.И. Ленин галабаи капитализмро бар феодализм ба ҳаракати миллӣ алоқаманд намуда, ин гуна ҳаракатро ба галабаи пурраи истеҳсоли молӣ дар бозори дохилии буржуазия, муттаҳидии сарзамин (территория) аҳолии ҳамзабон ва инкишофи бемайлони он забон ва мавқеи он дар адабиёт вобаста мекунад. Албатта, инкишофи пурраи миллат дар ҷамъияти сотсиалистӣ ба амал меояд, зеро дар ин вақт дӯстии миллатҳову халқҳо, алоқаи интернационалии меҳнаткашон боз ҳам ҷавитар мегардад.

Ягонагии забон ва инкишофи бемайлони он яке аз аломатҳои асосии миллат мебошад. Хусусияти забони миллӣ ва

соҳиби хату алифбо гардиданд. Бо 56 забон гуфторҳои радио бурда мешуданд.

Дар Иттиҳоди Шӯравӣ забони ягонаи давлатӣ набуд. Дар ҳар як ҷумҳурии забони миллати асосӣ забони давлатии он шуморида мешуд.

Дар бандҳои 45 ва 159 конститутсияи ИҶШС (СССР) маҳсус таъкид карда шудааст, ки ҳар як шахрванди мамлакати ғуногунмиллати он ҳуқуқ дорад, дар мактаб бо забони модарии худ таълим гирад, ҷобачогузори ҳуҷҷатҳо низ бо забони ҷумҳурии иттифоқию худмухтор ва ё вилоятҳои худмухтору округҳои милли гузаронида шавад.

Намунаи инкишоф ва тараққи бемайлони забонҳо дар ҷамъияти сотсиалистӣ яке аз забонҳои Доғистон – забони аварӣ мебошад. Ин халқ баъди ғалабаи ИҶШС соҳиби хату алифбо гардид. Ҳоло забони адабии бое дорад, ки дар мактабҳо бо он таълим дода мешавад, бо ин забон китобу маҷаллаҳо ҷоп мешаванд ва театри ба номи шоири халқӣ Ғамзат Садаси намоишномаҳои худро бо забони аварӣ мебарад. Асарҳои Лауреати мукофоти Ленинӣ, шоири номи Доғистон Расул Ғамзатов низ бо ин забон навишта шудаанд. 12 халқияти ғуногунӣ ин ҷумҳурии худмухтор аз хати аварӣ истифода мебаранд.

Қирғизҳо ҳам мисол шуда метавонанд. Онҳо фақат ба тӯфайли Инқилоби Октябр соҳиби хату алифбо гардиданд, соҳиби давлат шуданд ва миллати сотсиалистии қирғизҳо ба вучуд омад. Соли 1924 қирғизҳо вилояти худмухтор мешаванд ва ҳамон сол дар асоси графикаи арабӣ алифбои қирғизҳо тартиб дода мешавад (Онҳо соли 1926 соҳиби ҷумҳурии худмухтор ва соли 1936 ҷумҳурии иттифоқӣ мегарданд).

Ҳоло дар мактабҳо бо забони қирғизӣ таълим дода мешавад. Бо ин забон рӯзнамаву маҷалла ва китобҳо ҷоп мешаванд, намоишҳои телевизион ва барномаҳои радиои Қирғизистон бо ҳамин забон бурда мешавад. Чингиз Айтматов низ аввалин ҳикояву повестҳои худро бо ҳамин забон навишта, адабиёти қирғизро ба арсаи ҷаҳон баровардааст.

Дар давраи шӯравӣ тамоми халқияту миллатҳо озодии пураи худро ба даст дароварданд. Санъат, илму фарҳанг ва хоҷаги халқи онҳо бемайлони тараққӣ кард. Дӯстии халқҳо боз ҳам мустаҳкам шуд. Ин бошад, ба инкишофи забонҳо ва ба амал

2. Инкишофи забони милли то дараҷаи забони адабӣ баъзан дар мубориза ба муқобили забони бегона ва ё забони мурдаи худ, ки дар адабиёт ҳукмрон аст, сурат мегирад. Масалан, дар чандин мамлакатҳои Осие забони арабӣ ва дар Европа забони лотинӣ ва дар Арманистон забони мурдаи арманӣ ҳукмрон буд.

3. Жаргон ва арго дар байни гурӯҳҳои хурд ҷой дорад.

4. Диалектҳо суфт мешаванд ва бо забони милли омезиш меёбанд.

5. Ихтилофи байни забонҳои милли, шикастхӯрии баъзе забонҳо. зӯран паҳн намудани забони миллии халқи торочгар дар мамлакатҳои мустамлика мушоҳида мешавад.

Инкишофи забонҳо дар ҷамъияти сотсиалистӣ

Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар мамлакате ғалаба кард, ки аз халқияту миллатҳои гуногун иборат мебошад. Халқияту миллатҳои, ки Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистиро (СССР) ташкил намуданд, аз ҷиҳати маданият хеле гуногун буданд. Баъзе аз онҳо маданияти хеле қадима (русҳо, тоҷикон, украинҳо, арманҳо, гурҷиҳо...) дошта, соҳиби хату адабиёти бой бошанд, баъзе дигарашон ҳатто хату алифбо надоштанд.

Давлати Шӯравӣ аз рӯзҳои аввалини мавҷудияти худ барои саросар саводнок намудани ҳамаи халқияту миллатҳо ва ба ҳамин восита инкишоф додани илму маданияти халқҳои гуногун кӯшиш менамуд. Ба ҳайати ИҶШС 15 ҷумҳурии иттифоқӣ, 20 ҷумҳурии худмухтор, 8 вилояти худмухтор ва 10 округҳои милли шомил буданд. Дар Иттиҳоди Шӯравӣ 130 забон мавҷуд буд. Аз ин 70-тоаш соҳиби хат буда, забони адабӣ дошт. Зиёда аз 50 халқияту миллат ба туфайли Инқилоби Октябр соҳиби хату алифбо гардиданд. Дар байни онҳо миллатҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба монанди қазоқҳо, қирғизҳо ва туркманҳо, миллатҳои ҷумҳуриҳои худмухтор (аварҳо, бошқирҳо, бурятҳо, қалмиқҳо, кумикҳо, марийҳо, мордвагҳо, удмуртҳо, чувашу ёкутҳо), инчунин вилоятҳои худмухтору округҳои милли ба мисли мансҳо, ненетсҳо, ойротҳо, хакасҳо, чукчаҳо, эвенкиҳо дида мешаванд. Ин халқҳо танҳо ба шарофати Инқилоби Октябр

ягонагии миллӣ ва интернатсионалӣ буд. Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр ба тамоми халқҳову миллатҳои мамлакати шӯроҳо имконият дод, то ки иқтисодиёт, илму маданият ва забони худро бемайлони инкишоф диҳанд ва барои гулгулшукуфии он ҳаракат кунанд. Дар ин давра дӯстии халқҳо боз ҳам мустаҳкамтар шуд, додуғирифт ва кӯмаки байниҳамдигарии халқҳои гуногун боз ҳам васеъ шуд. Ҳамаи ин ба ҳам наздикшавии миллатҳо ва ба амал омадани лексикаи умумӣ барои ҳамаи халқҳои он сабаб шуд. Ҳамаи ин ба тӯфайли халқи кабири рус ва забони русӣ имконпазир гардид. Забони русӣ халқҳоро бо ҳам наздик кард ва воситаи муносибати тамоми халқияту миллатҳои он гардид. Тамоми халқҳои шӯравӣ онро забони дуҷуми худ мешумориданд. Ба гайр аз 130 миллион русҳо ҳатто 55 миллион халқияту миллатҳои дигар забони русиро забони модарии худ шуморидаанд ва ё онро озоду тоза медонистанд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки забони байни миллатҳо – забони русӣ шарт нест, ки забони давлатии халқу миллатҳои дигар гардад.

Истифодаи забони русӣ чун забони умумии муоширати халқияту миллатҳои гуногун барои таҷрибаивазкунии байни халқҳо ва шинос шудан ба комёбиҳои илму фарҳанги халқҳои он ва халқҳои тамоми дунё ва инчунин ба протсессии ба ҳам наздикшавии миллатҳо ёри мерасонад.

Воситаи муносибати байни халқияту миллатҳои гуногун будани забони русӣ маънои онро надорад, ки вай нисбат ба забонҳои дигар бартарии махсус дошта бошад. Баръакс, забони русӣ барои боз ҳам инкишоф ва тараққӣ ёфтани забонҳои дигар ёри мерасонад. Дар программаи Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ, ки анҷумани XXVII онро қабул кардааст, дар хусуси забонҳои Иттиҳоди Шӯравӣ чунин гуфта шудааст: «Минбаъд ҳам инкишофи озодона ва истифодаи баробархуқуқона аз забонҳои модарӣ барои ҳамаи шахрвандони ИҶШС таъмин карда мешавад. Зимнан дар баробари омӯхтани забони миллии худ омӯхтани забони русӣ, ки мардуми шӯравӣ онро ҳамчун воситаи алоқаи байни миллатҳо ихтиёран қабул кардаанд, барои баҳравар шудан аз комёбиҳои илму техника, фарҳанги ватанӣ ва ҷаҳонӣ роҳи васеътар мекушояд».

Дар шароити сотсиализми мутараққӣ забонҳои миллӣ боз ҳам инкишоф меёбанд, функсияи ҷамъиятии забони адабӣ васеъ

омадани лексикаи умумӣ барои тамоми халқҳои шӯравӣ сабаб шуд. Дар ҳамаи ин масъалаҳо саҳми забони русӣ ниҳоят калон аст.

Забонҳои байналмилалӣ. Вазифаи аввалиндараҷаи ҳар як забон воситаи алоқа, воситаи муносибати байни одамон будани он аст. Баъзе забонҳо (масалан, чехӣ, словакӣ, пашту, шугнӣ, рӯшонӣ, яғнобӣ...) воситаи муносибати танҳо як халқ ва ё миллат мебошанд, вале баъзе забонҳои ҳам ҳастанд, ки барои чанд халқияту миллат чун воситаи алоқа хизмат мекунанд. Ин гуна забонҳо хусусияти байналмилалӣ доранд. Масалан, дар Америкаи Лотинӣ зиёда аз 20 халқияту миллат забони испаниро забони миллии худ мешуморад, забони англисӣ забони миллии миллатҳои англис, америкаӣ, канадгӣ, халқҳои Австралияю Зеландияи Нав ба шумор меравад, забони арабиро як қатор давлатҳои Африка забони миллии худ мешуморанд, забони немисиро австриягӣҳо, забони португалиро бразилиҳо низ забони миллии худ медонанд.

Забони миллии тоҷикӣ низ ҳамин гуна хусусият дорад. Бо забони тоҷикӣ гайр аз тоҷикон мардумони бадахшони шӯравӣ: шугниву рӯшонӣҳо, язғуломӣҳо, вахониву ишқошимӣҳо, сарикӯлиҳо ва инчунин яғнобӣҳо низ гап мезананд ва забони миллии тоҷикӣ барои ҳамаи ин халқҳо забони умумии муносибат шуморида мешавад. Ин халқҳо дар оила, дар қору зиндагӣ аз забони худ истифода мебаранд, забони миллии тоҷикӣ барои онҳо забони мактаб, забони матбуот, забони радиову телевизион ва ниҳоят забони муносибат бо халқиятҳои дигар мебошад, зеро ҳамаи ин халқҳо ҳамроҳи тоҷикон миллати тоҷикро ташкил медиҳанд.

Тараққиёти иқтисодии ҳозира халқ ва давлатҳои гуногунро алоқаманд мекунад, давлатҳои гуногунмиллатеро ба вучуд меоварад, ки умумияти нави таърихӣ нисбат ба миллат калону ва сеъ доранд. Халқи шӯравӣ ҳамин гуна умумияти нави таърихӣ буд. Заминаи пайдоиши ин умумият ватани сотсиалистии ягона, хоҷагии сотсиалистии ягона, мақсади умумии ягона доштани тамоми миллату халқиятҳои он буд. Албатта, халқи шӯравӣ ифодакунандаи ягон миллати нав набуд. Ин умумияти нави таърихӣ халқҳо дар натиҷаи тағйироти ҷиддии иқтисодӣ ва маданияи халқу миллатҳои шӯравӣ ба амал омадааст ва он ифодакунандаи

омӯхтани забони русӣ сар карданд. Онро дар тамоми донишгоҳҳои халқҳои славян, инчунин Университетҳои Париж, Вена, Берлин, Гарвард, Калифорния, Чикаго ва ғр. меомӯзанд.

Забони русӣ на танҳо яке аз забонҳои паҳншуда, балки яке аз забонҳои бойтарин ва инкишофёфтатарин ҳам мебошад. Ло-моноссов М.В. бузургии забони русиро барои халқҳои Европа нишон дода бошад, В.И. Ленин онро забони нависандагон ва му-тафаккирони пешқадами рус шуморида, бузургӣ ва пурқувватиҳои онро қайд мекунад. Ф.Энгельс бошад, забони русиро «яке аз пурқувваттарин ва бойтарин забонҳои зиндаи дунё» мешуморад.

Сотсиолингвистика. Ҳоло ҳама медонанд, ки забон чун во-ситаи муносибат бо ҷамъият алоқаманд буда, бе он вучуд надо-рад. Забон дар ҷамъият пайдо шудааст ва баробари ҷамъият ин-кишоф меёбад, тараққӣ мекунад. Забоншиносӣ аз аввали пай-доиши худ ба ин масъала диққати ҷиддӣ меод. Забон дар ҳар форматсияи ҷамъиятӣ ҳамчун воситаи ҷамъикунандаи донишу таҷрибаи одамон хизмат мекунад ва онро ба наслҳои минбаъда мегузаронад. Аз ин ҷиҳат ҳама гуна дигаргуниҳои ҷамъиятӣ – хоҳ вай иқтисодӣ бошад, хоҳ маданӣ ва хоҳ иҷтимоӣ ба забон ҳатман таъсир мерасонад. Албатта, забон ҳам дар навбати худ ба ҷамъият ва инкишофи он ҳамин гуна таъсир расонида метавонад. Шакли адабӣ ва ба меъёр даромадаи ҳама гуна забон ба муноси-бат ва маишати одамон таъсири зӯр мерасонад, ба баланд шуда-ни маданияти соҳибонаш ёрӣ расонида, ба барҳам хӯрдани фарқҳои диалектӣ кӯмак мерасонад. Калимаю ибораҳои нав, маъноҳои нав, ки мафҳумҳои навро ифода мекунанд, барои до-нистани ҳақиқати объективӣ, барои фикри худро пурра ва аниқ ифода намудан ёрӣ мерасонанд. Ин аст, ки ба масъалаи муноси-бати забону ҷамъият олимони гуногун, ҷараёнҳои лингвистӣ диққати махсус дода меоянд. Албатта, дараҷаи дақиқ ва маъни-доди он дар ҳамаи давраҳо як хел набуд. Дар давраҳои қадим файласуфҳо ин масъаларо вобаста ба пайдоиши забон омӯхта бошанд, дар асрҳои миёна ба он эътибор надодаанд, вале дар за-мони мо ин яке аз масъалаҳои актуалӣ ба шумор меравад.

Дар нимаи дуҷуми асри XIX асосгузори марксизм вобаста ба назарияи коммунизми илмӣ ба масъалаи пайдоиш ва таъриҳи иҷтимоии забон, роли он дар ҷамъияти тосинфӣ, дар ҷамъияти

мешавад, таносуи байни забони адабиву услубҳои гуногуни он тағйир меёбад. Таъсири забони адаби рӯз аз рӯз зиёд шуда, диалектҳо суст ва нест шудан мегиранд. Ҳам ба нутқи адаби ва ҳам забони гуфтугӯӣ лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва илмӣ-техникӣ, инчунин унсурҳои китобатӣ зиёдтар дохил мешаванд.

Таркиби лугавии забони адаби боз ҳам бойтар мегардад. Ҳамаи тағйиротҳои дар ҷамъият рӯйдода инъикоси худро дар забон меёбад.

Сабаби воситаи асосии муносибати байни миллатҳои халқиятҳои мамлақати шӯроҳо гардидани забони русӣ таърихи ин давлат ва таърихи инкишофи забонҳои он мебошад.

1. Забони русӣ забони қисми зиёди аҳолии мамлакат буда, онро украинҳои белорусҳои хуб медонанд, халқҳои дигар низ забони русиро забони дуввумини худ мешуморанд.

2. Халқи рус дар галабаи сотсиализм роли авангардӣ бозид, ба тамоми халқҳои ИҶШС (СССР) дар масъалаи иқтисодиёту маданият ёрии бевосита расонид. Ҳамин чиз ба забони ин халқ ҳам эҳтиром ба вучуд овард.

3. Воситаи асосии муносибати байни халқҳои ин давлат гардидани забони русӣ роли маданият ва илми халқи рус низ ҳафт, зеро дар пешрафт ва инкишофи тамоми халқҳои ИҶШС (СССР) ёрии ин халқро мушоҳида кардан мумкин аст.

В.И. Ленин орзу мекард, ки тамоми халқҳои шӯравӣ ихтиёран забони бузурги русро омӯзанд ва ба ҳамин восита бо маданият ва идеяҳои пешқадами ин халқ ва халқҳои ҷаҳон шинос шаванд. Ҳоло ин орзуи В.И. Ленин ҷомаи амал пӯшидааст, зеро тамоми халқҳои миллатҳои Иттиҳоди Шӯравӣ забони русиро медонанд ва ба воситаи он бо ҳам муносибат мекунанд.

Аз забони русӣ на танҳо дар ИҶШС, балки дар хориҷа низ истифода мебаранд. Раиси ассотсиатсияи умумиҷаҳонии муаллимони забон ва адабиёти руси солҳои шаст академик Виноградов В.В. 25 сол пештар қайд карда буд, ки забони русиро ба ин ё он андоза қариб 500 миллион одамон медонанд, бо вучуди он ки соҳибони ин забон 150 миллион нафаранд. Пас, маълум мешавад, ки омӯзандагону донандагони забони русӣ аз соҳибонаш ҷӣ қадар зиёд аст. Аз забони русӣ пеш аз ҳама халқҳои славян чун воситаи муносибат истифода кардаанд. Аз охири асри XIX сар карда дар мактабҳои миёнаву олии як қатор мамлақатҳо ба

мояд». Муносибати ленинӣ ба масъалаи миллӣ дар ҳуҷҷатҳои қарорҳои анҷумани X ҳизб қайд шудааст. Дар ин қарор гуфта мешавад, ки вазифаи партия ёрӣ расонидан ба оммаи меҳнатӣ дар масъалаи давлатдории шӯравӣ бо забони миллии худ ва бо забони модарӣ адо намудани вазифаи худ аз тарафи органҳои судӣ, маъмури ва хоҷагӣ мебошад, инкишоф додани муассисаҳои маданӣ-равшаннамоӣ бо забони модарӣ, ташкили курсҳо ва мактабҳо ба забони модарӣ барои тезонидани бисёр намудани кадрҳои миллӣ мебошад.

Ҳамин муносибати ленинӣ ба миллату забон буд, ки дар солҳои мавҷудияти ҳокимияти шӯравӣ забони ҳамаи халқову миллатҳои давлат бемайлони ва озодона инкишофу тараққи кард. Дар ин давра забонҳои адабии миллӣ боз ҳам инкишоф меёбад, таъсири забонҳо ба ҳамдигар, хусусан таъсири тарафайн, зиёд мешавад. Проблемаи аз ҳисоби ҳамдигар бой гардидани забонҳо масъалаи нав буда, ба забоншиносии шӯравӣ хос мебошад ва яке аз масъалаҳои сотсиалистика аст. Дар ин масъала роли забони русӣ ҳамчун забони байналмилалӣ ва умумичаҳонӣ ниҳоят бузург аст. Аввалин бор дар забоншиносии шӯравӣ проблемаи инкишофи функцияи ҷамъиятии забон гузошта мешавад. Дар ин қор омӯзиши таҷрибаи инкишофи забонҳои миллии ИҶШС (СССР) ёрии калон расонид. Функцияи ҷамъиятии забонҳо (масалан, ба падеж ва ё системаи фонетикию грамматикӣ вобаста набошад ҳам, ба системаи лексикӣ алоқаманд аст). Дар мамлақати гуногунмиллат забонҳо функцияҳои гуногунӣ ҷамъиятиро адо мекунанд. Масалан, баъзе забонҳо ба як аул (забони хиналуги Догистон) хизмат кунанд, забонҳои дигар (масалан, русӣ) ба чандин халқу миллат хизмат мекунанд.

Мақсади асосии сотсиолингвистика дар ИҶШС тадқиқи табиати забон чун ҳодисаи иҷтимоӣ, мавқеъ ва роли он дар инкишофи ҷамъият; тадқиқ ва муайян намудани методҳои тадқиқоти сотсиолингвистӣ; саҳеҳ кардани факторҳои иҷтимоӣ дар инкишофи забон; омӯзиши дифференциатсияи иҷтимоии забонҳо ва проблемаи тараққиёти функцияи ҷамъиятии забонҳо мебошад.

Дар шароити давлати сермиллати шӯравӣ дар назди сотсиолингвистика вазифаҳои бағоят муҳим ва актуалии амалию назариявӣ меистанд. Ин вазифаҳо, пеш аз ҳама, ба масъалаи

синфӣ диққати махсус дода, ҳамаи инро алоқамандона бо ҷамъият аз назар гузаронидаанд.

Забоншиносони шӯравӣ ба ин масъалаи муҳим диққати ҷиддӣ меоданд. Аз рӯзҳои аввали галабаи Инқилоби Октябр забоншиносони шӯравӣ ба масъалаҳои баъзе функцияҳои иҷтимоии шахру қишлоқ, инкишофи забони русӣ ва забонҳои миллии ИҶШС вобаста ба шароити нав, тартиб додани хату алифбо барои халқҳои бехат, ба амал омадани забонҳои адабӣ барои як қатор халқҳо ва меъёри забони адабӣ диққати махсус ва ҷиддӣ меоданд. Дар масъалаи сотсиолингвистикаи шӯравӣ дар даҳсолаҳои аввал пешравию камбудӣҳо ҷой дошт. Ба ин масъалаи муҳим баъди солҳои панҷоҳ диққати махсус додан гирифтанд. Ҳамаи тағйироти забонӣ ба ин ё он андоза ба ҷамъият вобаста мебошад, зеро забон ҷамъиятро инъикос менамояд. Аз ин рӯ, муносибати ҷамъият ба забон стихиявӣ ва бошуурона шуданаш мумкин аст. Албатта, ин таъсир бевосита ё ки худ ба худ не, балки дар сохтори он ба амал меояд. Моҳияти ҷамъиятии забон ҳамаи функцияҳои забонро муайян мекунад. Инро як қатор забоншиносоне, ки дар масъалаи сотсиолингвистика кор мекунанд, ба мисли В.А.Аврорин, Р.А.Будагов, Ю.Д.Дешериев, Ф.П.Филин, И.Ф.Протченко низ махсус қайд кардаанд.

Инкишофи забонҳо ба таври стихиявӣ низ ҷараён гирифта менамоянд, ба ин дифференсиатсияи территориявии забонҳо, ки ба дифференсиатсияи ҳуди ҷамъият вобаста мебошад, мисол овардан мумкин аст. Ба ин масъала К.Маркс ҳам диққат дода қайд карда буд, ки қабилаҳои обшинаи ибтидоӣ ба территорияҳои васеъ паҳну парешон мешуданд ва дар натиҷа дар забони онҳо фарқҳо ба амал меомад. Дар забон на танҳо фарқи диалектӣ, балки фарқҳои профессионалӣ ҳам дида мешавад.

Таъсири бошууронаи ҷамъият ба забон дар шакли сиёсати забонӣ (языковая политика), ки аз тарафи ҷамъият ва ё синфи муайян гузаронида мешавад, мушоҳида мешавад. Сиёсати забонӣ қисми таркибии сиёсати миллии давлат, ҳизб ва ё синф мебошад.

Дар шароити ҷамъияти сотсиалистӣ сиёсати забонӣ дар асоси принсипи ленинии баробарҳуқуқии халқову забонҳо бурда мешавад. Дар ин ҳусус В.И.Ленин навишта буд «... давлати демократӣ бояд озодии пурраи забонҳо бечуну чаро эътироф намояд ва ҳар гуна бартарӣ доштани яке аз забонҳо инкор на-

Дар мадди назари омӯзиш ва таҳлилу тадқиқи забоншиносии шӯравӣ алоқаи зичи забону таърихи халқ меистад. Онҳо ба таърихи забон чун ба ҳодисаи чамъиятӣ нигоҳ карданд.

Тағйирёбандагӣ ва динамизми системаи забон яке аз сифатҳои доимӣ ва асосии забон аст. Гуногунии забонҳо, категория ва ҳодисаҳои забонӣ натиҷаи ҳамин динамизми забон мебошад. Дар натиҷаи дарк намудани табиати забон чӣ андоза ба забон таъсир расонидани вақту замон ба шаклу забон, ба вучуд овардани тағйироти забонӣ, сабаб ва натиҷаҳои ин тағйирот муайян мегардад. Хусусияти умумии тағйироти таърихӣ ва динамизми забон чунин маъно надорад, ки дар забон чизи доимӣ мавҷуд нест. Дар ҳар як забон хусусияти устувории тағйирёбандагӣ, оромии инкишофёбӣ дар ягонагӣ ба вуқӯъ мепайванданд.

Забон вобаста ба чамъият инкишоф меёбад ва тараққӣ мекунад, тағйирот ва инкишофи чамъиятро дар худ инъикос менамояд. Аз ин рӯ, ҳар як забон ду ҳолат дорад: яке ҳолати ҳозираи он ва дигаре ҳолати пешина, қадимаи он. Ҳолати ҳозираи забонро синхрония меноманд, ҳолати қадимаи онро диахрония мегӯянд. Синхрония калимаи юнонӣ буда, аз ду ҷузъ сун (ҳамроҳ, якҷоя) ва хронос (вақт, замон) таркиб ёфтааст. Диахрония низ калимаи юнонӣ буда, аз диа (ба воситаи) ва хронос (вақт, замон) таркиб ёфтааст.

Дар ду ҳолат омӯхтани забонро Ф.де Соссюр пешниҳод карда, забоншиносиро ба лингвистикаи синхронӣ ва лингвистикаи диахронӣ ҷудо намуда буд. Баъзе забоншиносон бо ҳам ҳеҷ гуна муносибат надоштани синхрония ва диахронияро қайд мекунанд.

Забоншиносии шӯравӣ алоқаи зичи синхрония ва диахронияро нишон дода, ба ҳам вобаста будани онҳоро қайд мекунад. Бо вучуди ин забоншиносии шӯравӣ ду аспекти тадқиқотӣ бидуни синхронияю диахронияро таъкид менамояд.

Материализми диалектикӣ таълим медиҳад, ки ҳамаи воқеаву ҳодисаҳо, аз ҷумла ҳодисаҳои забонӣ, бояд дар алоқамандию инкишофу тараққиёт омӯхта шаванд. Дар тақсимооти Соссюр ҳамин чиз риоя карда намешавад, яъне вай ҳолати ҳозираи забон (синхронияро) дар алоқамандии воҳидҳои системаи забон омӯхта, тараққиётро ба эътибор намегирад, вале

ҳолат ва перспективаи инкишофу тараққиёти ҷамъият вобаста мебошад: омӯзиши қонуниятҳои инкишофи забонҳои халқҳои ИҶШС дар давраи соҳтмони ҷамъияти коммунистӣ, муносибати функсияи ҷамъиятии забони русӣ ва забонҳои дигар дар ҷумҳуриҳо ва вилоятҳои миллӣ, қор қарда баромадани проблемаи забони байналмилалӣ халқҳои ИҶШС, тадқиқи намудҳои дузабонӣ ва бисёрзабонӣ дар ИҶШС, масъалаи забон дар ИҶШС ва аҳамияти ҷаҳонӣ он, қор қарда баромадани проблемаи лингвистикаи амалӣ (прикладной) доир ба масъалаҳои истилоҳҳо, алифбо, имло дар аспекти сотсиалистӣ ва гайра ба шумор меравад.

Забоншиносии шӯравӣ ин масъалаҳоро фақат дар асоси назарияи марксистӣ-ленинӣ доир ба инкишофи ҷамъият ҳал мекард.

Забон ва таърих

Доир ба алоқаи наздики забону таърихи халқ олимони фикрҳои гуногун баён қардаанд. Ба ақидаи яке аз асосгузори забоншиносии муқоисавӣ таърихӣ Расмус Раск, ягон восита ба мисли забон ба мо дар бораи пайдоиши халқ ва муносибату ҳешигарии он ба халқҳои дигар маълумот дода наметавонад. Ба гуфтаи Якоб Гримм, аз тамоми кашфиётҳои, ки инсоният ба даст овардаасту ниғаҳдорӣ мекунад ва аз насл ба насл мегузаронад, забон мебошад, ки он бузурғтарин, бошарафтарин ва доротарин ба шумор меравад, зеро он ба тамоми соҳибонаш як хел дастрас буда, мисли боду ҳаво бе забон зиндагӣ қардани онҳо – ҷамъияти инсонӣ имконнопазир аст. Аз ин рӯ, забони мо таърихи мо ҳам мебошад, - меғӯяд Гримм.

Бояд қайд қард, ки ҳамаи олимони ин масъаларо як хел ҳал нақардаанд. Онҳо вобаста ба ҷараёни лингвистии худ ба ин масъала наздик шудаанд. Масалан, Август Шлейхер ба ду давраи забон – инкишоф ва таназзул, эътибор диҳад, ҷавонграмматикҳо диққати асосиро ба тадқиқи таърихи забон ҷалб менамоянд, вале онро чун ҳодисаи индивидуалӣ-психологӣ шуморида, аз ҷамъият ҷудо мекунанд. Ҷараёни сотсиологӣ бошад, дар забоншиносии ҷиҳати иҷтимоии онро ба назар мегирад.

Таърихи забон ҳамчун таърихи халқ

Масъалаи муносибати таърихи забону таърихи халқ, таърихи забону фаъолияти одамон на танҳо масъалаи лингвистӣ, балки фалсафӣ ҳам мебошад. Файласуфи немис Гегел таъриху инсонро ба ҳам муқобил гузошта таъкид карда буд, ки қувваи пешбарандаи протсессии таърихӣ ҳамчун таҷассумкунанда ва инкишофёбандаи Идеяи худӣ Таърих мебошад, на инсон. Инсон гӯё олот ва ё яроқи таърих бошад, на созандаи он. Ба фикри ӯ, ақл (хирад) ҳукмрони ҳастӣ мебошад.

Маркс ва Энгелс ба муқобили ин ақидаи идеалистии Гегел баромада таъкид мекунад, ки субъекти таърих инсон аст, на таърих. Одамон таърихро ба вучуд меоранд, барои он мубориза мебаранд.

Дар забоншиносӣ ин проблема вобаста ба мавзӯи шаклҳои мавҷудияти забонҳо ва сабабҳои инкишофи таърихии онҳо тадқиқ карда мешавад. Доир ба ин масъалаи фикри ягона нест. Баъзеҳо алоқаи байни таърихи забон ва таърихи соҳибони онро яктарафа мефаҳманд. Ба ақидаи як гурӯҳ, аз ҷумла академик Марр Н.Я., таърихи ҷамъият ва инкишофи иҷтимоии он (яъне тараққиёти иқтисодӣ, маданӣ ва сиёсӣ) сабаби асосии инкишофи забон мебошад.

Баъзеҳо забонро «ҷаҳони сеюм», ҷаҳоне мепиндоранд, ки онро забон идора мекунад. Гурӯҳи сеюм талқин менамоянд, ки худӣ забон мустақилона тараққӣ мекунад, ин гурӯҳ алоқаи таърихи забону ҷамъият, калимаю чизро ба алоқаи лингвистӣ вобаста намекунад, балки онро ба мисли Соссюр ба лингвистикаи берунӣ дохил мекунад. Дар асл бошад, алоқаи забону ҷамъият, забону инсон хеле мураккаб буда, ба масъалаҳои асосии лингвистика дохил мешавад. Алоқаи забону ҷамъият ҳамчун проблемаи таърихӣ таъсири забонро ба одамон ва ҷамъиятро ба забон нишон медиҳад. Сабаби асосии тағйироти забонӣ вобаста ба таърихи ҷамъият аз инҳо иборат аст:

- а) Тағйири ҳайати соҳибони забон ва алоқаи халқҳо,
- б) Паҳншавии маорифу маданият,
- в) Прогресси материалӣ ва иҷтимоии ҷамъият.

Алоқамандии забонҳо. Нишон додан ва муайян кардани муносибати забонҳо ба якдигар ва намудҳои ин гуна муносибат

ҳолати пешинаи (диахрония) забонро дар тараққиёт мебинаду алоқамандиро ба эътибор намегирад.

Забоншиносии шӯравӣ таъкид мекунад, ки дар вақти омӯхтани ҳам ҳолати синхронӣ ва ҳам ҳолати диахронии забон ба ҳам алоқамандии дахронияву санхрония ва инкишофи забонро бояд ба эътибор гирифт.

Дар сурати якҷоя гирифта, тахлили синхронӣ гузаронидани ҳолати ҳозира ва давраҳои таърихии забон мушоҳида мекунем, ки ҳолатҳои ҳозираю таърихии он ба ҳам омезиш ёфтанд. Ин бошад, табиати иҷтимоии забонро нишон медиҳад. Забон ба ҷамъият чун воситаи алоқа, чун воситаи мубодилаи афкор, чун воситаи ифодаи фикр хизмат мекунад, аз ин рӯ, вай ҳамеша дар инкишофу тағйирот мебошад. Дар забон вариантҳои гуногуни ифодаҳои забонӣ вучуд дорад: як ҳолати онҳо синонимҳо мебошанд ва дар истеъмол будани як ҳуди ҳамин синонимҳо нишондиҳандаи инкишофи забон аст.

Протсессии тағйирот ва вариант ба нутқ вобаста мебошад, зеро инро пеш аз ҳама дар нутқ мушоҳида мекунем.

Тартиб додани алифбо, тағйирот ва дигаргунӣ дар имло (орфография), ҳолатҳои транскрипсияву транслитератсия, тарҷумаи мошинӣ, тартиб додани грамматикаҳои нормативии тасвирӣ бештар ба ҳолати синхронии забон тааллуқ дорад.

Дар ин ё он ҳолати забон тағйирот дар шакли вариантҳои воситаҳои забонӣ ба амал меояд, вале дар давраҳои гуногуни ин ё он забон воситаҳои забонӣ дигар мешавад, структура ва меъёри забон ба тағйирот дучор мешавад. Масалан, агар дар давраи қадим ва миёнаи забони тоҷикӣ чинсияту падеж барин категорияҳои грамматикӣ мавҷуд бошанд, дар давраи нав онҳо барҳам меҳӯранд ва баробари он воситаҳои ифодакунандаи он ҳам тағйир меёбад.

Ҳамин тариқ, аломати системанокии забон на танҳо ба ҳолати ҳозираи забон тааллуқ дорад, балки ба ҳолати пешина низ мутааллиқ мебошад. Ба мисли ҳамин тараққиёт на танҳо ба ҳолати диахронии забон, балки ба ҳолати ҳозираи он ҳам тааллуқ дорад.

шад, калимаҳои зиёди франсузию лотинӣ корбаст мешавад. Инро дар забоншиносӣ **суперстрат** мегӯянд. Бо роҳи ғайрииртиботӣ одатан истилоҳҳо-терминҳо қабул мешаванд ва аксар бевосита не, балки ба воситаи забони дигар.

Калимаҳо аз забонҳои дигар бо ду роҳ – зӯран ва ихтиёрӣ, иқтибос карда мешаванд. Калимаҳо ҳамон вақт аз як забон ба забони дигар зӯран иқтибос мешаванд, ки як халқ ба халқи дигар ҳучум карда, онро ба итоати худ мебарорад ва солҳои сол ҳукмронӣ мекунад. Дар ин ҳолат халқи мағлуб камнуфуз бошад, ва ё куҳан набошад ва ё хату алифбо надошта бошад, ба он зӯрӣ тоб наоварда, ба халқи голиб ассимилятсия мегардад, яъне омешиш меёбад ва забони халқи мағлуб аз байн меравад. Дар ҳолати дуҷум - дар сурате ки агар халқи мағлуб қадим ва тараққикарда бошад, он гоҳ унсурҳои забони халқи голиб зӯран гузаронида мешавад, таркиби лугавии забони он бой мегардад, яъне халқи қадима ва тараққикарда будани халқи мағлуб халқи голиб зӯран калимаҳои худро ба забони вай мегузаронад ва дар натиҷа таркиби лугавии забони халқи мағлуб бой мегардад. Ин гуна калимаҳо пурра ба қонуну қоидаҳои забони халқи мағлуб итоат мекунанд. Агар калимаҳои иқтибосӣ ҳаётан зарур бошанд, ҳатто ба фонди лугавии забони халқи мағлуб низ ворид мешаванд ва ба калимаҳои худии ин забон табдил меёбанд. Дар акси ҳол баробари барҳам хӯрдани ҳукмронии халқи голиб калимаҳои иқтибосӣ ҳам аз истеъмол мебароянд. Профессор Ачарян Р. инро дар мисоли забони арманӣ хеле аниқ нишон додааст. Ҳангоми ҳукмронии арабҳо ба забони арманӣ аз арабӣ 702 калима иқтибос шуда бошад, ҳоло дар забони арманӣ ҳамагӣ 32 калимаи арабӣ боқӣ мондааст. Асрҳои тӯлонӣ ба забони тоҷикӣ аз арабӣ калимаҳои зиёде иқтибос шуда буд, ҳоло миқдори он калимаҳо камтар шудааст. Хусусан калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ, тарзу усули ҳукмронӣ ва ё инъикоскунандаи ҳаёти халқи зӯрвар бештар аз истеъмол баромадаанд.

Ба иқтибоси ихтиёрии забони тоҷикӣ калимаҳои юнонӣ ва лотинӣ аз қабилҳои грамматика, лексикология, лексикография, фразеология, динор, иқлим, номус, пиёла, мумиё, теорема, аксиома, геодезия, формула, республика, револютсия, курс, ректор, доктор, дотсент ва ғр. мисол овардан мумкин аст. Умри ин гуна калимаҳо дароз аст, зеро онҳо мафҳумҳои ифода мекунанд, ки

ниҳоят муҳим мебошад. Маълум аст, ки халқҳо аз аввали пайдоиши худ сар карда ба ҳамдигар муносибат доранд. Чунин алоқаро дар тамоми давраҳои тараққиёти ҷамъияти инсон мушоҳида кардан мумкин аст. Алоқаи байни халқҳо ба забонашон низ таъсир мерасонад. Албатта, ин таъсир як хел намешавад. Масалан, таъсире, ки ду халқ дар давоми ҳазорсолаҳо дар ҳамсоғӣ зиндагӣ мекунад, аз таъсири ба халқи мағлуб мерасонидагии халқи ғолиб фарқ мекунад. Ё ки ягон халқ дар ин ё он давраи тараққиёти худ хеле пеш меравад. Ин пешравиро дар адабиёт, санъат, маданият ва илму дониш мушоҳида намудан мумкин аст. Дар натиҷа дар забони ин халқ як гурӯҳ мафҳумҳо – калимаҳо ба амал меоянд, ки халқҳои дигар надоранд. Халқҳои дигар маҷбур мешаванд, ки ин мафҳумҳоро бо калимаҳои ифода мекардагашон иқтибос кунанд. Дар ин ҳол ҳам аз як забон ба забони дигар калима мегузаранд, вале он аз навҳои дигари таъсири забонҳо ба ҳамдигар фарқ мекунад.

Ба ҳамдигар таъсир расонидани забонҳо яке аз омилҳои муҳимтарини инкишофи таърихии забонҳо мебошад. Ба ин масъала забоншиносон Гумболдт, Шлейхер, Шухардт, Бодуэн де Куртенэ ва Марр диққати калон дода, фикру ақидаҳои худро баён намудаанд. Забоншиносони ҳозира низ ба ин масъалаи муҳим аҳамияти махсус медиҳанд. Баҳамтаъсиррасонии забонҳо процесси мураккаб буда, як чанд навъ мешавад.

Иқтибос. Иқтибос яке аз роҳҳои асосии бой гардидани таркиби луғавӣ буда, бештар ба лексика таъсир мерасонад. Калимаҳои қабулшуда пурра ба қонуну қоидаҳои забони навиҷа мекунад, бо аффиксҳо ва ё решаҳои дигар калима месозанд, ки инро дар забони иқтибосшуда дучор намекунем. Ҳангоми иқтибос тағйир ёфтани маънои лексии калима, ҷиҳати овозӣ ва ё хусусияти морфологии калима мумкин аст.

Калимаҳои иқтибосӣ ба таркиби луғавии ин ё он забон бо роҳи иртиботӣ ва ғайрииртиботӣ дохил мешаванд. Бо роҳи иртиботӣ фақат калимаҳо (қабатҳои лексикӣ) ба забони дигар мегузаранд. Табиист, ки бо ин роҳ иқтибос гардидани калимаҳо зиёдтар дучор мешавад. Чунончи, ба забони тоҷикӣ ворид гардидани калимаҳои бисёри арабӣ ва қисман туркӣ-ӯзбекиро мисол овардан мумкин аст. Ё ки мисолҳои дигар: дар забони руминӣ 22 % калимаҳо баромади славянӣ доранд. Дар забони англисӣ бо-

ва ба хешу бегона будани забонҳо вобастагӣ надорад. Масалан, халқҳои тоҷикӣ, арману гурҷӣ ҳатто забонҳои гуногунтип бошанд ҳам ва ё русу украин, дар натиҷаи асрҳои зиёд дар ҳамсоғӣ умр ба сар бурдану бо ҳам муносибатҳои иқтисодӣ, маданӣ ва сиёсӣ доштан ба ҳамдигар таъсир расонида, аз таркиби луғавии якдигар баҳраманд шудаанд ва доираи лексикии худро гани гардониданд. Байни онҳо ҳатто муносибати хешутаборӣ низ ба амал омадааст. Ҳамаи ин, бешубҳа, ба забони онҳо таъсир нарасонида наметавонист.

Албатта, меъёри таъсир як хел нест, зеро дараҷаи тараққиёти ин халқҳо дар як поя намебошад. Одатан халқи бештар тараққиқарда ва инкишофёфта ба ҳамсоғии худ зиёдтар таъсир мерасонад ва дар натиҷа зиёдтар калимаҳои он ҳам мегузаранд.

Дар замони ҳозира таъсири забонҳо ба ҳамдигар боз ҳам пуркуваттар мешавад, хусусан инро дар ҷамъияти сотсиалистӣ бештар мушоҳида мекунем, чунки халқҳои шӯравиро як мақсад, як маром ва як ҷамъият бо ҳам муттаҳид намуда буд. Дар ҳалли ин масъалаҳо онҳо ба ҳамдигар ҳамеша кӯмак мекарданд, дасти ёрӣ дароз менамуданд.

Заминларзаи соли 1948 дар Ашхобод ва соли 1966 дар Тошканди Ўзбекистон ба ин далел шуда метавонад. Ёриҳои бегаразонаи ҳамаи халқҳои шӯравӣ буд, ки ин шаҳрҳо дар муддати кӯтоҳ барқарор гардид, зеро онро тамоми мардуми шӯравӣ сохтанд. Дар натиҷа ба ин забонҳо калимаҳои зиёде иқтибос шуд.

Хусусияти таъсири дутарафа он аст, ки ҳар ду забон бо якдигар таъсир мерасонанд. Инро дар забоншиносӣ адстрат меноманд.

Забон ва маданият

Масъалаи забону маданият хеле мураккаб буда, олимони онро ҳар гуна шарҳу эзоҳ додаанд, чунки ҳуди маданият ҳар хел фаҳмида мешавад. Олими америкоӣ Боас Ф. маҷмӯи тамоми ҳаёти гайрибиологии инсонро маданият мешуморад. Психологи шӯравӣ Леонтев А.П. фаъолияти иҷтимоии одамонро маданият меҳисобад.

зарурати ҳаёти доранд. Калимаҳои мазкур ба забони тоҷикӣ асосан ба воситаи забони дигар - русӣ иқтибос шудаанд.

Омезиш. Як навъи ба ҳамдигар таъсир расондани забонҳоро омезиш меноманд. Ин ҳодиса аз қадим вучуд дорад. Он ҳам дар давраи ташаккули забонҳои қabila, ҳам халқият ва ҳам миллат дучор мешавад. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки ҳам забонҳои хеш ва ҳам бегона ба якдигар омезиш ёфта метавонанд. Дар забоншиносӣ доир ба ин намуди ба якдигар таъсири расондани забонҳо фикрҳои мухталиф мавҷуд аст. Ба ақидаи Марр, ҳангоми омезиши ду забон як забони нава ба амал меояд, ки аз он ду забон ба кулӣ фарқ мекунад. Ғайр аз ин гӯё ин ҳодиса яку якбора, ба таври таркиш рӯй медеда бошад. Ин фикр то Марр ҳам буд. Онро дар концепсияи лингвистии Август Шлейхер ҳам дида метавонем. Ин фикр дар Шлейхер вобаста ба ақидаи натурбиологии \bar{y} ба амал омадааст. Вай ба қонунҳои табиат тақия намуда, ба ин хулоса омадааст, чунки дар табиат ду намуд растанӣ ва ё ҳайвон бо ҳам омезиш ёбад, навъи тамоман дигар ба амал меояд. Ба фикри Гумболдт, ҳангоми омезиши ду забон яке аз забонҳо, ки нисбатан фаъол аст, галаба мекунад. Ин ақида низ галат аст, чунки ҳангоми омезиш ҳамон забон голиб меояд, ки соҳибонаш галаба кардаанд. Он ақида, ки омезиш яку якбора ба амал меояд, ҳамчунин галат аст. Омезиши забонҳо низ бо ду роҳ – бо роҳи осоишта ва зӯрӣ ба амал меояд. Тарзи осоиштаи он дар натиҷаи садсолаҳо дар ҳамсоягӣ зиндагӣ кардани ду халқ ба амал меояд. Масалан, забони очорӣ бо гурҷӣ, қипчоқӣ бо ўзбекӣ омезиш ёфтааст. Бо роҳи зӯрӣ ба амал омадани омезиш низ мушоҳида мешавад. Баъзан як халқ халқи дигарро ба худ тобеъ намуда, забонашро ҳам ба он бор мекунад ва дар натиҷаи солиёни дароз дар ихотаи он будан забони мағлуб аз байн меравад, вале ба забони голиб калимаҳои зиёди худро мегузаронад. Ба ин юнионӣ, ки дар Туркия зиндагӣ мекунанд, ё хоразмиёе, ки дар ихотаи халқҳои туркзабон буданд, мисол шуда метавонанд. Дар натиҷаи ин омезиш забони юнионӣ ва хоразмӣ аз байн рафтааст. Инро субстрат меноманд.

Таъсири тарафайн. Навъи сеюми ба ҳамдигар таъсири кардани забонҳоро таъсири дутарафа меноманд. Ин намуд низ дар тамоми давраҳои тараққиётҳои забонҳо мушоҳида мешавад. Он дар натиҷаи дар ҳамсоягӣ зиндагӣ кардани халқҳо ба амал меояд

чараёнҳои адаби, забони адибони чудогона, шоирон ва драматургҳоро ба он вобаста мекунад.

Алоқаи забон бо маданият хеле гуногун ва васеъ мебошад. Олимон, нависандагон, ходимони ҷамъиятӣ низ дар инкишофи забони адабӣ хизмати босазо доранд. Тараққиёти забонҳои адабии нав, тартиб додани грамматикаҳои меъёрӣ (нормативӣ), лугатҳо ва маҷмӯаҳои имло (орфографӣ), фаъолияти маданиявешаннамоӣ боз ҳам паҳн шудан ва инкишоф ёфтани меъёри забони адабӣ ва маданияти нутқро талаб менамояд. Махсусан дар вақти ташаккули миллат ба ин масъала диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Саҳми нависандагон дар ташаккул ва мустаҳкам гардидани меъёри забони адабӣ хеле бузург аст. Масалан, Данте ва Боккачо дар бобати ба меъёр даровардани забони адабии италяний, Мартин Лютер дар забони немисӣ, Алишер Навоӣ дар ўзбекии қадим, Шота Руставелӣ дар гурҷии нав, Абдулло Туқай дар тоторӣ, Пушкин дар забони русӣ, Айнӣ дар забони тоҷикӣ хизмати ниҳоят бузург кардаанд. Ба туфайли ин шахсони бузург забонҳои номбурда ба як меъёри муайян даромадаанд. Онҳо маводи фаровони забони ҳудро аз худ намуда, аз он ҷойҳоро интихоб кардаанд, ки ба тамоми соҳибони забон ба мансабу маҳалли истиқоматашон нигоҳ накарда умумию ягона буданд ва тамоми соҳибони забон навиштаҳои онҳоро ба хубӣ мефаҳмиданд. Ғайр аз ин адибони ҳамзамону баъдинаи онҳо ба ин шахсон пайравӣ карда асарҳо эҷод намудаанд. Бо вучуди ин ба меъёр даромадани забон ба фаъолияти маданияи тамоми табақаҳои ҷамъиятӣ вобаста мебошад.

Дар инкишофу тараққиёт ва такмили меъёри забони адабӣ тараққиёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи ҷамъиятӣ низ роли калон мебошад. Таъсири ин омилҳои ҷамъиятӣ ба забон хеле намоён мебошад, чунки тараққиёти забон ба инкишофи ҷамъият вобаста аст. Махсусан таърихи забони адабии хаттӣ ба тараққиҳои умумияти ҷамъиятии одамон, ба ҷиҳати ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва хоҷагӣ-иқтисодии ҷамъият саҳт алоқаманд ва вобаста мебошад.

Ба вучуд омадани меъёри муайяни забон дар халқҳо гуногун мешавад. Ин ба чанд омил вобаста мебошад. Пеш аз ҳама халқҳо роҳи ягонаи тараққиёт надоранд, хат, ки воситаи ба меъёр даровардани забон мебошад, дар ҳамаи халқҳо дар як вақт ба

Илми чамъиятшиносӣ маданиятро ба маданияти моддӣ ва маънавӣ чудо мекунад. Маданияти моддӣ тамоми маҳсули моддӣ ва ба назар намоёни меҳнати инсониятро дар бар мегирад, ба маданияти маънавӣ истеҳсол, тақсим ва истеъмоли боигарии руҳӣ (маънавӣ) дохил мешавад.

Ҳамин тариқ, маданият чун ҳодисаи чамъиятӣ ин маҷмӯи боигарии моддиву маънавиест, ки чамъияти муайяни одамон андӯхтааст ва инчунин андӯхта истодааст.

Забоншиносони Америка забонро чузъи маданият мешуморанд. Дар забоншиносии шӯравӣ доир ба ин масъала се ақида мавҷуд аст. Дар конференсияи соли 1973, ки ба муносибати забону маданияти халқҳои ИҶШС (СССР) бахшида шуда буд, ақидаи мазкур изҳор ёфта буд.

- 1) Забон шаклу чузъи маданият нест.
- 2) Забон чузъи маданият аст.
- 3) Забон шакли ифодаи маданият мебошад.

Азбаски маданият чун ҳодисаи чамъиятӣ тамоми боигарии моддиву маънавию дар бар мегирад, забон чун ҳодисаи чамъиятӣ яке аз қисматҳои асосии маданият мебошад. Таъсири забон ба тафаккур ин таъсири забон ба маданият аст, вале ин таъсири ҳалқунандаву муайянкунанда нест. Бояд қайд кард, ки забон ба тамоми ҷабҳаҳои маданият як хел муносибат надорад. Масалан, муносибати забон бо адабиёти бадеӣ ва санъати тасвириву рақс ва наққошӣ як хел нест. Асари бадеиро бе забон тасаввур кардан мумкин набошад, дар санъати тасвирӣ, рақс ва ё наққошӣ забон бевосита иштирок намекунад. Албатта, ин гуна муносибатҳо дутарафа мешаванд. Барои мисол саҳми адибонро дар инқишофи забони адабӣ ба хотир овардан кифоя аст. Саҳми устод С.Айнӣ ё ки А.С.Пушкин дар шаклгирӣ ва танзими забонҳои адабии муносири тоҷикиву русӣ бағоят бузург аст.

Инқишофи маорифу маданият (маҳсусан чоп намудани китоб) ба мукамал ва пурра гардидани меъёри забони адабӣ сабаб мешавад. Таърихи забонҳои адабӣ бо таърихи маданият, забони коргузори ва илм саҳт алоқаманд мебошад. Дар такомул ва ташаккули забони адабӣ роли адабиёти бадеӣ ниҳоят калон аст. Дар ташаккули миллати рус насри бадеӣ чун воситаи инқишофу тараққиёти забони адабӣ басо назаррас мебошад. Саҳми таърихи забони адабӣ чунон бузург аст, ки ҳатто таърихи забони жанр ва

Ҳодисаи бо қонунҳои мантиқ як шуморидани қонунҳои забон низ ба назар мерасад. Марр вобаста ба болосохт шуморидани забон дар қонуниятҳои забон зоҳир гардидани қонуниятҳои идеологию иқтисодиро меид.

Ҳам қонунҳои дохилӣ ва ҳам берунии тараққиёти забон умумӣ ва хусусӣ мешаванд.

Ба қонунҳои умумӣ он қонунҳое дохил мешаванд, ки дар аксари забонҳо ва тамоми қабатҳои забон мушоҳида мешаванд. Ба қонунҳои хусусӣ бошад, он қонунҳое дохил мешаванд, ки ба забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳо, ҳамчунин ба ин ё он қабати забонӣ тааллуқ доранд.

Забон аз рӯи қонуни дохилии худ инкишоф меёбад, ки ба он инҳо дохил мешаванд:

1. Ба ҳамаи забонҳои дунё тамоили абстраксияқунонии унсурҳои сохтори забон хос аст. Баробари тараққиёти забон як гурӯҳ калимаҳое, ки маънои конкрет доштанд, маънои абстракт пайдо мекунанд, ё ки калимаҳои маънодор ба калимаҳои ёрирасон аз қабилҳои пешояндҳо, пасояндҳо, пайвандакҳо ва инчунин феълҳои ёридиханда мегузаранд. Ҷинсияти грамматикӣ дар забонҳои славянӣ дар аввалҳои пайдоиши худ асоси мантиқии худро дошт, ҳоло бошад, соф категорияи грамматикӣ гардидааст.

2. Майли фарқ қунонидан ва ё ҷудо кардани структураи забонӣ ва функсияҳои он низ ба бисёр забонҳо хос аст. Масалан, калимаро аз морфемаю ҷумла фарқ кардан, ҷумлаҳоро ба соддаю мураккаб ва ҷумлаҳои мураккабро ба тобею пайваст ва пайвандакдору бепаивандак, ё ки ҳиссаҳои номии нутқро ба исм, сифат, шумора ва ҷонишин ҷудо намудан низ ба инкишофи забон таъсир мерасонад.

3. Майли муттаҳид намудани унсурҳои забонӣ низ ҷой дорад. Масалан, морфемаҳо якҷоя шуда калима созанд, калимаҳо бо ҳам алоқаманд гардида, ибораю ҷумларо ташкил медиҳанд. Ё ки калимаҳои гуногунмаъною гуногунсохт дар як гурӯҳ, дар ҳудуди як ҳиссаи нутқ муттаҳид мешаванд. Ҳамин ҳолатро дар муттаҳид шудани забони қабिलाҳо, ба вучуд омадани забони халқият ва, ниҳоят, ба амал омадани забони миллат ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

вучуд наомадааст. Бинобар он меъёри забон дар халқҳо бо роҳҳои гуногун ва дар давраҳои гуногун ба амал омада метавонад. Масалан, пайдоиши забони адабии украинӣ ба ҳаракати миллий-озодихоҳии ин халқ бо роҳбарии Богдан Хмелнитский вобаста мебошад, зеро то ин вақт украинҳо дар зери тасарруфи литвониҳо ва полякҳо буданд. Умуман, шакли нисбатан мукамали забони адабии украинӣ ба эҷодиёти Т.Г.Шевченко вобаста мебошад. Забони адабии белорусӣ бошад, дар асарҳои Янка Купала ва Якуб Колас (давраи шӯравӣ) намудор гардид.

Забону маданият бо ҳам алоқаи зич доранд, вале онҳоро як шуморидан мумкин нест, зеро онҳо аз рӯи вазифаю функция низ аз ҳам фарқ мекунанд. Маданият характери синфӣ дорад, ба синфҳо хизмат мекунад, вале забон бошад, ҳодисаи ҷамъиятӣ мебошад, бинобар ин вай ҷузъи маданият бошад ҳам, бо он як нест. Дар забоншиносии шӯравӣ олимоне (ба мисли Марр) ҳам буданд, ки забонро ба маданият дохил мекарданд. Мубоҳисаи соли 1950 дар саҳифаҳои рӯзномаи «Правда» баргузор гардида буд, нодуруст будани ин ақида ро нишон дод.

Қонунҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон

Мавҷудияти қонунияти муайяни тараққиёти забон ва сабабҳои берунии ба таърихи забон таъсиррасонанда дар назарияи забоншиносӣ проблемаи қонунҳои инкишофи дохилӣ ва берунии тараққиёти забон ва инчунин проблемаи зиддиятро ҷунманбаъ ва асоси тағйироти таърихии забон ба вучуд овард.

Дар забоншиносӣ доир ба қонунҳои тараққиёти дохилӣ ва берунии забон фикрҳои гуногун мавҷуд аст. Намояндагони ҷараёни ҷавонграмматикҳо ба қонуни дохилии тараққиёти забон қонунҳои фонетикӣ ва аналогияро (шабоҳат) дохил намуда буданд. Баъдтар қонуни дохилии тараққиёти забон гуфта тараққиёти таърихии забони ҷудогона ва ё гуруҳи забонҳо дар давраи муайян ва дар қабатҳои гуногуни забон фаҳмида мешуд.

Қонуни берунии тараққиёти забонро Ф.Бопп ва Август Шлейхер бо қонунҳои биологиву физикӣ омехта карда буданд, ҷунки забонро организм меномиданд. Тарафдорони ҷараёни психологӣ, ки забонро фаъолияти психикӣ медонистанд, қонунҳои забонро бо қонунҳои психология як мешумориданд.

3. Шакли умуми таърихӣ одамон – қабила, халқият ва ё миллат. Дар ҳолати аз як шакл ба шакли дигар гузаштан забон ба тағйироти ҷиддӣ дучор мешавад.

4. Истеҳсолоту техника, олот ва истифодаи он. Ҳамаи инҳо ба таркиби лугавӣ, семантикаи ибора, истилоҳҳо, калимасозӣ ва нисбатан номаълумтар ба синтаксис таъсир мерасонанд.

5. Илм. Тараққиёт ва инкишофи илм, фаҳмидани қонунҳо ва роҳҳои тараққиёти хоҷагии халқ ба забон, истилоҳҳои он ва ҳатто синтаксису семантика таъсир мерасонад.

6. Адабиёти бадеӣ. Таъсири адабиёти бадеӣ ба забон ниҳоят бузург аст ва инро ҳама эътироф мекунанд. Бесабаб нест, ки нависандагони бузург асосгузори забони адабӣ ҳам шуморида мешаванд. Ба ин А.С.Пушкин ва С.Айниро мисол овардан мумкин аст.

7. Давлат ва махсусан идораҳои он аз қабилӣ мактаб, маорив, суд ва гайра дар инкишофи забон низ ҳисса мегузоранд.

8. Идеология ва махсусан дин. Дин дар забонҳои хитой, японӣ, бенгалӣ ва ҳиндӣ таъсири калон дорад. Дар доираи семантикаи бисёр калимаҳо таъсири дин дида мешавад.

9. Таъсири робитаҳо, яъне алоқаи байни халқҳо низ дар инкишофу тараққиёти забон роли муҳим мебозад.

10. Фаъолияти шуур ва тафаккури одамон, ҷамъият. Дар рушду раванги забон ҷӣ андоза таъсир доштани шууру тафаккур ба ҳама маълум аст. К.Маркс забонро ҳақиқат ва ё амалияи шуур номида буд. Ғайр аз ин тамоми сабабҳои берунии номбурда низ ба воситаи шуур ва тафаккури одамон ба забон таъсир мерасонанд.

Сабаби инкишофи забон дар динамизми ҳуди он ҳамчун воситаи муҳимтарини муносибат, дар ҷустуҷӯи роҳу шаклҳои нав ба нав барои ифодаи фикр ниҳон аст.

Азбаски забон ҳамчун сохтори забонӣ, меъёри забонӣ ва фаъолияти нутқ вучуд дорад, сабаби тағйири забониро дар зиддият ва ба ҳам таъсиррасонии забону меъёр ва меъёри фаъолияти нутқ ҷустуҷӯӣ қардан лозим аст. Азбаски меъёри забонӣ ҳодисаи иҷтимоиву фаъолияти нутқ бо фаъолияти дарккунии ғӯяндагон алоқаи зич дорад, сабаби тағйири забониро инчунин дар алоқаи байни забону ҷамъият ва забону фаъолияти идроки одамон ҷустан лозим меояд.

4. Бой гардидан ва мураккабшавӣ ба аксари забонҳо хос аст. Дар ин ҷо танҳо овозҳо истисно шуда метавонанд. Таркиби лугавӣ тадричан ташкил меёбад, бой мегардад. Қолабҳои нав ба нави калимасозӣ пайдо мешаванд, структураҳои синтаксисӣ ҳам мукамал ва мураккаб мешаванд. Баъзан акси ин ҳодиса ҳам мушоҳида мешавад, вале ин ниҳоят кам аст. Масалан, барҳам хӯрдани падежу ҷинсияти грамматикӣ дар забони тоҷикӣ ба ин мисол шуда метавонад.

5. Дар ҳама забонҳо ва давраҳо аз рӯи аналогия тағйир ёфтани калимаҳо дигар воҳидҳои забонӣ мушоҳида мешавад. Масалан, калимаҳои **прилуниться** ва **приоканиться** дар забони русӣ аз рӯи аналогияи калимаи **приземлиться** сохта шудаанд.

6. Қонунҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон ба якдигар алоқамандӣ доранд ва дар асоси материали забонӣ ба амал меоянд.

Пас, маълум мешавад, ки қонунҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон бо ҳам алоқаи наздик доранд, ба якдигар таъсир мерасонанд.

Ба қонуни берунӣ ва ё сабабҳои берунии тараққиёти забон инҳо дохил мешаванд:

Алоқаи таърихи забон бо таърихи халқ, ҷой доштани тағйиротҳо дар сохтори забон, табиати гуногунпаҳлуи ҳуди забон ба он асос шудааст, ки забоншиносон мавҷудияти қонуни берунии тараққиёти забонро ошкор намоянд ва ин гуна қонун алоқаи забонро бо фаъолияти гуногунсоҳаи одамон ва бо таърихи ҷамъият нишон медиҳад.

1. **Сохтори иҷтимоии ҷамъият.** Тағйири сохтори иҷтимоии ҷамъият ба забон таъсири калон мерасонад. Инро дар вақти тағйиротҳои инқилобӣ ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Синфҳои голиб таъсири худро, хусусан дар соҳаи лексика, зиёд мекунанд. Инқилоби буржуазии охири асри XVIII Франция ва ё Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр ба ин мисол шуда метавонанд.

2. **Таркиби этникӣ аҳолии мамлакат.** Агар таркиби аҳолии мамлакат гуногун набошад, таъсири калимаҳо ва системаҳои дигар камтар мушоҳида мешавад.

Ҷар як илм дорои методҳои худ мебошад ва кӯшиш мекунад, ки бо роҳи усулҳои осон ва оддӣ натиҷаҳои хуб ба даст дарорад. Мавриди аз худ кардан ва натиҷаҳои дилхоҳ ба даст даровардани ҳар як илм метод роли бағоят калон мебозад.

Метод мақсади ягонаи илм набуда, вай танҳо воситаи даркунии объект, тарафҳои ҷудогонаи он ва инчунин вазифаи он мебошад. Даркунӣ ин наздикшавии тафаккур ба объект, табиатро дониستاني инсон ва инчунин дониستاني қонуниятҳои тараққиёти ҷамъият ва ҳуди тафаккур мебошад. Доир ба ин масъала гуфтаи В.И. Ленинро хотиррасон кардан бамаврид аст. Ӯ гуфта буд, ки ба назарияи идрок, мисли тамоми илмҳои дигар, аз нуқтаи назари диалектикӣ назар кардан лозим аст. Ин чунин маъно дорад, ки дониши ҳудро тайёр ва тағйирнаёбанда нашуморида, балки ҷӣ гуна аз нафаҳмидан ба фаҳмидан гузаштан, аз дониши нопурраву носоҳеҳ дониши нисбатан пурраю возеҳ пайдо карданро андешидан лозим.

Дар натиҷаи тараққиёти ҷамъият даркунии ҳақиқати объективӣ боз ҳам ҳаматарафа ва чуқур мегардад.

Роҳҳои даркунӣ ва методҳои лингвистӣ.

Аз рӯи назарияи идрок метод ин тарзу усул ва роҳҳои доништан ва ё омӯхтани ҳақиқати объективӣ, дарк намудани табиат, ҷамъият ва тафаккур аст. Роҳҳои омӯзиш ва дарк намудани марксизм-ленинизм методи диалектӣ-материализми диалектӣ ва таърихӣ мебошад.

Методи диалектикаи даркунӣ инъикоси диалектикаи ҳуди табиат ба шумор меравад.

Методҳои ҷудогонаи тадқиқот дар протсессии инкишофи илм ба амал меоянд ва аниқ мегарданд ва он ба маҷмӯи донишҳои ҷамъшуда вобаста мебошад. Донишҳои ҳосилшуда барои ба даст даровардани донишҳои нав ба нав ёрӣ мерасонанд ва чун метод хизмат мекунанд. Масалан, чор амали арифметикӣ оддӣ воситаи ҳалли масъалаҳои мураккаби математикӣ гардидаанд. Ё ки ҳамроҳи сунъии замин кашфиёти нодири илм буд, ҳоло бошад, ҳамчун воситаи тадқиқот истифода мешавад.

Тарзу усулҳои даркунӣ умумӣ ва хусусӣ мешаванд. Методи фалсафӣ хусусияти умумӣ дорад ва методологияи он ба

Аз нуктаи назари фаъолияти нутқкунӣ сабаби тағйиротҳои забонӣ дар такмилёбии забон чун воситаи гуфтор ва ифодаи фикр ва қорбасти забон чун воситаи алоқа дар соҳаҳои гуногун мушоҳида мешавад. Яке аз сабабҳои бевосита ва инчунин манбаи бисёр тағйиротҳои забонӣ кӯшиши сарфачӯена ва мувофиқ истифода намудани воситаҳои забонӣ мебошад. Роҳи сарфачӯена истифода намудани воситаҳои забонӣ характери фардӣ дорад. Принципи сарфачӯӣ ба зиддияти байни гӯяндаву шунаванда, байни воситаҳои мавҷудани гуфтор ва ифодаи фикр ва шаклҳои нави ифодаи он, байни нутқу забон дучор меояд ва амалӣ мегардад. Сарфачӯӣ ба гӯянда хос мебошад, вале шунаванда талаб мекунад, ки фикр равшан ва возеҳ ифода гардад. Нутқи образнок, эҳсосӣ ва фардӣ ба шоир хос бошад, ифодаи дақиқ ва собиткунанда ба олим хос аст. Ҳаминҳо сабаб мешаванд, ки дар забон далелҳои сарфачӯӣ ва умумӣ, калимаҳои моддиву маънӣ, таркибҳои соддаву мураккаб ва қолабиву гайриқолабӣ ба амал оянд. Албатта, принципи сарфачӯии воситаҳои забонӣ ба принципи ҳамаҷаҳади воситаҳои забонӣ муқобил меаистад.

МЕТОДҲОИ ЗАБОНШИНОСӢ

Методология ҳамчун таълимот дар бораи методи илмӣ умуман ва методҳои илмҳои ҷудогона дар назария ва амалияи ҳар як илм ва аз ҷумла забоншиносӣ, аҳамияти бағоят калон дорад.

Инкишофи илмҳои гуногун, пайдоиши илмҳои нав ба нав, тараққиқи пуравҷ ва дар айни замон нобаробари илму техника, пайдоиши илмҳои муштарақ талаб мекунад, ки метод ва ё роҳу тарзу услухи тадқиқи илмҳо ҳамаҷаҳади омӯхта, муайян карда шавад. Зиёд гардидани шавқу рағбат ба метод ва тарзу услухи тадқиқи илмӣ аз он сабаб ҳам сар заед, ки доираи мутахассисон зиёд шуда истодааст, коллективҳои калони илмӣ ба амал омада истодаанд, ҳамаи ин зарурати автоматӣ кунонидани меҳнати фикриро талаб мекунад. Ҳоло баробари муҳим будани натиҷаи корҳои илмӣ роҳу услухи ба даст даровардани он низ аҳамияти калон пайдо карда истодааст.

тадқиқот дар чараёни дарккунӣ мавҷудияти дарачаҳои гуногунро ба эътибор мегирад.

Чараёни дарккунии илмӣ. Дарккунӣ ҳамчун протсесс се марҳаларо дар бар мегирад:

- а) тадқиқот (кашфи далелҳо ва ё алоқамандии онҳо),
- б) ба система даровардан (шарҳу эзоҳ ва исбот),
- в) баён кардан (тасвир).

Дар протсессии эҷоди илмӣ масъалагузорӣ ва пешниҳоди фаразияҳо ниҳоят муҳим буда, бояд асосҳои назариявӣ амалӣ дошта бошанд. Воситаи умумиилмӣ тадқиқот мушоҳида, таҷриба (эксперимент) ва намунасозӣ (моделирование) мебошад.

Мушоҳида. Мушоҳида яке аз воситаҳои маъмул ва табиӣ тадқиқоти илмӣ ба шумор меравад. Ҳар як тадқиқотчи ин ё он ҳодисаи забонро муоина мекунад ва чизҳои лозимаро ба қайд мегирад.

↓ Қонун ва техникаи аз матн ва ё нутқ ин ё он далели забонро ҷудо намуда, ба мавзӯи омӯзиш дохил намуданро мушоҳидаи лингвистӣ мегӯянд. Қонуни муоина талаб мекунад, ки предмети мушоҳида аниқ карда шавад, аломатҳои он нишон дода шавад. Натиҷаи мушоҳида бо формулаҳо, нақшаҳо, чадвалҳо ва ё хаттӣ ба қайд гирифта мешавад. Мушоҳидакунанда бояд дониши хуб дошта бошад, ба вай ҳисси забонӣ хос бошад. Нависанда ва ё гӯянда забонро барои он истифода мебарад, ки ба воситаи он фикр баён мекунад, тадқиқотчи бошад, аз матн ва ё нутқ он ҷойҷоеро интихоб менамояд, ки барои мушоҳида зарур аст. Мушоҳида ҳамон вақт натиҷаи хуб медиҳад, ки мушоҳидачи дар хусуси ҳодисаи мавриди мушоҳида маълумоти пурра дошта бошад.

Мушоҳида қисми таркибии ҳама гуна фаъолияти илмӣ буда, вай ҷузъи зарурии ҳар як методи лингвистӣ мебошад. Ҷиҳати хубии мушоҳида он аст, ки вай ин ё он ҳодисаи забонро дар шакли табиаш бо ёрии органҳои ҳиссиёт ва ё мағзи сар ба қайд мегирад ва бо ин аз таҷриба (эксперимент) фарқ мекунад.

Таҷриба (эксперимент). Таҷриба ин озмоиши илмиест, ки ба воситаи он ҳодисаи омӯхташавандаи забонӣ ҳар дафъа дар шароити муайян ба ҳисоб гирифта мешавад. Эксперимент яке аз воситаҳои дарккунӣ дар илми ҳозира мебошад ва намудҳои зерин дорад: лабораторӣ, иҷтимоӣ ва фикрӣ.

принсипҳои методи дарккунӣ, ки ба ин ё он системаи фалсафӣ хос аст, вобаста мебошад.

Методологияи илм конкретонидани методи фласафии дарккунӣ мебошад, ки дар ин ё он соҳаи илми ҷудогона ба амал омада, усулу методҳои ҷамъбаस्तкунии худро пайдо кардааст.

Методи фласафӣ ё ки методи дарккунӣ таълимотест дар хусуси қонунҳои умумии табиат, ҷамъият ва тафаккур.

Методи диалектикий марксистӣ эътироф мекунад, ки табиат материалии мебошад, материя яқум ва шуур дуҷум аст. Ҳастиҳои воқеӣ, табиат омӯхташаванда мебошанд. Ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ бо ҳамдигар алоқаманд буда, ба ҳам таъсир мерасонанд. Онҳо дар ҳаракат ва тарққиёт мебошанд ва ин таракқиёт ба сабаби зиддияти байниҳамдигарӣ ба амал меояд.

Принсипҳои методологияи умумӣ дар натиҷаи ҳулосабарории илмҳои гуногун ба вуҷуд омадааст. Аз ин рӯ, методи диалектикий-материалистии дарккунӣ ягонагии ҳамаи илмҳо, ҳамаи тадқиқотҳоро, ки ба методи диалектикий марксистӣ таъя мекунад, ифода менамояд. Марксизм таълим медиҳад, ки барои дуруст ва пурра дарк кардани фаҳмидани танҳо донишҳои методологияи умумӣ кифоя нест. Марксизм эҷодкорона муносибат карданро талаб мекунад. Баробари ин марксизм ба муқобили онҳое мебарояд, ки методи илмҳои ҷудогоноро чун методи умумиметодологӣ маънидод намуда, онро ба назария ва методи дарккунии умумӣ табдил медиҳанд.

Ҳар як илм методҳои тадқиқотии худро дорад ва ин методҳо ба воситаи методи умумиилмӣ бо методҳои фалсафӣ ва мантикий муносибат пайдо мекунанд. Ба методҳои умумиилмӣ методҳои математикӣ, физикӣ, биологӣ, филологӣ дохил мешаванд. Методҳои лингвистӣ бо ҳамаи ин методҳо муносибат дорад. Методҳои филологӣ аз он методҳо бо он фарқ мекунад, ки дар он таҷрибаи дастгоҳӣ (инструменталӣ) қариб гузаронида намешавад. Филолог дар асоси матн таҷриба мегузаронад, дар асоси қолабҳо-моделҳо назария мебарорад.

Бо усули муқоисавӣ-таърихӣ маънидод кардани далелҳои мушаххас барои тадқиқотҳои таърихиву филологӣ ниҳоят муҳим мебошад.

Умумияти методҳои ҳамаи илмҳо эътироф намудани он аст, ки дарккунии илмӣ ин протсесс аст, аз ин ҷиҳат қонуни қондаҳои

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки агар натиҷаҳои бо роҳи мушоҳида, таҷриба ва намунасозӣ ба даст даромада шарҳу эзоҳи (интерпретатсия) худро наёбанд, дарки илмӣ пурра шуморида намешавад ва инчунин аҳамият ва ғоиданокии ин ё он метод ва ё тарзу усул ҳам номаълум мемонад. Шарҳу эзоҳ (интерпретатсия) гуфта бо қонуну қоидаҳои назарияи мавҷуда муқоиса кардани натиҷаҳои ба даст даровардашударо мегӯянд. Натиҷаҳо назарияи мавҷударо пурра карданаш мумкин аст, агар натиҷаҳо ва мундариҷаи онҳо ба қолаби назарияи мавҷуда нагунҷад, назарияи нав ба амал оварда мешавад. Албатта, ин гуна кашфиётҳо дар асоси маводи фаровони нав ба вучуд омада метавонад. Пас, интерпретатсия баҳодихӣ ба дониш мебошад.

Методҳои лингвистӣ. Чи тавре ки қайд шуд, ғайр аз методи дарккунӣ ва методҳои умумиилмӣ боз методҳои хусусӣ – илмӣ-тадқиқотӣ ва методҳои илмҳои чудагона вучуд дорад.

Методи илмӣ-тадқиқотӣ гуфта маҷмӯи роҳу усулҳо ва қонунҳои омӯзиши ин ё он ҳодиса ва ё ҳодисаҳоро меноманд. Ба методи илмӣ-тадқиқотӣ аспекти тадқиқот бо тарзу усулҳои тадқиқотиаш, методикаи истифодаи онҳо ва инчунин роҳҳои тасвири натиҷаи ба даст дароварда дохил мешавад. Пас, сохт ва ё структураи методи тадқиқотиро баҳамалоқамандии аспект, тарзу усул (приём), методикаи тадқиқот ва роҳҳои тасвири он муайян мекунад. Вале дар забоншиносӣ бисёр вақт танҳо яке аз ин қисматҳои методи тадқиқотӣ ба назар гирифта мешавад, ҳол он ки истилоҳи метод барои ифода намудани чор мафҳум –чанба (аспект), тарзу усул (приём), методика ва роҳҳои тасвир ба қор бурда мешавад.

Метод ва чанбаи тадқиқот. Чанбаи тадқиқот воситаи дарккунии воқеият мебошад ва аз он баъзе ҳодисаҳо, объектҳо ва ё тарафҳояшро барои тадқиқ ва омӯзиши махсус чудо мекунанд. Аспекти тадқиқот аз рӯйи таъиноти худ ва моҳияти лингвистиаш фарқ мекунад. Дар байни аспектҳо ё ки методҳои лингвистӣ пеш аз ҳама аз онӣ худӣ ва иқтибосиро чудо кардан лозим. Методи хоси лингвистӣ гуфта методи муқоисавӣ-таърихино меноманд. Ин метод дар натиҷаи маълум гардидани ҳешигарии забонҳо ба амал омад, зеро омӯзиши он системаи муайяни тарзу усулҳои тадқиқотро талаб мекард. Илова бар ин ҳангоми аз ҷиҳати

Тачрибаи лабораторӣ, ки бештар ва асосан ба илмҳои табиӣ ҳос буда, ба қисмати фонетика ва тарҷумаи мошинии лингвистика низ тааллуқ дорад. Мутаассифона, таъмини техникӣ ва корҳои лингвистии автоматикунонидашуда ҳоло ба дараҷаи бояду шояд ба роҳ монда нашудааст. Бинобар он ҳоло ҳам тачрибаи маъмули лингвистӣ бо картатекаҳо гузаронида мешавад. Инро ҳам дар муайян намудани баъзе ҳодисаҳои фонетикӣ ва ҳам дар тарҷумаи мошинӣ мушоҳида мекунем.

Карточкаҳои зиёди аз рӯи мақсад ба система даровардашуда картатекаи лингвистиро ташкил медиҳанд ва онҳоро дастгоҳи маъмултарини лингвистӣ гуфтан мумкин аст. Материали забоние, ки аз лугатҳо ва ё маълумотномаҳои грамматикӣ навишта шудаанд ба хоҳири мошина дохил карда шудаанд, базаи тачрибаи лингвистӣ номида мешавад.

Тачрибаи иҷтимоӣ озмоиши илмӣ дар фаъолияти ҷамъиятӣ буда, барои аниқ ва муайян намудани ин ё он гипотеза дар шароити муайян гузаронида мешавад. Намудҳои асосии ин тачриба иқтисодӣ (асосан истехсолий), педагогӣ, иҷтимоӣ-психологӣ, ҳуқуқӣ ва сотсиологӣ мешавад. Лингвистика дар тачрибаи педагогӣ ва сотсиологӣ иштирок карда метавонад. Баробари тараққиёти ҷамъият роли тачрибаи лингвистикаи иҷтимоӣ васеъ мешавад. Маркс ва Энгелс табиати иҷтимоии забонро қайд карда, таъкид карда буданд, ки вақташ мерасаду одамон ба забон пурра назорат мекунанд.

Тачрибаи фикрӣ озмоиши илмист, ки объектро ба воситаи қолабҳои идеалӣ тадқиқ мекунад. Ин бештар бо роҳи абстраксиёи мантиқӣ ва тафаккури дедуктивӣ гузаронида мешавад.

Намунасозии лингвистӣ (лингвистическое моделирование). Ин метод ба мисли методи тадқиқоти тачрибавӣ ва назариявӣ дар забоншиносӣ хеле барвақт маълум буд, вале вазифа ва тарзу усули он аниқ ва мушаххас набуд.

Дар забоншиносӣ қолаб-назария ва ё қолаб-идея мушоҳида мешавад ва ин ба назарияи забон тааллуқ дорад ва шакли ифодаи он мебошад. Қолаб-метод ва тарзу тариқи тадқиқот бо роҳи индуктивию дедуктивӣ ҳосил карда мешавад, яъне дар ҳар ду ҳолат ҳам тадқиқот бо ҳулосабарорӣ саруқор дорад. Ба тарзи абстраксиёкунӣ ҳам ҳулоса баровардан мумкин аст.

мешавад. Чунончи, вобаста ба чанба (аспект-и тадқиқот, чихатҳои гуногуни мантиқиву умумиилмӣ (масалан, индуктивию вобаста ба дедуктивӣ), вобаста ба ҳуди тартиб ва техникаи тадқиқот, вобаста ба воситаҳои тасвир ва ғр.

Методикаи илмӣ ҳамаи зинаҳои тадқиқот – мушоҳида, ҷамъоварии маъно, воситаҳои тасвир, муайян кардани тарзу усулҳои таҳлил, характери тафсир ва аспекти тадқиқотро дар бар мегирад. Донишҷӯ метавонад методикаи тадқиқоти илмӣ барои ҳар як муҳтассис шарт ва зарур аст. Маъно дошта бошед, методро ҳам донед аммо усули (методикаи) коркарди онро надонед, чизе дилхоҳ ба даст оварда намешавад.

Методикаи тадқиқот ва роҳҳои тасвир. Роҳҳои тасвири натиҷаҳои ба даст даромада ва исботи он бо методикаи тадқиқот бевосита алоқаманд аст. Роҳҳои тасвир методи тадқиқот набуда, танҳо шакли берунии ин ё он тарзу усул ва методикаи таҳлил аст.

Роҳҳои тасвир аз рӯи характери тасвир ба шакли гайришаклӣ ва аз рӯи воситаҳои тасвир шифоҳию гайришифоҳӣ мешавад.

Дар омӯзиши ин ё он ҳодисаи забонӣ шакли асли ва ягонаи он муайян карда шавад, онро роҳи баёни шаклӣ мегӯянд. Аз шакли асли боз шаклҳои дигару мазмунҳои дигар ба вуҷуд овардан мумкин аст. Масалан, аз ҷашм, қор, ҳона, ақл, хон шаклҳои ҷашма, ҷашмӣ, ҷашмак, ҷашмноқ; қорғар, қорӣ, бекор, қорзор; ҳонагӣ, ҳонадор, ҳонача, бехона, ҳамхона; ақлноқ, беақл, боақл, қамақл; ҳонам, ҳонӣ, ҳонад, ҳонем, ҳонед, ҳонанд, ҳониш ва ғр.

Дар забоншиносӣ аз роҳҳои тасвири гайришаклӣ низ истифода мебаранд. Тадқиқотчи маводи заруриро гирд оварда дар асоси он ҳулосаҳои ҳудро баён мекунад. Масалан, гиребон, деҳқон, шӯрбо, зимистон. Ин калимаҳо дар асл сохтаю мураккаб бошанд ҳам, дар айни замон содда шуморида мешаванд, чунки ба морфемаҳо ҷудо намешаванд. Барои исботи ин ба этимология муроҷиат кардан лозим меояд.

Дар омӯзиши роҳҳои тасвири шифоҳӣ аз калимаю терминҳои муқаррарӣ истифода бурда, ифодаи аниқи он дода мешавад.

Дар омӯзиши роҳҳои тасвири гайришифоҳӣ ба ҷои калимаву истилоҳҳо формулаҳои ҳарфӣ, рамзҳо таблитсаву схемаҳои истифода мебаранд. Масалан, калимаҳои забоншиносӣ, мубтадо,

муқоисавӣ-таърихӣ шарҳу эзоҳ додани овозҳову морфемаҳо таҳлили махсуси лингвистиро талаб мекард.

Метод ва ё аспекти иқтибосии лингвистӣ ин методи статистикӣ ва мантиқӣ-математикӣ мебошад. Ин методҳоро ба-рои аниқ намудани методикаи таҳлили лингвистӣ қабул намуда-анд.

Аспекти тадқиқотро чун методи (роҳҳои) дарккунӣ баъзан, аз як тараф, бо методи дарккунӣ, аз тарафи дигар, бо усулҳои тадқиқот ва инчунин бо вазифаҳои тадқиқот ва ё нуқтаи назари тадқиқот омехта мекунад: методи структурӣ-семантикӣ, методи мантиқӣ-грамматикӣ, методи шаклӣ ва ғайра. Дар ин ҳолат истилоҳи «метод» маънии аспекти тадқиқотро мефаҳмонад.

Метод чун тарзу усули тадқиқот. Усул ва тарзи тадқиқотро ҳам, яъне маҷмӯи қоидаҳои тадқиқотро, ки чун методикаи таҳлил ба шакл даромадааст, метод меноманд. Ин гуна тарзу усулҳо методи асосии лингвистиро ба вучуд намеоварад, зеро онҳо чузъи ин ё он методи асосӣ мебошанду бас. Масалан, усул ё ки тарзи табдил (трансформатсия) дар вақти омӯзиши синхронӣю диахро-нии забон, дар тадқиқи меъёр ва системаи забон, забон ва фаъо-лияти нутқ ва ё дар тасвири муқаррарӣ ва мантиқӣ-математикӣ ба кор бурда мешавад. Пас, методи трансформаторӣ вучуд надо-рад, вай яке аз роҳҳои ҷорӣ шудани методҳои дигар мебошад.

Дар забоншиносӣ истилоҳи «метод» ба ду маънӣ – ҳам ме-тод ва ҳам усул ва ё тарзи тадқиқот фаҳмида мешавад. Маҷмӯи тарзу усулҳои илмӣ-тадқиқотие, ки бо мақсади пажӯҳиши илмӣ якҷоя амал мекунад, метод номида шудааст. Ба ин маънӣ дар хусуси методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, муқоисавӣ, структурӣ-математикӣ сухан рондан мумкин аст. Вале баъзан маҷмӯи қоидаҳо ва ё татбиқи ин ё он тарзу усулро низ метод меноманд, ки вай метод набуда, тарзу усули истифодаи ин ё он метод мебо-шад. Масалан, тарзу усули истифодаи методи муқоисавӣ-таърихӣ ва ғр.

Методикаи тадқиқот. Методика ба мафҳуми дуҷуми истилоҳи «метод» (чун тарзу усул) синоним шуда метавонад. Ва-ле ин калима (методика) бештар ҳамчун тартиби истифодаи ин ё он метод ба кор бурда мешавад, чунки ҳуди як метод бо тартибҳои гуногун истифода шуданаш мумкин. Вобастаба сабабҳои гуногун методикаи тадқиқот ҳар гуна истифода бурда

Методи тасвирӣ

Ин метод яке аз кӯхнатарин ва баробари он ҳозирзамони лингвистӣ мебошад. Грамматикаҳои қадимаи хитой, ҳиндӣ ва юнонӣ дар асоси ҳамин метод навишта шуда буданд. Забонҳои ҳозира ҳам аз ин метод васеъ истифода мебаранд. Системаи усул ва ё тарзҳои тадқиқоте, ки ин ва ё он ҳодисаи ҳозираи забонро муайян мекунад, методи тасвирӣ ном гирифтаанд. Ин метод дар омӯзиши забон роли бағоят калон мебозад.

Одатан объекти омӯзиш гуногун ва васеъ мешавад. Вобаста ба мавзӯи тадқиқ калима ва ё ҷумлаҳои ҷудогона аз матн ҷудо карда мешаванд. Ин қадами якуми тадқиқот аст. Он калима ва ё ҷумлаҳои мувофиқи мавзӯи тасниф карда мешаванд, зеро ҳам калима ва ҳам ҷумларо аз ҷандин ҷиҳат омӯхтан мумкин аст, ки ин қадами дуҷуми тадқиқот мебошад. Дараҷаи сеҷуми тадқиқ талаб мекунад, ки материали ҷудокардашуда таҳлил карда шавад. Ду навъ таҳлил шуданаш мумкин аст. Якҷоякунӣ (категориявӣ) ва ҷудокунӣ (дискретӣ). Ҳар ду намуд ҳам дар забон ҷой дорад. Ба намуди аввал ба як гурӯҳ муттаҳид гардидани унсурҳои бо ҳам умумиятдоштаи забон дохил мешавад. Онҳо бояд дорои як категорияи забонӣ бошанд. Масалан, фонемаҳои а, и, э, о, ў, у бакулӣ аз ҳам фарқ мекунанд ва вазифаҳои гуногун доранд, вале дар асоси ҳангоми талаффуз ба монеа дучор нашудани узвҳои нутқ ва ба садо далолат карданишон ба як гурӯҳ – садонокҳо дохил мешаванд. Ё ки пасвандҳои -ҷӣ, -гар, -бон, -вар, -ғор, -ор калимаҳои гуногун месозанд, вале ба як гурӯҳ дохил мешаванд, зеро ҳамаи онҳо исми шахс месозанд ва бо ҳамин хусусияти худ ба як гурӯҳ мебароянд. Дар намуди дуҷум бошад, акси ин ҳол мушоҳида мешавад. Воҳидҳои нисбатан калонтари забон ба гурӯҳ ва гурӯҳҳои майдатар ҷудо карда мешаванд. Ҳиссаҳои номии нутқ ба исм, сифат, шумора, ҷонишин ҷудо мешаванд. Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба ба ду гурӯҳ – феълӣ ва номӣ ҷудо мешаванд. Ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи феълӣ бошанд, дар навбати худ ба муайяншахс, умумишахс, номуайяншахс ва бешахс ҷудо карда мешаванд ва ҳар як намуд ҷӣ гуна хусусиятҳои ҷудогона дорад ва ҷӣ гуна аломатҳои фарқнок дорад, нишон дода мешавад.

чумла, хабар, чумлаи мураккаб аломатҳои ихтисори ин калимаҳо ба таври з, м, ч, х, ҷм дода мешавад. Хамин тариқ, роҳҳои тасвир низ методи махсуси тадқиқот набуда, метод ва тарзу усулҳои мавҷударо маънидод мекунад ва ба онҳо ин ё он шакли берунӣ медиҳад.

Таснифи методҳои асосии лингвистика. Яке аз проблемаҳои методологияи лингвистӣ таснифи метод ва тарзу усулҳои лингвистӣ, кор карда баромадани методикаи таҳлилҳои лингвистӣ ва инчунин масъалаҳои таъбиқи тарзу усулҳои лингвистӣ ва методҳои муштарақвазифа мебошад.

Азбаски вазифаи асосии забоншиносӣ омӯзиши забонҳои мушаххас мебошад, таснифи методҳои лингвистӣ ҳам вобаста ба объекти омӯзиш муайян карда мешавад.

Забоншиносӣ низ ба мисли илмҳои дигар маҷмӯи илмҳои лингвистиро дар бар мегирад, ки ҷиҳатҳои гуногуни система ва меъёри забон ва инчунин инкишофи вазифадории онҳоро тадқиқ мекунад.

Кӯшиши олимоне, ки барои тадқиқоти лингвистӣ методи ягона (универсалӣ) сохтани буданд, ба мисли олимоне, ки методи философия, аниқтараш методи диалектикаи материалистиро методи махсуси лингвистӣ медонистанд, натиҷа надод. Методологияи лингвистӣ гуфта маҷмӯи аспектҳо ва методҳои илмӣ-тадқиқотиро меноманд, ки мумкин аст қонуну қоидаҳои умумӣ дошта бошад ва ё бо методикаи тадқиқот ва роҳҳои тасвир фарқ кунад.

Тарзу усул ва методҳои лингвистиро вобаста ба мактабҳо ва ё ҷиҳатҳои гуногуни забон тасниф кардан мумкин аст. Ҳамаи воҳидҳои забон бо як тарзу усул ва ё роҳ тадқиқ карда намешаванд. Дар тадқиқи овозҳои забон аз аппаратҳои махсус ва ё аз усулҳои муҳолифату мавқеъгӣ истифода баранд, дар омӯзиши синтаксис аз услуҳои гуногуни синтаксисӣ ба мисли мантиқӣ-грамматикӣ, таъзияи ақтуалӣ, трансформатсионӣ ва ғр. истифода мебаранд.

Ба методҳои асосии лингвистӣ методҳои тасвирӣ, муқоисавӣ ва меъёрӣ-услубӣ дохил мешаванд. Ин методҳо вобаста ба ҷараёнҳои забоншиносӣ бо методикаю усулҳои гуногун истифода мешаванд.

Ҳар яке аз ин методҳо вазифаҳои муайяни худро доранд ва тарзу тариқи истифода ва кор фармудани онҳо ҳам як хел нест.

ифода мекунад, ба матн вобаста буда, дар матн он маъноҳо ошкор мешаванд.

Ҳамаи роҳҳо ва методикаи методи тасвири ба ду намуни асосӣ – усули шарҳи берунӣ ва дохилӣ чудо мешавад.

Усули шарҳи берунӣ.

Манбаи забон ҳамчун хосияти системаи забон ва ё хосияти ҳодиса ё предмете, ки бо ин манбаи забонӣ ифода шудааст, зоҳир шуда метавонад. Тадқиқи вазифаҳои воҳидҳои забон усули шарҳи онҳоро ба вучуд меорад. Усули шарҳи берунӣ низ воҳидҳои забонро меомӯзад. Усули шарҳи берунӣ ба ду намуди чудо мешавад:

1. Шарҳи воҳидҳои забон аз рӯи муносибати онҳо ба ҳодисаҳои гайризабонӣ, аз қабилҳои усулҳои иҷтимоӣ, мантиқӣ-психологӣ ва артикулятсионӣ-акустикӣ.

2. Шарҳи воҳидҳои забон аз рӯи муносибаташон бо воҳидҳои дигари забон. Ин усулҳо барои воҳидҳои қабати тадқиқшаванда берунӣ ҳисобида мешавад, вале онҳо аз ҳудуди структураи забонӣ намебароянд. Ба ин пеш аз ҳама усули шарҳи байнисатҳӣ (межуровный) ва методикаи дистрибутивӣ дохил мешаванд, ки хусусиятҳои воҳиди омӯхташавандаро бо ёрии воситаҳои доираи ихтоси он кушода медиҳанд.

Усулҳои иҷтимоӣ (сотсиологӣ). Усулҳои сотсиологӣ барои таҳлили аз ҷиҳати меъёрӣ-услубӣ ва таърихӣ омӯхтани забон хеле мувофиқ мебошанд, инчунин онҳоро дар тадқиқи тасвири забон ва махсусан омӯзиши таркиби лугавӣ истифода мебаранд. Роҳи маъмултарин дар омӯзиши сотсиологӣ калимаи ин усули «калима ва ашъ», усули гурӯҳи тематикӣ, географияи лингвистӣ ва роҳи меъёрӣ-услубӣ мебошад.

Роҳи омӯзиши «калима ва ашъ» дар омӯзиш ва тасвири лексикаи забон, тадқиқотҳои энциклопедӣ ва ё лугатҳои тафсири ба қор бурда мешавад. Ҳоло лугатҳои энциклопедӣ бо ҳамин услуб тартиб дода мешаванд. Хусусияти ин навъи тадқиқ он аст, ки маънои калимаи вобаста ба ашъ ва мафҳум, ки калимаи онро ифода кардааст, омӯхта мешавад.

Хусусияти омӯзиши усули гурӯҳи тематикӣ он аст, ки дар асоси ин ё он мансубияти предметӣ-тематикӣ гурӯҳи калимаҳои интихоб карда шуда, махсус омӯхта мешаванд. Бо ин роҳ аксар лексикаи истиқоматӣ ва сохтмон, маҳалҳои аҳолинишин, ҳавзу

Воҳиди забон ва воҳиди таҳлил. Фарқ кунонидани воҳиди забон, яъне чизи омӯхташаванда ва воҳиди таҳлил яке аз шартҳои таълимоти ҳозира доир ба методҳои тадқиқотӣ мебошад. Воҳидҳои забон хусусияти объективӣ дошта бошанд, воҳидҳои таҳлил хусусияти субъективӣ доранд, зеро бо хоҳишу иродаи тадқиқотчӣ вобаста мебошанд. Инҳо ба ҳам мувофиқ наомаданашон ҳам мумкин аст. Масалан, чарангнокиву бечарангии овозҳо воҳиди забон нестанд, вале онро чун тарзу усули баёни таҳлил ва категорияи фонетикӣ фонологӣ истифода кардан мумкин аст. Забоншиносон доир ба ин масъала ду ақида доранд. Як гурӯҳ фарқи ин воҳидҳоро таъкид кунанд, гурӯҳи дигар мегӯянд, ки байни онҳо фарқе нест. Баъзан ба сифати воҳиди омӯзиш воҳиди забон меояд. Масалан, морфема воҳиди омӯзиши калима ва ё калима воҳиди омӯзиши ҷумла шуда метавонад. Агар дар ин ҳол воҳиди омӯзиш аз воҳиди забон хурд бошад, дар ҳолати дигар воҳиди омӯзиш аз воҳиди забону нутқ калон шуда метавонад. Омӯзиши компонентиву контекстӣ (матнӣ) низ ба ҳамин масъала вобаста мебошад.

Дар омӯзиши компонентӣ воҳиди омӯзиш ҷузъи воҳидҳои забон – номинативӣ коммуникативӣ мешавад. Масалан, таҳлили морфологӣ калимаҳо ва ё таъзияи актуалии ҷумлаҳо ба ҳамин мисол шуда метавонад. Барои омӯзиши воҳиди забон таҳлили компонентӣ кифоя намекунад, таҳлили контекстӣ низ лозим аст.

Дар омӯзиш ва ё таҳлили контекстӣ ба вазифаи воҳидҳои таҳлил ҳуди воҳидҳои нутқ ва қисман забон меояд. Дар ин ҳол воҳидҳои забонӣ дар таркиби воҳидҳои нутқ – контекст омӯхта мешавад. Контекст ва ё қарина гуфта қисмати матнро меноманд, ки калима ва ё ҷумлаи тақиқшаванда дорад. Бо ин роҳ бештар маънои лексикӣ калима омӯхта мешавад. Масалан, маънои лексикӣ вожаи дил дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин оварда шудааст: «узви хунгардонӣ (ба шакли халтачаи мушакӣ), ки дар тарафи чапи сарӣ сини инсон ва ҳайвон воқеъ аст». Нишон додани ин маънои дил ба вазифаи таҳлили компонентӣ дохил шавад, нишон додани маъноҳои дигари дил аз қабилҳои дохил, ботин, ҷон, рӯх, фикру андеша, майлу хоҳиш, маҳбуба, ё ки дӯст, далерӣ, шучоат, чуръат ба вазифаи таҳлили матнӣ (контекстӣ) мансуб аст, зеро ин маъноҳо ва маъноҳои зиёди дигаре, ки вожаи дил

тарафи мантиқшиносони франсуз, аз ҷумла Пор-Роял ба шакл дароварда шуда буд.

Дар усули мантиқии вариантӣ-забонии таҳлил гуногунии воҳидҳои забон ва худи забонҳо ба эътибор гирифта мешавад, бинобар он хосияти умумимантиқии онҳо хеле гуногун ва зиддиятнок намоён мегардад. Аз ин ҷиҳат предмети омӯзиши воҳиди мушаххаси забон ва вазифаҳои онҳо, инчунин алоқаи онҳо на танҳо шаклҳои мантиқ, балки бо маънӣ ва категорияҳои дигар мебошанд. Ин тарзи таҳлил бештар ба типҳои гуногуни маъноӣ забонӣ, категорияи он ва алоқаи он бо матн истифода карда мешавад. Масалан, дар омӯзиши маъноии сохтори ҷумла усули мантиқӣ-морфологӣ ва актуалӣ-синтагматикии таҳлили ҷумла васеъ истифода мешавад.

Усули мантиқӣ-морфологии таҳлили ҷумла онро ба асос мегирад, ки хелҳои ҷумла бо шаклҳои мантиқии фикр мувофиқат мекунад. Шакли мантиқии фикр асоси субъектӣ-предикативии ҷумларо нишон медиҳад, ки он бо сараъзоҳои ҷумла – мубтадову хабар аксар мувофиқат мекунад ва бо ёрии аъзоҳои пайрав – ҳол, пуркунанда ва муайянкунанда пурра мегардад. Беҳуда нест, ки онҳоро – аъзоҳои ҷумларо категорияҳои мантиқӣ-грамматикӣ меноманд ва дар аксари забонҳои дунё мушоҳида мешаванд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки байни тарафҳои мантиқӣ-грамматикӣ ва морфологӣ-синтаксисии ҷумла, байни мундариҷа ва шакли онҳо мутобиқати пурра мушоҳида намешавад. Аз ин ҷиҳат субъекту мубтадо ва предикату хабар на ҳамеша бо ҳам мувофиқат мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «Қарор аз тарафи котиб навишта шуд» мубтадову субъект тамоман аз ҳамдигар фарқ мекунад, зеро «қарор» мубтадо бошад, «аз тарафи котиб», ки ба вазифаи пуркунандаи бавосита омадааст, субъекти мантиқӣ мебошад. Вале дар ҷумлаи «Талабагон мехонанд» ин гуна мувофиқат байни мубтадову субъект дида мешавад.

Ҳоло дар забоншиносии дунё ҷумларо на танҳо аз ҷиҳати грамматикӣ, балки аз ҷиҳати мақсаднокӣ низ таҳлил мекунад. Аз рӯи ин таҳлил аксари ҷумлаҳоро ба ду қисмат – тема ва рема ҷудо мекунад. Дар қисмати тема он калимаҳо ҷой мегиранд, ки аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ҳоҷандаву шунаванда маълуманд ва танҳо барои ифодаи маъноӣ нав, ки дар қисмати рема ифода мегардад, ёрӣ мерасонанд. Мақсади ғоянда дар қисмати рема ифода

дарёҳо омӯхта мешаванд. Вақтҳои охир лексикаи терминологӣ низ бо ҳамин роҳ омӯхта мешавад.

Омӯзиши усули географияи лингвистӣ дар соҳаи таркиби лугавӣ аз он иборат аст, ки калимаҳо аз рӯи ҳудуди паҳншавиашон ва ё равшан намудани ҳудудҳои диалективу забонӣ тадқиқ карда мешаванд. Аз рӯи натиҷаҳои он харитаҳои лексикӣ тартиб дода мешаванд. Натиҷаҳои ба даст даровардашуда аз ҷиҳати таърихӣ ва иқтисодӣ-сиёсӣ шарҳу эзоҳ дода мешаванд.

Усули меъёри-услубӣ дар тартиб додани лугатҳои тавсирӣ ва характеристикаи услубии калимаҳои ин ё он асар ва ё навишанда ба қор бурда мешавад. Услубҳои нисбатан маъмули мушоҳидашаванда, ки ба характеристикаи иҷтимоӣ ишора мекунанд, инҳо мебошанд: китобӣ, гуфтугӯӣ, халқӣ, жаргон, соҳагӣ, таърихӣ ё ки кӯҳнашуда ва бегона (хориҷии умуминашуда).

Усулҳои мантиқӣ-психологӣ. Қонун ва қоидаҳои мантиқ қисмати муҳимтарини усулҳои ҳама гуна тадқиқот мебошад. Ҷиҳати мантиқиро дар тамоми усулҳои омӯзиши забон мушоҳида кардан мумкин аст. Асоси мантиқии усулҳои лингвистиро усулҳои мантиқии таҳлили лингвистӣ намешуморанд, балки чунин усулҳои таҳлили лингвистиро ба асос мегиранд, ки алоқаи байни маъноӣ воҳидҳои забону категорияҳои онро бо воҳид ва категорияҳои тафаккур тадқиқ мекунанд.

Дар байни усулҳои мантиқии таҳлили лингвистӣ усули инвариантӣ-метаязикӣ (забоне, ки дар бораи мундариҷа ва ифодаи забони дигар маълумот медиҳад) ва вариантӣ-забониро фарқ мекунанд, ки дар таърихи забоншиносӣ онҳоро чун усулҳои мантиқӣ ва психологӣ таҳлили забонӣ ба ҳисоб гирифтаанд.

Усулҳои мантиқии инвариантӣ-метаязикӣ таҳлили забон бо роҳи дедуктивии дарккунӣ асос карда шудааст, аз ин рӯ, воҳидҳои мушаххаси забон чун амалӣ гардидани қолабҳои абстрактӣ забон доништа мешавад. Дар ин навъи омӯзиш маъниҳои забонӣ чун ҳодисаи мантиқӣ-мафҳумӣ фаҳмида мешавад, бинобар он предмети тадқиқ на воҳиди ҳуди забон, балки аломатҳои он доништа мешавад. Дар вақти бо ин роҳ омӯختан аксар воҳидҳои мушаххаси забонро бо сохтори мантиқӣ-тематикӣ матн як мешуморанд. Ин тарзи омӯзиши таҳлили лингвистӣ аз

Воҳидҳои синтаксисӣ ибораву ҷумла буда, ба таркиби онҳо калимаҳову ҳиссаҳои нутқ дохил мешаванд. Усули синтаксисӣ-морфологӣ аз он иборат аст, ки структураи синтаксисиро аз ҷиҳати ифодаи морфологияи онҳо меомӯзанд. Бо ёрии усули мантиқӣ-психологӣ сараъзоҳои ҷумла ҷудо карда шуда, тарзи ифодаи мубтадову хабар бо ҳиссаҳои нутқ нишон дода мешавад. Масалан, дар забони тоҷикӣ бо исм, ҷонишинҳои предметӣ ва масдар ифода ёфтани мубтадо баён мешаваду баъд бо ҳиссаҳои нутқи дигари исмгардида ифода шудани он низ қайд карда мешавад.

Роҳи морфологияи морфемагӣ аз он иборат аст, ки морфема ҳамчун воҳиди асосии морфология ва таҳлили морфологӣ фаҳмида мешавад.

Методикаи дистрибутивӣ. Воҳидҳои забон дар матн ба ҳамдигар наздик ва паҳлӯ ба паҳлӯ ҷой мегиранд. Синтагматика ба ин масъала муносибати наздик дорад, зеро вай назарияи синтагма ва алоқамандии воҳидҳои забонро меомӯзад. Дар байни усулҳои омӯзиши алоқамандкунӣ усулҳои мавқеъгӣ ва дистрибутивиро қайд мекунанд. Усули мавқеъгӣ ба мавқеи воҳидҳои забон асос карда шудааст. Бо ёрии методикаи дистрибутивӣ доираи воҳидҳои забонӣ, матни онҳо омӯхта мешавад. Яке аз усулҳои методикаи дистрибутивӣ бо ҳам алоқамандона омада тавонистани калимаҳо мебошад. Ҳангоми бо ин усул омӯختан муносибати калимаи асосию тобеъ ба назар гирифта мешавад. Калимаро бо кадом калима хоҳед, алоқаманд карда наметавонед. Масалан, калимаи омадан бо калимаҳои имрӯз, тез, аспакӣ, бо рафиқ, ба хона алоқаманд шуда метавонад, вале бо китобро муносибат пайдо карда наметавонад, чунки феъли монда аст. Ё ки: Ҷумлаи «Мо омадем» баъди худ ҷумлаҳои пайрави мақсад, замон, сабаб гирифта метавонад, вале ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, мубтадо, хабар, муайянкунанда гирифта наметавонад.

Сабаби ин гуна ҷумлаҳои пайравро қабул карда натавонистани сарҷумлаи «Мо омадем» он аст, ки ҷумлаи пайрави мубтадо ва муайянкунанда бар эзоҳи предмет меоянд, дар ин сарҷумла бошад, ин гуна предмети эзоҳталаб нест. Сабаби ҷумлаи пайрави хабар нагирифтани он аст, ки ҷумлаи пайрави хабар таъхир ба хабаре тобеъ мешавад, ки бо ҷонишини ишоратӣ ифода гардидааст. Сабаби ҷумлаи пайрави пуркунанда нагирифтани он аст,

мегардад ва он аксар дар охири чумла ҷой мегирад. Ин таҳлилро дар забоншиносӣ таҷзияи ақтуалӣ мегӯянд, ки ба номи забоншиноси чех Матезиус саҳт вобаста мебошад. Ин намуди таҳлили чумла ба усули мантиқӣ-психологӣ мувофиқат мекунад.

Усули артикулятсионӣ-акустикӣ. Овозҳо, ҳичоҳо ва оҳанг воҳиди материалии забон буда, ба ҷиҳати табиӣ забон, ба ҳодисаи артикулятсионӣ-физиологӣ ва акустикӣ-физиологӣ алоқаманд мебошанд. Аз ин ҷиҳат овозҳои нутқ хусусияти физикиву биологӣ доранд, баробари ин онҳо ҳамчун маҳсули фаъолияти дараҷаи олии асаби инсон ҳодисаи психикӣ низ ба шумор мераванд.

Хусусияти физикӣ ва физиологӣ овозҳои нутқ бо ёрии мушоҳидаи бевосита ва усули таҷрибавӣ-фонетикӣ омӯхта мешаванд. Хусусиятҳои артикулятсионӣ-психологӣ ва акустикӣ-психологӣ овозҳои нутқ ба воситаи методи классификатсионӣ ва таҳлили компонентии артикулятсияи овозҳо ва кори артикулятсионӣ омӯхта мешавад.

Компонентҳои артикулятсия ба воситаи ҷадвалҳои классификатсионӣ, ки барои садонокҳову ҳамсадоҳо ҷудогона сохта мешавад, тасвир карда мешавад. Маҷмӯи аломатҳои артикулятсионӣ дар забонҳо гуногун мешавад. Масалан, ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз рӯйи ҷойи талаффуз, тази талаффуз ва иштироки садо тасниф карда шаванд, садонокҳо аз рӯйи қатор, бардошт, ки ба ҳаракати забон вобаста мебошад, иштироки лаб ва устуворию ноустуворӣ тасниф карда мешаванд. Дар забонҳои полякӣ ва франсузӣ дар таснифи садонокҳо боз хусусиятҳои димогӣ онҳо, дар немисӣ ёкутӣ дарозиву кӯтоҳии садонокҳо низ ба эътибор гирифта мешавад.

Усули шарҳи байнисатҳӣ. Ин роҳи маънидод дар тадқиқотҳои лингвистӣ васеъ истифода бурда мешавад. Мақсади ин гуна тарзи омӯзиш он аст, ки воҳидҳои байни қабатҳои забонӣ ва ё воҳидҳои хурдатрину ин ё он қабати забонӣ чун воҳиди таҳлили лингвистӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин ҳолат ба объекти омӯзиш ва нуқтаи назари як чанд қабат назорат карда мешавад ва бо ин роҳ алоқаи байни қабатҳои забонӣ муайян мегардад. Усули маъмултарин синтаксисӣ-морфологӣ ва морфологӣ-морфемагӣ мебошад.

мантиқӣ ва мантиқӣ-математикӣ ба қонунҳои мантиқ қатъӣ риоя карданро талаб мекунад.

Методикаи парадигма ва парадигматика. Дар омӯзиши категорияҳои забонӣ методикаи парадигматикӣ ва роҳҳои парадигма васеъ истифода бурда мешавад. Ҳодисаҳои забонӣ чун унсурҳои категория фаҳмида мешавад, ки маҷмӯи воҳидҳои забониро дар бар мегирад. Парадигма ҳамчун намуна аз нутқ гирифта мешавад, вале пурра дар як вақт истифода намешавад. Аз ин рӯ, методикаи парадигматикӣ яке аз воситаҳои ба қолаб даровардани забон мебошад. Методикаи парадигматика пеш аз ҳама дар омӯзиши калимасозию шаклсозӣ ташаккул ёфта, истифода бурда мешавад. Маҷмӯи шаклу намудҳои ин ё он калимаву ҳиссаи нутқ парадигма фаҳмида мешавад. Методикаи парадигматикӣ ҳаматарафа омӯхтани намунаи морфологиро ҳам аз ҷиҳати мувофиқати далелҳои забонӣ, ҳам таркиби ҳақиқии шакли калима, ҳам структураи худии парадигма ва ҳам унсурҳои он талаб мекунад.

Категорияҳои забонро чун маъно ва забонро чун парадигматика доништан сабаби васеъ истифода бурдани методикаи парадигматикӣ гардид. Ҳоло парадигмаҳои синтаксисию лексикӣ-семантикиро нишон медиҳанд, тарзҳои парадигмаи семантикӣ, синтаксисӣ ба амал омадааст. Васеъ ва паҳн гардида ни методикаи парадигматикӣ аз ҷиҳати мантиқӣ маънидод кардани онро ба миён овард.

Усули муҳолифат (оппозитсионӣ). Дар илми забоншиносӣ муҳолифат гуфта ҳама гуна ҷуфтҳоро меноманд: калимаҳои антонимӣ, мубтадову хабар, садоноку ҳамсадо, мутлаку давомдор, мафъулу фоил ва ғр. Воҳидҳои забонро дар шакли ҷуфт омӯхтан хоси қариб ҳамаи мактабҳои забоншиносӣ мебошад.

Дар аввали асри XX таснифи мантиқии муҳолифат қор карда шуд. Яке аз аввалинҳо шуда намоёндагони мактаби лингвистии Прага Трубетской роҳи муҳолифатро дар фонология ва Якобсон дар категорияҳои морфологӣ истифода бурданд.

Усули муҳолифат дар муқобилгузории забон (парадигма) ва нутқ (матн) асос карда шуда, нобаробарии аъзоҳои муҳолифат эътироф карда мешавад.

Талаби аввалини усули муҳолифати таҳлил аниқ намудани аломатҳои фарқнок мебошад. Масалан, мубтадову хабар ҳам аз

ки хабар —омадем, бо феъли монда ифода шудааст, ин гуна хабар чумлаи пайрави пурқунанда қабул карда наметавонад.

Намудҳои матн низ ба воҳидҳои забон таъсир мерасонад. Масалан, ибораи «дандон ба дандон мондан»-ро дар ҳама гуна матн овардан мумкин нест. Пас яке аз роҳҳои методикаи дистрибутивӣ ихотаи воҳидҳои забон нисбат ба якдигар мебошад. Чӣ андоза маънои калима ва ё чумла васеъ бошад, ҳамон дараҷа алоқамандии он бо калимаҳои дигар ва ихотаи он мураккабтар мешавад.

Усули шарҳи дохилӣ. Воҳидҳои забон сохти дохилии худро доранд. Омӯзиши структураи воҳидҳои забон ва категорияҳои онҳо ба мавҷудияти маънидоди хоси онҳо далолат мекунад. Усули шарҳи дохилро ба се намуд ҷудо кардан мумкин аст:

1. Усули тасниф ва муруттаб намудан. Ин ба ҷудо намудани гурӯҳҳои гуногун, навъҳо ва классҳои воҳидҳои забон нигаронида шудааст.

2. Усули ошкор намудани воҳидҳо ва категорияҳои ҷудокардашуда.

3. Усули азнавсозӣ, аз чумла методикаи таҳвил (Дигар кардани ҷои калимаву ибора дар чумла).

Усули тасниф ва муруттаб намудан. Предметҳо ва ҳодисаҳои гуногунро, аз чумла ҳодисаҳои забониро, аз рӯи умумият ва ё фарқияташон ба гурӯҳҳо ва ё классҳои ҷудогона тақсим мекунанд, ки ҳаминро тасниф меғоянд. Дар забоншиносӣ гузаронидани таснифот дар асоси ҷинсу намуд ба ду (дихотомия) ҷудо намудани мафҳумҳо васеъ истифода бурда мешавад.

Дихотомия, ки хоси мантиқ аст, мафҳумҳоро ба ду намуди ба ҳам зид ҷудо менамояд: намуди мутлақу давомдор, падежи бевоситаву бавосита, исмҳои танҳогу чамъ, қамияи зиёди дар сифат ва ғайра. Ба таснифоти лингвистӣ калимаҳоро ба ҳиссаҳои нутқ, чумлаҳоро ба соддаву мураккаб, овозҳоро ба садоноку ҳамсадо ҷудо намудан хос аст.

Аз нуқтаи назари мантиқ, таснифот бояд қонунҳои ҷудо намудани мафҳумро риоя кунад. Дар лингвистика баъзан ба ин қонун риоя накарда, танҳо аз рӯи система, яъне бе асосҳои мантиқӣ (масалан, ҷинсият дар забони русӣ) тасниф кардан мушоҳида карда мешавад. Вале баъзе чараёнҳо ва мактабҳои

ста мешавад. Усули мавқеъгӣ дар фонетика (омӯзиши овози аввал ва ё охири калима, тағйироти мавқеъгирии овозҳо, сохти ҳичо), инчунин қолабҳои калимасозӣ, ба морфемаҳо чудо шудан ва сохти морфемагии калима истифода бурда мешавад. Дар синтаксис ҳам аз ин тарзи омӯзиш васеъ истифода мебаранд. Қолаби синтаксисӣ гуфта чунин интихоби мавқеъҳо фаҳмида мешавад, ки аз ҷиҳати сохту миқдор устувор бошанд. Дар ин ҳол қолаб аз ҷиҳати морфологӣ, мантиқӣ ва семантикӣ маънидод карда мешавад. Ин қолаб метавонад муодилҳо (вариантҳо) дошта бошад: Соро ва Шодӣ аз хона бароманд. Донишҷӯён ба саёҳат рафтанд. Талабагон аз пахтачинӣ омаданд. Ҷамаи ин чумлаҳо дар як қолаб сохта шудаанд. Инҳо чумлаҳои соддаи сеаъзогии дугаркибаи тафсилӣ мебошанд ва аз ҷиҳати мантиқӣ-грамматикӣ гирем, аз субъект, детерминант ва предикат иборат мебошанд. Аз ҷиҳати морфологӣ-синтаксисӣ гирем, аз исм, пешоянду исм ва феъл иборатанд.

Усули азнавсозӣ ва методикаи таҳвил (трансформатсионӣ). Усули азнавсозӣ ба фаҳмиши забон чун протсесс, чун структураи динамикӣ бо воҳидҳои чудогона, ки ба ҳамдигар алоқаманд мебошанд, таъя мекунад. Пайдоиши усули азнавсозӣ аз як тараф, ба забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, аз тарафи дигар, бо лингвистикаи мантиқӣ ва таҳлили услубии матни бадеӣ вобаста мебошад.

Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ усули азнавсозӣ барои муайян намудани пайдарҳамии хронологии воҳидҳои забонӣ барои азнавсозии шаклҳои қадима истифода мешавад.

Дар лингвистикаи мантиқӣ ин роҳ барои таҳлили хусусиятҳои семантикии сохти синтаксисӣ истифода бурда мешавад. Масалан, забоншиносии рус Ф.И.Буслаев методикаи таҳвилиро барои ихтисор ва ё кӯтоҳ кардани чумлаҳои пайрав истифода кардааст. Ў ба ҷои чумлаи «Тот, кто виноват» танҳо «Виноват» ё ки ба ҷои «Думаю о том, чтобы идти» чумлаи «Думаю идти» гуфтааст. Ин тарзи истифодаро ва ё бараксапро, яъне ба ҷойи ибораи истифода бурдани чумлаҳои мураккабро дар эҷодиёти адибони тоҷик ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

Паҳншавии методикаи таҳвил дар забоншиносии ҳозира эътироф намудани динамизми забон ва зиёд шудани роли методикаи таҷрибавӣ мебошад. Методикаи таҳвил алоқамандӣ ва ҳе-

рӯйи маъно, ҳам ифода, ҳам саволгузорӣ ва ҳам мавқеъ аз якдигар фарқ мекунад.

Талаби дуҷуми усули муҳолифати таҳлил исбот намудани нобаробарии аъзоҳои муҳолифат мебошад. Масалан, боз ҳамон мубтадову хабарро гирем. Мубтадо аъзои асосӣ аст, зеро хабар онро шарҳу эзоҳ дода, ба он аз рӯйи шахсу шумора мувофиқат мекунад.

Агар аломати яке аз аъзоҳои муҳолифат дар худ калима ифода наёфта бошад, он гоҳ матн ёрӣ мерасонад, аз ин рӯ, талаби сеҷуми усули муҳолифати таҳлил мавҷудияти матн мебошад.

Ҳамин тариқ, усули муҳолифат аз таҳлили компонентӣ саршуда бо контекстӣ ба охир мерасад.

Усули доираи (чиҳати) семантикӣ. Аломатҳои семантикии воҳидҳои забонӣ ба дараҷаи гуногун ифода шуда метавонанд ва ба дараҷаи гуногун ба ҳам наздикӣ доранд. Ин тарзи омӯзиш талаб мекунад, ки қолабҳои забонӣ аз рӯйи принципи «марказ – канор» сохта шаванд. Методикаи доираи семантикӣ пеш аз ҳама дар омӯзиши маъноҳои лексикӣ ва махсусан силсилаи синонимҳо татбиқ карда мешавад. Дар натиҷаи омӯзиш гурӯҳҳои гуногуни лексикӣ-семантикӣ, навъҳои он, истифодаи методикаҳои гуногун ошкор гардиданд, ки инҳо вобаста ба ду намуди асосии усули доираи семантикӣ: усули доираи мафҳумӣ ва усули алоқаи семантикии калимаҳо дучор мешавад. Усули доираи мафҳумӣ он аст, ки яке аз калимаҳо хусусияти асосӣ (доминантӣ) мегирад ва калимаҳои дигар аз рӯйи наздикии маъно бо он муайян карда мешавад.

Бо усули алоқаи семантикии калимаҳо муайян карда мешавад, ки кадом калима бо кадом калима муносибат дорад. Масалан, ин ё он исм бо кадом сифатҳо ва ё феъл омада метавонад.

Усули доираи мафҳумӣ бо усули парадигма дар ҳолате ки структураи семантикии парадигма омӯхта шаванд, наздикӣ пайдо мекунад. Усули алоқаи семантикии калимаҳо бо методикаи дистрибутивӣ наздикӣ пайдо мекунад, ба шарте ки воҳидҳои забонӣ аз чиҳати семантикӣ мувофиқат карда тавонанд.

Усули мавқеъгӣ (позитсионӣ). Хусусияти хоси усули мавқеъгӣ эътирофи структураи синтагматикии воҳидҳои забонӣ мебошад. Ин чунин маъно дорад, ки унсурҳои пасиҳам омадагӣ ҳамчун ҷузъи қолаби ягонаи воҳиди мураккаби синтаксисӣ дони-

гун мешавад. Дар усули соматикӣ сурати органҳои артикулятсионӣ гирифта мешавад, аппарати нутқро ба тариқи рентгенӣ акс мекунад.

Дар усули пневматикӣ бошад, нутқро бо аппаратҳо дар когази махсуси кимограф менависанд ва ҳаракати органҳои нутқро дар вақти талаффуз муайян мекунад ва инчунин оҳанг ва шавшувро, ки дар натиҷаи мавҷи ҷараёни ҳаво дар ковокии даҳон, димоғ ва гулӯ ба амал меояд, чен мекунад.

Дар усули электроакустикӣ хусусиятҳои овозии нутқ ва тағйироти он дар осциллограф ва спектрограф навишта мешавад. Агар инро бо дастгоҳи овозбардор ва ё киноаппарат навишта гиранд, онро мешунаванд ва тарзи кори органҳои нутқро дар протсессии талаффузи овозҳо тамошо мекунад. Аз нав кор карда баромадани ҷизҳои навишта ва сурат гирифта шудагӣ хеле муҳим аст.

Ба вучуд омадани машинаҳои электронии ҳисоббарор, ЭВМ дар назди тадқиқотҳои лингвистӣ вазифа ва проблемаҳои нав гузошт. Ин пеш аз ҳама машинаҳои тарҷумавӣ мебошад. Тарҷумаҳои машинӣ проблемаи илмии мураккаб буда, ҳалли масъалаҳои лингвистӣ, мантиқӣ-математикӣ ва муҳандисиро талаб мекунад.

Методи муқоисавӣ

Муқоиса яке аз тарзу усулҳои илмӣ буда, дар тамоми соҳаҳо ба кор бурда мешавад. Ин усулро дар забоншиносӣ низ ба таври васеъ истифода мебаранд. Дар муқоиса бо забони дигар омӯхтани забони модарӣ ё ки бо роҳи муқоиса муайян намудани хусусияти хоси ҳамаи забонҳо ҳамаи забонҳои мувофиқ ва аҳамиятнок аст. Факту далелҳои забонҳо ва ё чанд забонҳои муқоиса шуданиш мумкин аст. Ҳангоми муқоиса ҳодисаҳои умумӣ ва хоси забонҳо ва ё забонҳои гуногун муқаррар ва муайян карда мешавад. Ин аст, ки муқоиса ҳамчун амалиёти умумии тафаккур дар тамоми методҳои таҳлили лингвистӣ иштирок мекунад. Одатан дар методикаи тадқиқотҳои лингвистӣ муқоисаи дохилизабонӣ ва байнизабониро ба қулӣ фарқ мекунад, зеро дар муқоисаи дохилизабонӣ категория ва ҳодисаҳои забони ин ё он забони ҷудогона, вале дар муқоисаи байнизабонӣ забонҳои гуногун

шигариин воҳидҳои забонро эътироф мекунад. Вай дар омӯзиши қолабҳои синтаксисро калимасозӣ васеъ ба қор бурда мешавад.

Нутқи мазмунан нақлшуда шакли аз нав сохтаи нутқи айнан нақлшуда, ҷумлаи пайрав шакли дигари аъзои ҷумла доништа мешавад: Қасе, ки ба мо салом дода гузашт, донишгоҳро хатм кардааст // Қаси ба мо салом дода гузашта донишгоҳро хатм кардааст. Ё ки: ӯ гуфт: «Пагоҳ, соати 8 маҷлис мешавад» // Пагоҳ, соати 8 маҷлис шуданашро ӯ гуфт.

Нутқи айнан нақлшуда: «Мо ин забони шарифро дар Бухоро омӯхтаем» – гуфта буд як дафъа муаллим» (С.Турсун. Се рӯзи як баҳор, саҳ. 209). Нутқи мазмунан нақлшуда «Муаллим як дафъа гуфта буд, ки ин забони шарифро онҳо дар Бухоро омӯхтаанд. Маълум буд, ки рӯи осмон тадричан аз абрҳо кушода мешавад (саҳ.16). Тадричан аз абрҳо кушода шудани рӯи осмон маълум буд. «Бо вучуди он ки офтоб тобон буд, аз пеш бӯи борон меомад». Бо вучуди тобон будани офтоб аз пеш бӯи борон меомад. (саҳ.57).

Дар вақти азнавсозӣ ва ё таҳвил қардан мумкин аст, ки баъзе қизҳо ихтисор ва ё илова қарда шаванд. Талаба китоб хонд. Китоб аз тарафи талаба хонда шуд.

Хусусияти хоси методикаи таҳвил он аст, ки вай системаи қонунҳои саҳт надорад ва ҳамчун назарияи забон истифода на-шудааст. Вай ба воқеияти забони конкрет таъя менамояд ва ба-рои омӯзиши категорияҳои мураккаб ва бисёрмаъно ва ё ҳодисаҳои пурра ифода нагардида истифода бурда мешавад.

Усулҳои инструменталӣ ва автоматикунони тадқиқотҳои лингвистӣ. Барои забоншиносии ҳозира истифода қардани воситаҳои техникаи ва дастгоҳҳои ҳозиразамон хос аст. Инро аспекти техникаи лингвистика ва забоншиносии инженерӣ талаб мекунад. Дар таълим ин аспект дар истифодаи воситаҳои техникаи ба мисли магнитофону радио, телевизор ва машинаҳои таълимдиҳандаи махсус мушоҳида мешавад. Забоншиносии ҳозира аз дастгоҳҳои гуногун барои муайян намудани хусусиятҳои акустикаи нутқ ва ё машинаҳои электронӣ-ҳисоббарорӣ барои тадқиқотҳои лингвистӣ истифода мебаранд.

Дар омӯзиши овозҳо ва муайян намудани интонатсияи ин ё он забон дастгоҳҳои махсусро истифода мебаранд, ки онро усули таҷрибавӣ-фонетикӣ меноманд. Усули таҷрибавӣ-фонетикӣ гуно-

Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои хеш, таснифи онҳо, таъриху паҳншавии онҳоро меомӯзад. Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ бо методи ҳамномаш як чиз нест, вале мафҳуми ягонагӣ ва фарқи генетикӣ барои онҳо умумӣ аст.

Ягонагии генетикӣ забонҳо аз иқтибос ва ё тасодуфан ба ҳам мувофиқ омадани овозу калимаҳо дар забонҳо фарқ мекунад. Масалан, калимаҳои атом ва фабрика дар чандин забонҳои Европа ва Осиё мушоҳида мешавад. Ё ки калимаҳои мактубу муаллимро дар чандин забонҳои Осиё дучор кардан мумкин аст. Ин калимаҳо нишонаи хешигарии ҳамаи ин забонҳо шуда наметавонанд, зеро онҳо калимаҳои иқтибосанд. Мисоли дигар, дар забони тоҷикӣ калимаҳои сад ва бад дида мешавад ва айнан ҳамин гуна калима дар забонҳои русӣ ва англисӣ низ мушоҳида мешаванд. Ин калимаҳо нишонаи умумияти онҳо шуда наметавонанд, чунки дар ин ҷо тасофудан бо ҳам мувофиқ омадани овозҳо ба назар мерасад.

Калимаи духтар ва ҷонишини шахсии ту-ро дар чандин забон мушоҳида кардан мумкин аст: дар русӣ дочь-ты, литовӣ дукте-ту, санскрит *duhita(ч)-tavam*, юнонӣ *thygater-ty*, готӣ *dauhtar-Qu*, англисӣ *daughter-thou*, немисӣ *Tachter-du*.

Калимаҳои духтар ва ту калимаҳои решагӣ ва қадимӣ мебошанд ва дар забонҳои гуногун бо ҳам мувофиқ омадани онҳо аломати хешигарии ин забонҳо мебошад.

Маълум мешавад, ки дар ҳолати аз ҷиҳати реша, аффиксҳои калимасозу шаклсоз ва ё овоз ба ҳам мувофиқ омадан ба хешигарии забонҳо шубҳа наметавонад. Албатта, ҳар як забон бо қонуну қоидаҳои тараққиёти дохилии худ инкишоф меёбад, бинобар он калимаҳо ба тағйиротҳои овозӣ дучор шуданашон мумкин аст. Дар натиҷаи муқоиса ҳатто роҳи тараққиёти забонҳои хеш муайян карда мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ ин системаи тарзҳои тадқиқот ва методикаи таҳлил мебошад, ки дар вақти омӯзиши забонҳои хеш аз он истифода бурда, тараққиёти қонунии сохти он забонҳо нишон дода мешавад ва инчунин барои аз нав барқарор намудани овозҳову шаклҳои қадимаи онҳо ёрӣ мерасонад.

Методикаи муқоисавӣ-таърихӣ аз муқоисаи муқаррарӣ бо он фарқ мекунад, ки:

тадқиқ карда мешаванд. Аз ин рӯ, методи муқоисавӣ зидди методи тасвирий меистад, зеро дар он ҷо (тасвирий) муқоиса вучуд надорад. Ба таври муқоиса омӯхтани ду ва ё зиёда забон хеле машхур аст. Муқоисаи байнизабонӣ, аз як тараф, дар натиҷаи омӯхтани забони бегона ва аз тарафи дигар, ҳангоми омӯхтани забонҳои хеш ба амал омад. Ин метод дар забоншиносӣ пештар ҳам дучор мешуд, вале он аз аввали асри XIX машхур гардид, зеро дар ин вақт забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба амал меояд.

Методи муқоисавӣ дар ду намуд – муқоисавӣ-таърихӣ ва муқоисавӣ-таққоскунӣ зоҳир мегардад. Ин методҳо ҳам аз рӯи мақсаду вазифа, ҳам маводи тадқиқоту ҳудуди истифодаи он ва ҳам роҳу методикаи тадқиқи илмӣ аз ҳам фарқ мекунанд.

Вазифаи методи муқоисавӣ-таърихӣ на танҳо муқоисаи забонҳо ва ҳодисаҳои онҳоро нишон додан аст, балки инкишофи забонҳои хешро ошкор намудан мебошад. Мақсади методи муқоисавӣ-таққоскунӣ тасвир кардани ҳодисаҳои муқоисашавандаи ду ва ё зиёда забонҳо, муқаррар намудани умумият ва фарқи ин ҳодисаҳо ба муқоиса бо гузаштаи онҳост. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба умумияти мафҳуми генетикии забонҳо таъяс кунад, методи муқоисавӣ-таққоскунӣ ба мафҳуми ҳодисаи муқоисашавандаи ду забон таъяс мекунад, ки онҳо мумкин аст, умумияти таърихӣ надошта бошанд. Бо методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳам забони хеш ва ҳам муодилҳои таърихии худӣ як забонро омӯхтан мумкин аст.

Муқоисаи забонҳо асоси тамоми методҳои лингвистӣ бошад ҳам, методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, таърихӣ-муқоисавӣ ва муқоисавӣ таққоскунӣ бо мақсади муқоиса, бо он ки кадом забонҳо муқоиса мешаванд ва бо ҷӣ мақсад муқоиса карда мешаванд, фарқ мекунанд. Ин бошад, ба тафовути тарзу методикаи тадқиқ ҳам сабаб мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба мафҳуми умумияти генетикӣ ва мавҷудияти оила ва гурӯҳи забонҳои хеш асос карда шудааст. Аз ин рӯ, пеш аз шинос шудан бо методи муқоисавӣ-таърихӣ бо забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ бояд ошно шуд ва муносибати ин методро бо он аз назар гузаронид.

дар, хоҳар ва гр. дар забонҳои гуногун ба ин шаҳодат медиҳад. Масалан, калимаи бародар дар забони русӣ брат, славянии қадим – братръ, немисӣ - Bruder, лотинӣ - brater, санскрит - bṛata ба он далолат мекунад, ки овози аввали ин калима дар қадим ҳамсадои (br) будааст.

в) **Муқаррар кардани солномаи (хронологияи) пурра ва нисбӣ.** Забонҳои хеш на танҳо шакли қадимаро нигоҳ медоранд, балки ба ҳамон монанд калимаҳо ҳам месозанд. Дар давраи нахустабон ҳам диалектҳо буд. Диалектҳои хеш дар давраи тараққиёти забон муттаҳид шуда, забони ягонро инкишоф додаанд ва баробари ин забони ҷудогонаи мустақил ҳам гардидаанд. Барои муайян намудани шакли қадима муқаррар кардани он, ки аввалин бор он дар кучо ва кай зикр шудааст, аҳамияти калон дорад. Осори боқимондаи хаттии забонҳо як хел нест. Осори хаттии забони хетӣ ба асри XIV-XIII пеш аз эраи мо тааллуқ дошта бошад, забони қадимаи юнонӣ аз асри X-IV, форсии қадим аз асри VI-III, санскрит III, вале забони готӣ аз асри V-VI, армани қадим V-IX, славянии қадим IX-XI, литовӣ аз асри XVI ба мо омада расидаанд.

Усули хронологияи нисбӣ аз он иборат аст, ки бо роҳи омӯзиши пахншавӣ ва аҳамиятноки аз ду ҳодисаи системаи забон қадимӣ будани яке аз онҳо нисбат ба дигараш муайян карда мешавад.

Методи таърихӣ-муқоисавӣ. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба он асос карда шудааст, ки забонҳои хеш бо ҳам муқоиса карда мешаванд. Бо ин метод забонҳо таърихан омӯхта мешаванд. Бо методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳам забонҳои хеш ва ҳам давраҳои гуногуни худи як забон, яъне пайдарҳамии онҳо омӯхта мешавад. Масалан, давраи қадим ва ё миёнаи забонҳои форсӣ-тоҷикӣ.

Методи таърихӣ-муқоисавӣ системаи услуҳо ва методикаи таҳлил аст, ки ҳангоми омӯзиши тараққиёти таърихии забони ҷудогона бо мақсади ошкор намудани қонуниятҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти он истифода карда мешавад. Ба воситаи ин метод айният ва фарқи таърихии шаклҳои овозҳои забон барқарор карда мешавад. Бо ин метод одатан як забон омӯхта мешавад, дар ин ҷо муқоисаи забонҳо нест. Маводҳои забонӣ дар давраҳои гуногуни тараққиёти он муқоиса карда мешавад.

1. Дар ин усули омӯзиш маводҳои мушоҳида аз тамоми забонҳои хеш гирифта мешавад – ҳам аз забонҳои мурдаву зинда ва ҳам аз забонҳои адабӣ-хатгӣ ва гуфтугӯӣ-шевагӣ. Чӣ андоза забонҳои зиёд муқоиса шавад, ҳамон дараҷа фикр асоснок мебарояд.

2. Дар вақти омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ дараҷаи хешигарии забонҳо ба ҳисоб гирифта мешавад, зеро муқоиса бояд аз забонҳои нисбатан наздик сар шавад. Масалан, забони тоҷикӣ пеш аз ҳама бо забонҳои форсӣ дарӣ, баъд бо забонҳои поморию осетинӣ ва баъд бо забонҳои паҳлавӣю сугдӣ ва қадима муқоиса шуда, дар зинаи дуюм бо забонҳои хиндӣ ва баъд славянию ягон ғуруҳи дигар муқоиса карда мешавад.

Усулҳои асосии методи муқоисавӣ-таърихӣ инҳо мебошад:

- а) Муқаррар намудани айнияти генетикӣ,
- б) Азнавсозии шакли қадима,
- в) Муқаррар кардани солномаи (хронология) пурра ва нисбӣ.

а) **Муқаррар намудани айнияти генетикӣ.** Усули муқаррар намудани айнияти генетикӣ овозҳо ва шаклҳои забонҳои хеш имконият медиҳад, ки далелҳои забонӣ предмети тадқиқи методи муқоисавӣ-таърихӣ ба ҳисоб гирифта шавад. Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ҳамон ғуна мувофиқии овозҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ибораҳои айният меноманд, ки пайдоиши умумӣ доранд, яъне ба ҳам монандии генетикӣ доранд. Ин аст, ки баъзан айнияти генетикӣ аз ҷиҳати маводу семантика дар айни замон бо ҳам мувофиқ наомаданаш мумкин аст. Ба ҳам монандии овозҳо аз ҷиҳати генетикӣ маънои онро надорад, ки онҳо ҳоло ҳам аз рӯи хусусиятҳои акустикиву артикулятсионӣ мувофиқ оянд, яъне монанд бошанд. Масалан, овозҳои «г» ва «ж» аз ҳар ҷиҳат фарқ мекунад: г – овози пасизабонии зич бошад, ж – пешизабонии роғ аст, ҳол он ки онҳо аз ҷиҳати генетикӣ монанд мебошанд. Морфема, калима ва ибора низ дар айни замон пурра ба ҳам мувофиқат накарданашон мумкин аст.

б. **Азнавсозии шакли калима.** Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки ҳамаи овозҳо, морфемаҳо ва калимаҳои ҳозира шакли қадима, шакли нахустзабони худро надоранд. Ба ин калимаҳои решагии ифодакунандаи он мафҳумҳое дохил мешаванд, ки дар қадим низ дучор мешуданд. Муқоисаи калимаҳои бародар, па-

маълумот медиҳад. Ин илм вобаста ба сохтани харитаҳои географӣ ва методикаи он ба амал омад. Яке аз вазифаҳои географияи лингвистӣ аниқ ва муайян намудани изоглосс ва ё маҳалли паҳншавии калима ва ё дигар ҳодисаҳои забонӣ мебошад. Яке аз машҳуртарин атласҳои лингвистӣ «Атласи забони немисӣ»-и Венкер ва Вреда мебошад. Доир ба забони русӣ ҳам баъзе атласҳои лингвистии шеваҳои русӣ сохта шудааст. Лугатҳои шевагӣ, атласҳои он ва инчунин маводе, ки дар онҳо ҷой дода шудааст, барои ба тариқи таърихӣ-муқоисавӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ омӯхтани забонҳо аҳамияти калон дорад. Маводҳои забонӣ дар маҳали (ареали) калон ва ё атроф дучор шаванд, вай назар ба маҳалли хурд ва ё марказ қадимӣ ҳисобида мешавад.

Азбаски таърихи забон бо таърихи халқ, бо маданияти он алоқаи зич дорад, дар вақти омӯхтани ҳолати нахустзабон ва таърихи то алифбои забонҳои хеш аз методикаи этнографӣ ва археологияи маънидоди ареалҳои забонӣ истифода мебаранд. Ҳодисаҳои забонӣ бо ҳодисаҳои этникӣ муносибати наздик ва умумият доранд, аз ин рӯ, маънидоди этнографияи ҳодисаҳои забонӣ бо методҳои лингвистӣ алоқаи бевосита дорад. Ба давраҳо ҷудо намудани таърихи забони адабӣ ва муносибати он ба забони асарҳои бадеӣ низ яке аз усулҳои шарҳи мадания-таърихӣ мебошад.

Методи муқоисавӣ. Методҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва таърихӣ-муқоисавӣ бо маводи забонҳои хеш маҳдуд мешаванд. Дар тартиб додани фонетика, грамматика, лексикологияи таърихӣ ва ё муайян намудани хусусиятҳои ҷудогонаи забонҳои хеш ҳозира ҷанбаи таърихӣ роли муҳим ва ҳалқунанда мебозад. Дар ҳолати ба таври муқоиса омӯхтани ҳоҳ забонҳои хеш ва ҳоҳ ғайрихеш ҷанбаи таърихӣ ҳеҷ гуна рол намебозад.

Ба таври муқоиса омӯхтани забонҳо лугатҳои дузабонӣ ва грамматикаҳои умумиро ба вуҷуд овард. Забоншинос Гумболдт ғайр аз ба таври муқоисавӣ-таърихӣ омӯхтани забонҳо ба тариқи муқоисавӣ-типологӣ тадқиқ карданро низ зарур дониста буд. Дар ин соҳа хизмати забоншиноси шӯравӣ, академик Мещанинов И.И. хеле калон аст.

Дар ҳолати ба тариқи муқоисавӣ-типологӣ омӯхтани забонҳо хусусиятҳои сохтории забонҳои гуногунро ошкор намудан мумкин аст. Таснифоти морфологӣ низ дар ҳамин асос гуза-

Ҳангоми омӯзиши таърихӣ-муқоисавӣ барқарор намудани айнияти овоз, шаклҳо, қолабҳо, калимаҳо шарт ва зарур аст, зеро танҳо дар ҳамин ҳолат тадқиқи минбаъдаи онҳо имконпазир мегардад. Азбаски бо ин метод далелҳои забони ин ё он забони ҷудогона тадқиқ карда мешавад, баробари нишон додани айнияти воҳидҳои забонӣ фарқи онҳоро нишон додан ҳам аҳамияти калон дорад.

Забонҳои ҳозира танҳо як қисми калимаҳо, шаклҳо, овозҳо ва ё сохту таркиби забони қадимаи худро нигоҳ доштаанду ҳалос. Ҳамин қисми боқимонда ҳам метавонад ҳолати пешина, таърихи забонро то андозае барқарор намояд. Чунин омӯзиш ба воситаи тарзи азнавсозии дохилӣ ба вучуд оварда мешавад. Усули азнавсозии дохилӣ аз он иборат аст, ки шакли қадима бо роҳи таъсири гуногуни он дар доираи ҳуди як забон барқарор карда мешавад. Баъзан бо мақсади назорат далели забони хеш истифода бурда мешавад. Ҷиҳати хронологии ин ё он давраи таърихи забон бо ёрии архаизмҳо ва қолабҳои бемаҳсул ва инчунин неологизму қолабҳои сермаҳсул муайян карда мешавад.

Усулҳои аз ҷиҳати хронологӣ нишон додани ҳодисаҳои забонӣ он аст, ки далелҳои забонӣ характеристикаи мутлақ ва нисбии замони мегиранд. Дар омӯзиши таърихӣ-муқоисавӣ хронологияи мутлақро танҳо дар ҳолати дучор шудани ин ё он далели забонӣ дар асари аввалини хатӣ нишон додан мумкин аст.

Инкишофи забоншиносии муқоисавӣ-таърихии асрҳои XIX-XX на танҳо забонҳои хаттии қадимаро ошкор намуду онҳоро омӯхт, балки лаҳҷаву шеваҳои ҳозиразамонро низ ба омӯхтан сар кард.

Материалҳои диалектӣ ҳам объекти забоншиносии таърихӣ-муқоисавӣ ва ҳам диалектологияву географияи лингвистӣ гардид. Методи диалектографӣ гуфта чамъи тарзҳо ва методикаи чамъ намудан, қор карда баромадан ва маънододи маводҳои шевагиро мегӯянд.

Лугатҳои диалекти ин ё он маҳал ва ё ин ё он забон мавҷуд аст. Дар ин лугатҳо калима ва маъноҳое, ки хоси ин ё он маҳал ва ё забон аст, дода мешавад. Лугатҳои диалектологӣ доир ба калимаҳои шевагӣ, шаклҳои он маълумоти зиёд диҳанд ҳам, маҳалли паҳн гардидани калимаҳои шевагӣ ва масъалаҳои дигарро нишон намедиҳанд. Дар ин хусус географияи лингвистӣ

Тадқиқотчӣ вобаста ба мақсади гузоштаи худ, вобаста ба чанд забонро муқоиса карданиш ин ё он тарзи тадқиқотро пеш мегирад.

Муқаррар намудани асоси муқоиса. Ба ин масъала муайян намудани предмети муқоиса, характери он ва инчунин намудҳои муқоиса аз рӯи монандиву тафовути байни забонҳо дохил мешавад. Чӣ андоза ҳодисаҳои монанду аломатҳои умумӣ зиёд бошад, ҳамон дараҷа фарқ ҳам зиёд мешавад. Агар ҳодисаҳои умумӣ байни ду ва ё зиёда забонҳо мушоҳида нашавад, ҳамин чиз қайд карда мешаваду халос. Дар ин ҳол предмети тадқиқ ниҳоят камбағал ва агар ҳодисаҳои умумӣ зиёд бошад, мавзӯи тадқиқ васеъ мешавад.

Асоси муқоиса бо ёрии муқоисаи забону аломатнокӣ муайян карда мешавад.

Тарзи муқоисаи забонӣ аз он иборат аст, ки ягон забон асоси муқоиса қарор дода мешавад. Ба асоси муқоиса интиҳоб шудани ин ё он забон ба вазифаи тадқиқотчӣ ва ё дараҷаи омӯхта шудани забонҳо вобастагӣ дорад. Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ҳам бо усули муқоиса омӯхта ва муайян карда шудаанд. Аксари муҳаққиқони забонҳои ҳиндуаврупоӣ забони қадимаи ҳиндӣ – санскритро асоси муқоиса интиҳоб карда буданд. Ҳангоми тартиб додани грамматикаҳои забонҳои Европа забони латинӣ асос ва намуна гирифта шуда буд, баъдтар забонҳои франсузӣ, немисӣ, англисӣ ва русӣ низ ҳамин вазифаро адо менамуданд. Ҳангоми муайян намудани таснифоти морфологияи забонҳо забони немисӣ чун намунаи забонҳои флективӣ дар муқоиса бо забонҳои гайрифлективӣ гуруҳи забонҳои агглютинативӣ, решагӣ ва полисинтетикиро ошкор намуд. Ё ки ҳангоми омӯзиши забонҳои ҳиндуҳои Америка забони англисӣ одатан асоси муқоиса ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар вақти ба таври муқоиса омӯхтани бисёр забонҳои халқҳои шӯравӣ забони русӣ низ ҳамин гуна вазифаро адо менамояд.

Усули муқоисаи аломатнокӣ аз он иборат аст, ки ягон ҳодиса ва ё аломати ин ё он забон асоси муқоиса мегардад. Миқдор ва сифати аломатҳо дар забонҳо гуногун мешавад. Ҳатто аломатҳои умумӣ ҳам аз ҷиҳати моҳият ва табиати худ дар забонҳо аз ҳамдигар тафовут доранд. Масалан, овозҳои нутқ дар забонҳо аз ҳам фарқ мекунанд. Масалан, овозҳои нутқ дар

ронида шудааст. Дар ҳолати ба тарзи муқоиса омӯхтани забонҳо дараҷаи таъсири як забон ба забони дигар дар натиҷаи алоқаҳои таърихиву территориявӣ маълум мегардад. Масалан, дар натиҷаи ба тарзи муқоиса омӯхтани сохти грамматикаи забонҳои нимҷазираи Балкан – булғорӣ, юнонии нав, албанӣ ва руминӣ маълум шуд, ки ба ҳамаи ин забонҳо артикли пайвандӣ ва барои ифодаи замони оянда феъли ёридихандаи хотеть умумӣ ва ягона мебошад.

Ғайр аз ин методи муқоисавӣ дар тартиб додани лугатҳои дузабонӣ ва ба таълими забони хориҷӣ низ саҳми калон мегузорад. Аз асри XIX сар карда давлатҳои сермиллат ба амал меоянд ва зиёд шудан мегиранд. Ин ба он сабаб шуд, ки дар баробари лугатҳои дузабона грамматикаҳои муқоисавӣ низ тартиб дода шаванд. Ба ин «Грамматикаи русӣ дар муқоиса бо забони ӯзбекӣ» (Поливанов Е.Д., 1933) ва «Забоншиносии умумӣ ва масъалаҳои забони франсузӣ» (Ш.Балли, 1932) мисол шуда метавонанд. Балли Ш. забони франсузиро асос карда, забони немисиро ба он муқоиса кардааст.

Солҳои охир ба таври муқоиса омӯхтани хусусиятҳои ҷудоғонаи забони тоҷикӣ бо забонҳои русӣ, англисӣ, немисӣ ва франсузӣ зиёд мушоҳида мешавад. Ба ин рисолаҳои доктории Шаҳобова М., Ҷамшедов П., Мошоев И.Б., Самадова Р.А., Азимова М.Н. ва корҳои номзадии Абдуллоева М., Абдуллоҳочаева Қ., Яҳёева Х., Ҷалилова М., Собиров А., Насибалиев Ҳ., Бобоев Э.Б., Усмонов К., Зикриёева М.В., Носирова Ф., Мирзоева Д. ва дигарон мисол шуда метавонад.

Дар натиҷаи муқоиса на таҳо ҷиҳатҳои умумӣ, балки хусусиятҳои хоси ҳар яке аз забонҳои муқоисашаванда ошкор мегардад. Инро дар вақти омӯзиши блингвизм ва иртиботҳои забонӣ, омӯзиши забонҳои хориҷӣ ва ё тарҷума низ мушоҳида кардан мумкин аст. Ба тарзи муқоиса омӯхтани забонҳо бо масъалаҳои таснифоти типологии забонҳо ва ҷиҳатҳои универсалии забонҳо низ алоқаманд мебошад.

Методи муқоиса ин системаи усулҳо ва методикаи таҳлил барои нишон додани хусусиятҳои умумӣ ва хусусии забонҳои муқоисашаванда мебошад.

Усулҳои муқоисаи забонӣ ва аломатнокӣ бисёр ҷиҳатҳои умумӣ ва ҷудогонаи забонҳоро ошкор мекунад, вале баробари ин, азбаски асоси муқоиса як забон аст, хусусиятҳои забони асосӣ дар забони дигари муқоисашаванда низ ошкор мегардад. Баъзе ҷиҳатҳои хоси забони дуҷум норавшан менамояд, чунки он дар забони асосии муқоиса дида намешавад.

Маънидод аз рӯи муқоиса. Муқаррар намудани асоси муқоиса ба тадқиқотчи роҳи тадқиқотро нишон диҳад ҳам, ҷи тавр муқоиса кардан, бо кадом роҳҳо материали муқоисашавнадаро кор кардан ва маънидоди он, инчунин хулосаҳои назариявӣ бароварданро нишон намедихад. Аз ин ҷиҳат дар омӯзиши муқоисавии забонҳо муайян намудани принципҳои тадқиқот, методикаи шарҳи маводи муқоисашаванда муҳим аст. Шарҳ аз рӯи муқоиса ба воситаи методикаи омӯзиши мувозӣ, шарҳи сохторӣ, аз ҷумла характеристикаи типологӣ ва услубӣ гузаронида мешавад.

Методикаи омӯзиши мувозӣ аз он иборат аст, ки далелҳо ва ҳодисаҳои забонҳои муқоисашаванда дар ҳар як забони ҷудогона бо истифодаи тарзҳо ва методикаи методи тасвири омӯхта мешаванд. Ин усул на танҳо мувофиқати байни забонҳоро муқаррар менамояд, балки хусусиятҳои умумӣ ва ҷудогонаи забонҳоро ҳам ошкор мекунад. Ин гуна фарқҳо бо ёрии методи структурӣ ва услубӣ омӯхта мешаванд. Ба таври муқоиса омӯхтани овозҳои забонҳои гуногун ба дуруст ва пурра муайян намудани системаи фонемаи ҳар як забон, фаҳмиши маънои фонологии фарқҳои акустикӣ ва артикулятсионии овозҳои ҷудогона ёри мерасонад. Масалан, омӯзиши муқоисавии дарозии садонокҳо дар забонҳои русиву немисӣ нишон дод, ки дар забони русӣ садонокҳои дароз маънои фонологӣ надоранд, ҳол он ки дар забонҳои франсузиву немисӣ садонокҳои дароз хусусияти фонологӣ доранд. Дар забони тоҷикӣ ҳам мисли забони русӣ садонокҳои дароз хусусияти фонологӣ надоранд, яъне маънои калимаро тағйир дода наметавонанд.

Омӯзиши муқоисавии забонҳо бо типологияи забонҳо ва инчунин умумияти лингвистӣ бевосита муносибат дорад. Типологияи забонҳо бо ёрии методикаи муқоисавӣ омӯхта мешавад. Дар забоншиносӣ таснифоти морфологӣ ва синтаксисӣ маъмул аст.

забонҳо аломатҳои артикулятсионӣ ва акустикии умумӣ дошта бошанд ҳам, хусусиятҳои чудоғона доранд. Ҳангоми тадқиқи дутарафаи воҳидҳои забон ду намуди муқоиса: шаклӣ-семантикӣ ва функционалӣ-семантикӣ мушоҳида мешавад.

Ҳангоми ба тарзи муқоисаи шаклӣ-семантикӣ омӯхтан далелҳо ва ҷиҳати маводии воҳидҳои забон – морфема ва намудҳои он, муқоисаи дохили як сатҳ (шаклсозӣ) ва ё муқоисаи байни сатҳи асоси муқоиса шуда метавонад.

Ҳангоми ба тарзи муқоисаи функционалӣ-семантикӣ омӯхтан далелҳо ва ҷиҳати идеявии воҳидҳои забон асоси муқоиса шуда метавонад, дар ин ҳолат тадқиқот аз мундариҷа ба шакли ифодаи он, аз шакли он забон ба шакли забони дигар сурат мегирад. Системаи шакл ва мундариҷа танҳо дар аввал ба якдигар муқобил менамоянд, вале натиҷаи охири воҳидҳои забон хусусияти дучониба мегиранд.

Дар омӯзиши шаклӣ-типологӣ бештар ба ҷиҳати шаклӣ диққат медиҳанд ва аз рӯи мувофиқати шаклӣ забонҳоро ба решагӣ, агглютинативӣ ва флективӣ ҷудо мекунанд.

Воҳидҳои забониро аз ҷиҳати семантикӣ тадқиқ карданӣ бошанд, тарзи функционалӣ-семантикиро интиҳоб мекунанд. Тадқиқотчи ба масъалаҳои умумиятҳои семантикӣ ва инчунин хусусиятҳои онҳо дар забони чудоғона, тарзи ифодаи умумӣ ва хусусии фикр дар забонҳои гуногун аҳамият медиҳад.

Дар ҳолати аз ҷиҳати сохти грамматикӣ муқоиса намудан асоси муқоиса маъноҳои умумиграмматикӣ (маънои предмет, аломат ва ё амал) ба ҳисоб гирифта мешавад. Азбаски дар сохти грамматикӣ забонҳо маънои умумии предмет ҷой дорад, аз ин рӯ, исмро дар забонҳои гуногун муқоиса кардан мумкин аст. Вале хусусиятҳои калимасозӣ, шаклсозӣ ва синтаксисии калимаҳо дар забонҳо, ки дар асоси маънои умумиграмматикӣ муттаҳид гардидаанд, хеле гуногун мебошанд.

Исм дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати синтаксисӣ ба субъект, объект ва атрибут далолат мекунад, пешоянду пасоянд мегирад, бо ёрии феълҳои ёридиҳанда, бандакҳои хабарӣ ва ҳатто бе ёрии онҳо ба предикат далолат мекунад (албатта, дар ҷумла). Исм дар забони русӣ бошад, ғайр аз ин хусусиятҳо боз ба падежу ҷинсияти грамматикӣ далолат мекунад, ки ин категорияҳои грамматикӣ ба исмҳои тоҷикӣ хос намебошанд.

ОХИРСУХАН

Азбаски ин дастури таълим дар забоншиносии тоҷик қадами аввал аст, фикру андешаи ҳамкорону рафиқон то андозае ба назар гирифта шуд. Бо маслиҳати онҳо ва хоҳиши шогирдон дар шакли лугат шарҳу эзоҳ додани баъзе аз истилоҳҳои дар дастури мазкур дучоршавандаро лозим донистем.

Дар лугат ҳамаи истилоҳҳои забоншиносӣ шарҳу эзоҳи худро наёфтаанд, зеро аз як тараф, ҳаҷми дастур ба он имкон надихад, аз тарафи дигар, бо қисме аз он истилоҳҳо донишчӯён дар курси «Муқаддимаи забоншиносӣ» ва қисматҳои дигари лингвистика, ки дар тӯли таҳсил дар донишгоҳ омӯхтаанд, шинос ҳастанд.

Пеш аз ҳама он истилоҳҳои маънидод карда шудаанд, ки омӯзандагон бори аввал дар ҳамин фан ба он дучор меоянд. Бо мақсади кӯтоҳбаёнӣ доир ба пайдоиши калимаҳо, аз кадом забон будан ва чӣ маънӣ доштани онҳо сухан ронда нашуд, аз ин рӯ, лугатнома то андозае сохти қомуси энциклопедӣ гирифт.

АДСТРАТ

Як навъи таъсири забонҳо ба якдигар буда, асосан дар байни ду халқи ҳамсоя мушоҳида мешавад. Онҳо ба якдигар калима медиҳанд. Масалана, тоҷикӣ ва ўзбекӣ, арманӣ ва гурҷӣ.

АНАЛОГИЯ

- мувофиқшавӣ, монандшавӣ. Таъсири унсурҳои сермаҳсул ба гурӯҳи каммаҳсул. Ба вучуд омадани қолабҳои забонии ба ҳам монанд. Бо таъсири «шонздаҳ» пайдо шудани «шонздаҳ» ё ки вожаҳои алифбо, алфавит, азбуки.

АРГО

Забони шартӣест, ки ба гурӯҳи алоҳидаи ҷамъият хос буда, аз забони гуфтугӯӣ ва адабӣ фарқ мекунад. Онро гурӯҳи махсуси ҷамъият – мактаббачагон, донишчӯён, варзишгарон, хунармандон, ҳарбиён, дуздон, қиморбозон истифода мебаранд.

АХРОНИЯ

- Ҳангоми тадқиқи ҳодисаҳои забонӣ ба эътибор нагирифтани вақту замон ва омӯзиши умуман забони инсон. Гуё хусусиятҳои забонӣ тағйирнаёбанда буда, дар ҳар як давраи инкишо-

Таснифоти морфологӣ дар асоси сохти калима, хусусияти морфема ва роҳҳои алоқамандии он ҳангоми калимасозӣ ва тағйири калима гузаронида мешавад. Ба ин таснифот олимони Шлегелҳо ва Гумболдт (аввали асри XIX) асос гузоштаанд. Олимони Шлейхер, Штейнгал, Мистели, Фик, Сепир онро инкишоф додаанд. Сепир низ аломати асосии ин таснифотро дар алоқамандии морфемаҳо дар калима мебинанд ва баробари ин боз ду аломати дигар – техника ва ё роҳи алоқамандии реша ва аффиксҳо ва инчунин дараҷаи синтетизмро илова мекунад.

Таснифоти синтаксисии Мещанинов, Милевский ва Базел дар асоси сохти ҷумла ва тарзу роҳҳои ифодаи муносибатҳои предикативӣ, объективӣ, атрибутивӣ ба вуҷуд омадааст.

Мақсади истифодаи методикаи типологӣ на танҳо ошкор кардани хусусиятҳои умумии сохтори забон, балки хусусиятҳои хоси сохтори забонҳои ҷудогоноро ба ҳисоб гирифта онро ба ин ё он гурӯҳ дохил кардан аст. Дар натиҷа ба назар гирифтани хусусиятҳои умумии забонҳо грамматикаҳои ратсионалӣ ба амал омаданд. Ҳоло ба масъалаҳои тартиб додани лингвистикаи универсалӣ Гринберг ва Колшанский машғуланд. Маводҳои забонӣ ба он далолат мекунад, ки дар байни забонҳо ҳам ҷиҳатҳои умумӣ ва ҳам хос мушоҳида мешавад. Аз ин рӯ, забоншиносӣ чун илм дар бораи забон на танҳо хусусиятҳои умумии системаи аломатҳо, балки хусусиятҳои умумӣ ва ҷудогонии забонҳои реалӣ, инкишоф ва вазифаи онҳоро меомӯзад.

тавонанд. Мисли ҳамин калимаҳо ҳам бо тамоми калимаҳои забон дар алоқамандӣ намеоянд. Масалан, калимаи «китобро» ҳеҷ гоҳ бо феъли «омадан» дар алоқамандӣ омада наметавонад.

ЖАРГОН

- Забони сохта, забони қалбакие, ки аъзоёни ин ё он гуруҳ ба қор мебаранд, то ки аз мақсади онҳо касе пай набарад. Дар жаргон калимаҳои муқаррарии забон ба маънои дигар истифода мешавад. Масалан, малах ва лой дар жаргони дуздон ба маънои пул меояд.

ИЗОГЛОССА

- Хат ва ё ишорае, ки дар харитаҳои лингвистӣ ҳудуди паҳншавии ин ё он ҳодисаи забониро нишон медиҳад. Масалан, ҳудуди истифодаи садоноки «ӯ» ва ё вожаи «оча» ба маънои модар дар шеваҳои тоҷикӣ.

КОМПАРАТИВИСТИКА

- Муродифи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ буда, забонҳои хешро, ки умумияти генетикӣ доранд, меомӯзад.

ЛЕКСЕМА

- Воҳиди таркиби лугавии забон, ки дар матн ягон маънои муайяноро ифода мекунад; калима ҳамчун воҳиди структурии (сохтории) забон.

ЛИНГВИСТИКА - Илм дар бораи забон.

ЛИНГВИСТИКАИ БЕРУНӢ

- Соҳаи забоншиносӣ, ки маҷмӯи омилҳои этникӣ, ҷамъиятӣ-таърихӣ, иҷтимоӣ, ҷуғрофӣ ва ғайраро дар алоқамандии зич бо тараққиёт ва амалиёти забон меомӯзад.

ЛИНГВИСТИКАИ ДОХИЛӢ

- Соҳаи забоншиносӣ, ки муносибатҳои системаи воҳидҳои забонро ба алоқамандӣ бо омилҳои берунӣ меомӯзад.

ЛИНГВОСЕМИОТИКА

- Он қисмати забоншиносӣ, ки хусусиятҳои аломатнокии забонро меомӯзад. Забоншиносӣ бо ҳамин хусусият бо семиотика алоқа дорад. Олимон-забоншиносон ҳарф, овоз, фонема, морфема, калима ва ҷумларо ҳамчун аломатҳои забон нишон додаанд.

МЕНТАЛИНГВИСТИКА

- Шоҳаи лингвистикаи америкӣ, ки амалиёти нутқро ҳамчун маҷмӯи натиҷаи ҳодисаи мураккабе, ки ба фаъолияти фикрии

фи забони чудагона онро ошкор кардан мумкин бошад.

БИЛИНГВИЗМ - дузабонӣ. Шахс ва ё халқе, ки бо ду забон озодона сухан карда метавонад. Масалан, аҳолии Самарқанд бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ озодона гап мезананд.

БИХЕВИОРИЗМ – Ҷараёни лингвистикӣ, ки забонро танҳо яке аз шаклҳои ахлоқи одамон ё ки психологияи ахлоқӣ мешуморад.

ГЛОССЕМАТИКА – Номи мактаби структуралистони Копенгаген буда, соли 1931 аз тарафи роҳбари ин мактаб Луи Елмслев ташкил карда шудааст. Назарияи лингвистӣ аст, ки ба методи тадқиқи соф дедуктивӣ таъя мекунад ва ба тарзи худ алгебраи забонро ифода менамояд.

ГЛОТТОГОНӢ - Шоҳаи забониносии аст, ки ба таҳқиқи протсессии ягонаи пайдоиш ва тараққиёти забонҳои дунё машғул мебошад.

ГРАФЕМА – Воҳиди асосии хат аст, ки мувофиқи услуби навишт дар таркиби калима ва ё ҷумла муодилҳои гуногун дорад. Масалан, графемаи «н» дар аввал «Н», дар мобайн «н», дар баъзе мавридҳо «н» навишта мешавад.

ДЕСКРИПТИВӢ – Номи мактаби структуралистони Америка буда, солҳои 20-30 асри ХХ ба амал омадааст. Асосгузори он Франс Боас, Эдуард Сепир ва Леонард Блумфилд мебошанд. Ин мактабро лингвистикаи тасвирӣ ҳам мегӯянд. Онҳо асосан ба тарзу усули таҳлили матн ва ба тадқиқи забони хиндуҳои Америкаи шимолӣ диққат додаанд.

ДИАХРОНИЯ - Яке аз усулҳои тадқиқоти илми забониносии аст, ки тараққиёти таърихӣ ҳолати пешинаи забонро чун системаи забон меомӯзад.

ДИСТРИБУТСИЯ - Ҳодисаи забонӣ, ки доираи ба ҳам алоқаманд ва ё ҳамшафат омада тавоништан ва ё натавоништани воҳидҳои забонро дар матн меомӯзад. Фонемаҳои забон бо тамоми фонемаҳои дигар дар ҳамаи мавқеҳо ҳамшафат омада наме-

ПАНХРОНИЯ – Ҳодисаҳои лингвистӣ аст, ки берун аз вақту замон ба таври умумӣ ё ки универсалӣ, яъне умуман ба забони инсон хос маънидод карда мешавад.

ПАРАДИГМА - Ҷамъи вариантҳои ин ё он унсурҳои забон парадигма номида мешавад. Маҷмӯи тағйиротҳои шаклиҳои барои ин ё он калима ё ҳиссаи нутқ ҳосе, ки бо ёрии флексия ва ё аффиксҳо ба вучуд оварда шудаанд. Морфемаҳои -ҷӣ, -гор, -гар, -ор, -вар, -вор парадигмаи исми шахс мебошанд. Таснифи феълҳо низ ба парадигма дохил мешавад.

ПАРАДИГМАТИКА - Тадқиқотҳои воҳиди забонӣ (калима) дар маҷмӯи шаклҳои якхела, ки дар муқобилгузори ба вучуд омада, хусусияти якхелаи грамматикӣ пайдо мекунад. Вай ҳоси забон аст.

ПАРАЛИНГВИСТИКА - Қисмати забоншиносӣ, ки воситаҳои гайризабониро, ки ҳангоми нутқ дар якҷоягӣ бо воситаҳои забонӣ аҳбори маънодорро ифода мекунад, меомӯзад ё ки маҷмӯи воситаҳои гайризабонӣ дар нутқ иштироккунандаро паралингвистика меноманд. Онҳо се хел ҳешаванд: овозӣ, кинетикӣ, графикӣ. Ба овозӣ баланду пастии овоз, тембри нутқ, оҳанг, талаффузи овозҳои нутқ дохил шавад, ба кинетикӣ имову ишора, ҳаракатҳои даст, чашм, абрӯ, мимика ва ба графикӣ ҳусни хат, усулҳои навишти он, қонунҳои аломатҳои китобат дохил мешаванд, ки онҳо ҳам дар алоқаи байни одамон ва ифодаи фикр саҳми калон доранд.

ПРАЯЗЫК - Нахустзабоне, ки забонҳои аз ҷиҳати генетикӣ (баромад), пайдоиш бо ҳам ҳеш аз он ба амал омадаанд. Масалан, нахустзабони оилаи забонҳои ҳиндуаврупой, сомӣ, туркӣ, кавказӣ ё ки нахустзабони шоҳаи эронӣ, ҳиндӣ, славянӣ, германӣ...

ПСИХОЛИНГВИСТИКА - Илми нав буда, солҳои 50 асри ХХ дар Америка ба амал омадааст. Ин илм

фарди гӯянда асос карда шудааст, маънидод мекунад.

МЕТАЛИНГВИСТИКА – Шоҳаи забоншиносӣ, ки ҷиҳати маъноии забонро дар алоқамандӣ бо тафаккур ва ҳаёти ҷамъиятии соҳибони он меомӯзад, бинобар он илмҳои этнолингвистика, психоллингвистика, сотсиоллингвистика, менталингвистика, паралингвистика ва фонетикаро дар бар мегирад.

МИКРОЛИНГВИСТИКА – Шоҳаи забоншиносӣ, ки алоқа ва ё муносибати тарафайн ва муқоисаи дохилии системаи забонро меомӯзад. Илм доир ба ифода, на маъно.

МЛАДОГРАММАТИКҲО (ҷавонграмматикҳо)- Номи ҷараёни забоншиносии Германия буда, солҳои 70-80 асри XIX забоншиносон Август Лескин, Карл Бругман, Герман Остгоф, Герман Паул ва Делбрюк ба он асос гузоштаанд. Онҳо талаб мекарданд, ки пеш аз ҳама ҳолати ҳозираи забон ва шеваҳои он омӯхта шавад. Роли муҳим бозидани аналогияро (шабохатро) дар ҳодисаҳои забонӣ қайд мекарданд.

МОДЕЛИРОВАНИЕ (намунасозӣ) – Усули илмиест, ки объекти мушоҳиданашаванда ва ё хеле мураккабро ба тарзи намуна (қолаб) аз нав барқарор мекунад.

НАХУСТЗАБОН (праязык) – Забони аввалине, ки гурӯҳи забонҳои хеш аз он ба амал омадаанд. Нахустзабон бо ёрии методи муқоисавӣ-таърихӣ барқарор карда мешавад: забонҳои ҳиндуаврупой, туркӣ.

НЕОГРАММАТИКҲО – Муродифи ҷавонграмматикҳо.

ОВОЗ

- Унсури нутқи гуфташудаистода, ки ба воситаи органҳои нутқ ба амал оварда мешавад ва ба ҷузъи хурдтар тақсим намешавад. Вай дар як артикулятсия ба амал меояд ва як ҷузъи ҳичо мебошад. Миқдори овозҳо дар забон ниҳоят зиёд аст. Дар калимаҳои «идрок», «тир», «хирс», «шинос», «шодӣ» як фонемаи «и» бошад ҳам, шаш овози «и» мушоҳида мешавад. Овозро фонетика меомӯзад ва он хоси нутқ аст.

Воҳидҳои забони фонема, морфема, калима, ибора ва ҷумла системаи забонро ташкил медиҳанд.

СОТСИОЛИНГВИСТИКА - Соҳаи забоншиносӣ, ки масъалаҳои ҷамъияти будани забон, инкишофи забон ва ва-зифаи онро дар асоси шароити ҷамъияти меомӯзад.

СТОИКҲО - Яке аз мактабҳои калонтарин ва машхуртарини фалсафӣ-лингвистии давраи эллинизм дар Юнони Қадим мебошад. Асосгузронаш Зенон, Хрисип ва Диоген буданд. Калимаҳоро ба 8 ҳиссаи нутқ ҷудо намуда, оид ба мавҷудияти падеж, замону тарзҳои феъл фикрҳо баён намуда буданд.

СТРУКТУРАЛИЗМ - Ҷараёни забоншиносӣ, ки муносибатҳои дохилӣ ва вобастагии ҷузъҳои забонро тадқиқ менамояд.

СУБСТИТУТ - Аломатҳоест, ки аломатҳои яқумдараҷаро иваз мекунанд. Масалан, фонема аломати дараҷаи яқум бошад, ҳарф субститути он аст. Аломатҳои забонҳои сунъӣ, рамзҳои математикӣ ва химиявӣ низ субститути мебошанд.

СУБСТРАТ - Як навъ таъсир расонидани забонҳо буда, дар натиҷа ду забон ба ҳам омезиш меёбанд ва яке мағлуб мешавад. Нишонаҳои забони мағлубро дар забони ғолиб субстрат меғӯянд. Масалан, нишонаҳои қипчоқӣ дар ўзбекӣ, аджарӣ дар гурҷӣ.

СУПЕРСТРАТ - Як навъ таъсири забонҳо ба яқдигар буда, нишонаҳои забонҳои дигар дар забони халқи таҳҷоист. Инро иқтибос ҳам меғӯянд. Иқтибоси калимаҳои забони арабӣ ва ё туркӣ-ўзбекӣ дар забони тоҷикӣ суперстрат номида мешавад.

ТАҶЗИЯИ АКТУАЛӢ - Аз рӯи ифодаи мақсад таҳлил намудани ҷумла. Мувофиқи ин таҳлил ҷумла ба ду қисмат – тема ва рема ҷудо мешавад ва ба таҳлили грамматикӣ ҳалал намерасонад. Ҷунин таҳлиро аввалин бор мактаби забоншиносии

алоқамандии психологияву лингвистикаро нишон медиҳад. Психолингвистика назарияи фаъолияти нутқкунист. Вай протсессии нутқро аз рӯи мундариҷа, арзиши хабардиҳиаш меомӯзад.

ПУРИЗМ

- Ҳаракатест, ки соҳибони забон ва ё ягон табақаи онҳо бар зидди калимаҳои иқтибосӣ мубориза мебаранд.

РЕМА

- Дар таҷзияи ақуалии ҷумла маълумот ё ифодаи навро, ки баъди тема ҷой мегирад, рема меноманд.

СЕМАСИОЛОГИЯ - Як қисмати забоншиносӣ буда, маъноии лексикии калима ва ибораҳоро, ки бо ёрии онҳо предметҳо ва ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ ифода мегарданд, меомӯзад.

СЕМИОЛОГИЯ - Нигар ба семиотика.

СЕМИОТИКА - Илм дар бораи хусусиятҳои умумии системаи аломатҳост. Ба ин илм сигналҳо бо ёрии дуд, байрақчаҳо, ҷароғҳо, аломатҳои роҳ, канданиҳои ғойданок дар харитаҳо, аломатҳои топографӣ, имову ишора, мимика дохил мешаванд. Бо забоншиносӣ алоқаи зич дорад, зеро воситаи муносибат ва ифодаи фикр мебошад.

СИНТАГМА

- Ягонагии фонетикӣест, ки маъноии яқлухтро дар протсессии нутқ ифода мекунад ва аз калима, ибора ва ҳатто гурӯҳи ибораҳо таркиб меёбад.

СИНТАГМАТИКА - Тадқиқи забон аз рӯи тақсимоии матни бардавом, ки дар муқоиса ба воҳидҳои хурдтарин ҷудо карда мешавад. Муносибати байни унсурҳои забон дар нутқ синтагматика номида мешавад. Вай бештар ба нутқ хоса аст. Масалан, калима дар доираи ҷумла, морфема дар доираи калима, овоз дар доираи таркибҳои овозӣ.

СИНХРОНИЯ - Ҳамчун предметии забоншиносӣ дар тараққиёту тағйирот омӯхтани ҳолати ҳозираи забон.

СИСТЕМА

- Маҷмуи унсурҳоиест, ки байни ҳамдигар алоқаи зич дошта, таркиби ягонро ташкил медиҳанд.

ҲИНДУЭРОНИ - Яке аз шоҳаҳои забонҳои ҳиндуаврупоӣ, ки ба он оилаи забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ дохил мешавад.

ЭРГАТИВИ - Сохти ҷумла дар баъзе забонҳо: гурҷӣ, абхазӣ, аварӣ, лакӣ, адигей, лазгинӣ. Дар ин забонҳо ҳама ба забонҳои гузарида ифода ёфта бошад, пурқунандаи бевосита дар падежи именительный омада, мубтадо дар падежҳои гуногун меояд ва ба ҳабари ҷумла вобаста мебошад.

ЭСПЕРАНТО - Яке аз намунаҳои забони сунӣ буда, соли 1887 аз тарафи духтури варшавагӣ Людвиг Земенгоф сохта шудааст. Таркиби луғавии эсперанто 900 калимаи решагиро дарбар мегирад, ки 60 фоизаш ба забонҳои романӣ, 30 фоизаш ба забонҳои германӣ ва 10 фоизаш ба забонҳои славянӣ тааллуқ дорад. Аз он коллекционерҳо, варзишгарон, баҳрнавардон, духтурон, филологҳо истифода мебаранд.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА - Ҷараёни забоншиносӣ, ки муносибати байни забону халқ ва алоқамандии забону маданият ва психикаи мардумро дар амалиёт ва инкишофи тараққиёт меомӯзад.

Прага, намояндаи он Вилем Матезиус пешниҳод намулдааст.

Е.МА

- Дар таҷзияи актуалии ҷумла он қисмате, ки чизи ба хонанда маълумро ифода мекунад ва ба ифодаи маънои нав, ки дар охири ҷумла – дар рема ифода мегардад, ёрӣ мерасонад.

РАНСФОРМАТСИЯ – Қонунан тағйир ёфтани қолаби асосии забонӣ (ҷавҳари асосӣ), ки ба сохти дуҷумла забонӣ оварда мерасонад: Гунҷишки дар шоҳи дарахт нишаста паррида рафт – Гушҷишке, ки дар шоҳи дарахт нишаста буд, паррида рафт. Котиб қарорро хонд – Қарор аз тарафи котиб хонда шуд. Ин методи тадқиқотро аввалин бор олимони америкой Харрис ва Хамский солҳои 50 асри ХХ пешниҳод кардаанд.

УЗУС

- Шакли муқаррарии мавҷудият ва вазифадории забон аст. Ба он тамоми навъҳои гуфтугӯӣ ва ҳатто лаҳҷаву жаргон мебарояд.

ФОНЕМА

- Воҳиди хурдтарини забон, ки ҳам шакл ва ҳам маънои калимаро тағйир медиҳад: бод, буд, бед, бад; баст, паст, даст, қасд, маст, част, ҳаст. Ҳар як забон миқдори муайяни фонема дорад.

ФОНОЛОГИЯ - Қисмати забоншиносӣ, ки овозҳои нутқро чун воситаи маъноҷудоқунандаи калимаву морфема меомӯзад. Объекти омӯзиши фонология фонема аст.

ФОНЕТИКА

- Қисмати забоншиносӣ, ки тарзҳои ба амал омадан, хусусиятҳои акустикӣ ва таркиби овозҳо, таснифот ва тағйирёбии овозҳоро меомӯзад. Объекти омӯзиши фонетика овоз аст.

ҲИНДУАВРУПОӢ - Оилаи калонтарини забонҳои дунё буда, хешигарӣ ва умумияти онҳо ба воситаи методи муқоисавӣ-таърихӣ муайян карда шудааст. Истилоҳи «ҳиндуаврупой»-ро аввалин бор яке аз асосгузори забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ Франс Бопп истифода кардааст.

ҲИНДУГЕРМАНИӢ - Нигаред ба ҳиндуаврупой

19. Маркс К., Энгельс Ф. Роли меҳнат дар протсессии ба одам табдил ёфтани маймун. Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат//Асарҳои мунтахаб. ҷ.2. – Душанб, 1965.
20. Маслов Ю.С. Введение в языковедение. – М., 1987.
21. Ниёзмӯҳаммадов Б.Н. Забоншиносии тоҷик/Асарҳои мунтахаб. – Душанбе:Дониш, 1970.
22. Норматов М. Барномаи забоншиносии умумӣ. – Душанбе, 2005.
23. Норматов М. Забоншиносии умумӣ. – Душанбе:Маориф, 1991.
24. Общее языковедение. Внутренняя структура языка. – М., 1972.
25. Общее языковедение. Методы лингвистических исследований. – М., 1973.
26. Общее языковедение. Формы существования, функции, история языка. – М., 1970.
27. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
28. Раҳматова С. Библиографияи забоншиносии тоҷик (солҳои 1861-1985). – Душанбе, 2003.
29. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Труды по языковедению. – М., 1977.
30. Сталин В.И. Марксизм ва масъалаҳои забоншиносии. – Сталинобод, 1953.
31. Степанов Ю.С. Основы общего языковедения. – М., 1975.
32. Тоҷиев Д.Т. Осори мунтахаб. – Душанбе, 2005.
33. Хоҷаев Д. Ташаккул ва таҳаввули илми форсу тоҷик дар асрҳои миёна. – Душанбе, 1998.
34. Язык и мышление. – М., 1967.

ФЕХРАСТИ АДАБИЁТ

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – М., 1975
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966
3. Берёзин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1979.
4. Блумфилд Л. Язык. М., 1968
5. Бодуэн де Куртене И.А. О задачах языкознания. – Избранные труды по общему языкознанию, Т. I. – М., 1968.
6. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. – М., 1978.
7. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.
8. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилдҳои I, II, III. – Душанбе: Дониш, 1985, 1986, 1989.
9. Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Развитие языков народов СССР. – М., 1968.
10. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. – М., 1962.
11. Карамшоев Д. Програмаи забоншиносии умумӣ. – Душанбе, 1987.
12. Каримов А., Муҳаммадиев М. Васоити таълим аз забоншиносӣ. – Душанбе, 1988.
13. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1974
14. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М., 1979.
15. Ленин В.И. Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ. Оё забони ҳатмии давлатӣ лозим аст? Лоихаи қонун оид ба баробархуқуқии миллатҳо ва оид ба ҳимояи ҳуқуқҳои миллатҳои майда. Дар бораи ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо//Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 20. – Сталинабад, 1958.
16. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М., 1970.
17. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
18. Лоя Я.В. История лингвистических учений. – М., 1968.

Фаъолияти лингвистии Л.В.Щерба.....	109
Ақидаҳои забоншиносии А.М.Пешковский.....	110
Таълимоти Виноградов доир ба калима, услуг ва синтаксис.....	112
✓ Забоншиносии тоҷик.....	114
✓ Саҳми олимони рус дар илми забоншиносии тоҷик.....	125
✓ Лутфулло Бузургзода (1909-1943).....	126
✓ Шавкат Ниёзӣ (1905-1962).....	128
Носирҷон Маъсумӣ (1915-1974).....	130
Бобочон Ниёзмӯхаммадов (1906-1979).....	132
Додочон Тоҷиев (1915-1987).....	133
Структурализми Шӯравӣ ва лингвистикаи амалӣ (прикладной).....	135
НАЗАРИЯИ ЗАБОН	143
✓ Хусусияти аломатнокии забон.....	150
✓ Забон чун система.....	154
✓ Забон ва тафаккур.....	165
✓ Забон ва ҷамъият.....	171
✓ Забон ҳамчун меъёри иҷтимоӣ-таърихӣ.....	176
✓ Умумияти иҷтимоӣ ва шаклҳои ҷамъиятии забонҳо.....	185
Инкишофи забонҳо дар ҷамъияти сотсиалистӣ.....	190
✓ Забон ва таърих.....	198
Таърихи забон ҳамчун таърихи халқ.....	201
✓ Забон ва маданият.....	205
✓ Конунҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон.....	208
✓ МЕТОДҲОИ ЗАБОНШИНОСӢ	212
✓ Роҳҳои дарккунӣ ва методҳои лингвистӣ.....	213
✓ Методи тасвирӣ.....	221
✓ Методи муқоисавӣ.....	233
Охирсухан.....	245
Феҳрасти адабиёт.....	254
Мундариҷа.....	256

МУНДАРИҶА

Сарсухан	3
✓ Предмет ва масъалаҳои асосии забоншиносии умумӣ.....	5
✓ ТАЪРИХИ ЗАБОНШИНОСӢ	7
✓ I. Аз филологияи қадим то забоншиносии асри XVIII.....	7
✓ Забоншиносӣ дар Ҳиндустони қадим.....	8
✓ Забоншиносӣ дар Юнони қадим.....	10
✓ Забоншиносӣ дар Рим.....	13
✓ Забоншиносӣ дар асрҳои миёна.....	13
✓ Забоншиносӣ дар Арабистон.....	15
✓ Забоншиносии форсу тоҷик.....	18
✓ Забоншиносии давраи таҷаддуд (возрождение).....	27
✓ II. Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ.....	32
✓ Пайдоиши забоншиносии умумӣ.....	38
Ақидаҳои Вилгелм Гумбольт (1767-1835)	
дар бораи забон.....	38
✓ Инкишофи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва	
ҷараёни натуралистӣ.....	42
✓ Консепсияи лингвистии Август Шлейхер (1821-1868).....	43
✓ III. Ҷараёни мантиқӣ ва психологӣ дар забоншиносӣ.....	49
✓ Ақидаҳои Карл Маркс ва Фридрих Энгелс доир ба	
проблемаи забон.....	55
✓ Ҷавонграмматикҳо.....	58
✓ IV. Забоншиносии охири асри XIX ва аввали асри XX.....	64
Мақтаби лингвистии Қазон.....	68
Мақтаби лингвистии Москва.....	72
✓ Консепсияи лингвистии Фердинанд	
де Соссюр (1857-1913).....	77
✓ V. Забоншиносӣ дар асри XX. Структурализм.....	82
Кружоки лингвистии Прага ва ё	
лингвистикаи функционалӣ.....	87
Структуралиزمи Копенгаген ё ки глоссематика.....	92
Лингвистикаи дескриптивии (тасвирии) Америка.....	95
✓ VI. Забоншиносӣ ва инкишофи он дар давраи Шӯравӣ.....	99
Таърихи забоншиносии шӯравӣ.....	102
✓ Николай Яковлевич Марр (1864-1934).....	102
Консепсияи грамматикии И.И.Мещанинов.....	105

Норматов М., Зикриёев Ф.Қ.

ЗАБОНШИНОСИИ УМУМӢ

(Васоити таълим барои донишҷуёни мактабҳои олии)

Муҳаррир: *Наҷмиддин Салимов*

Муҳаррири техникӣ: *Тоҷиддин Исмоилов*

Ҳуруфчин: *Шамсия Мирзоева*

Саҳифабанд: *Фирӯза Чаҳонова*

Барои қайдҳо

401. ...

402. ...

403. ...

404. ...

405. ...

406. ...

407. ...

408. ...

409. ...

410. ...

411. ...

412. ...

413. ...

414. ...

415. ...

416. ...

417. ...

418. ...

419. ...

420. ...

421. ...

422. ...

423. ...

424. ...

425. ...

426. ...

427. ...

428. ...

429. ...

430. ...

431. ...

432. ...

433. ...

434. ...

435. ...

436. ...

437. ...

438. ...

439. ...

440. ...

441. ...

442. ...

443. ...

444. ...

445. ...

446. ...

447. ...

448. ...

449. ...

450. ...

451. ...

452. ...

453. ...

454. ...

455. ...

456. ...

457. ...

458. ...

459. ...

460. ...

461. ...

462. ...

463. ...

464. ...

465. ...

466. ...

467. ...

468. ...

469. ...

470. ...

471. ...

472. ...

473. ...

474. ...

475. ...

476. ...

477. ...

478. ...

479. ...

480. ...

481. ...

482. ...

483. ...

484. ...

485. ...

486. ...

487. ...

488. ...

489. ...

490. ...

491. ...

492. ...

493. ...

494. ...

495. ...

496. ...

497. ...

498. ...

499. ...

500. ...

Ба матбаа 7.12.06 супурда шуд.
Ба чопаш 14.12.06 имзо шуд. Коғазӣ офсетӣ.
Ҳуруфи адабӣ. Андозаи 60x84^{1/16}.
Ҷузъи ҷопии шартӣ 16,5. Адади нашр 1000.
Супориши № 230.

ҶСШК «Матбуот»-и Вазорати фарҳанги
Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 37.